

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКО-ФІНСЬКИЙ ІНСТИТУТ
МЕНЕДЖМЕНТУ ТА БІЗНЕСУ
ПОЛТАВСЬКИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Г.Є.Аляєв, О.В.Горбань, В.М.Мешков

ЛЕКЦІЇ З РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Навчальний посібник

КИЇВ
1996

ББК 86.3я 73
А 60

Г.Є.Аляєв, О.В.Горбань, В.М.Мешков. Лекції з релігієзнавства: Навчальний посібник.— К., Українсько-Фінський інститут менеджменту і бізнесу. 1995.— 144 с.

У лекціях викладаються основи науки про релігію: її історія, філософія, соціологія, психологія, а також класифікація релігій, місце і роль релігії в суспільстві та житті людини.

Лекції розраховані на студентів вищих навчальних закладів, які вивчають курс релігієзнавства, а також на всіх, хто цікавиться проблемами релігієзнавства.

ISBN 5—7763—9159—8

© Редакційно-видавничий відділ
Українсько-Фінського інституту
менеджменту і бізнесу, 1996

Лекція I. ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА. РЕЛІГІЯ І СУСПІЛЬСТВО

1. Особливості релігієзнавства як науки та учбової дисципліни.

Релігієзнавство — тобто наука про релігію — є багатогалузевою сферою знань. Вона охоплює такі досить самостійні дисципліни, як історія релігій, філософія релігії, соціологія релігії, психологія релігії тощо, тобто *вивчає різні аспекти історії та сутності релігії, її ролі та місця в суспільстві та житті людини.*

Релігієзнавство є світською наукою, але воно дуже тісно пов'язане із власне богослов'ям, *теологією* — вченням про Бога. Теологія також має багато відділів: догматика, моральне богослов'я, екзегетика (тобто пояснення Святого Письма), літургіка (теорія богослужіння), каноніка (теорія церковного права) тощо.

Теологія, яка вивчається в духовних учбових закладах, безпосередньо пов'язана з конкретним віросповіданням, вона вивчає релігію та різні форми релігійного життя з точки зору їх практичного використання. Наука про релігію намагається порівняти різні релігійні системи, узагальнити релігійний досвід різних народів з точки зору його історичного розвитку та сучасного стану.

Слід мати на увазі, що наука про релігію — це дещо інше, аніж будь-яка наука про природу. Предмет науки тут особливий, він стоїть поза наукою, він їй певною мірою протистоїть. Звичайно, науковими методами можна користуватись, вивчаючи зовнішні ознаки релігії, її історію, але не можна досягнути внутрішнього змісту, сенсу релігії. Більше того, можна перекрутити чи спотворити цей зміст, якщо розглядати релігію упередженим невірним оком та відноситись до неї як до опіуму, а не як до одного з найвищих проявів людського духу.

Тому наукові пояснення не можуть замінити того, що дає людям сама релігія. Релігієзнавство допомагає зорієнтуватись в релігійних питаннях, але не може замінити людині власної зустрічі з Богом, власного пізнання віри та власного приходу до церкви. Наука про релігію не може навчити вірити — вона лише розповідає про віру. Єдине, що може релігієзнавство — це проявити власне благочестя, віднести до свого предмета з повагою.

Релігієзнавство як самостійна та обов'язкова дисципліна зовсім недавно з'явилась в учбових планах наших вузів. Це пов'язано з усвідомленням потреби більш об'єктивного підходу до змісту релігії та її ролі у суспільстві, подолання багатьох забобонів у ставленні до релігії та церкви, пов'язаних з кількадесятирічним пануванням державного атеїзму. Не можна не бачити й певного потягу суспільства до релігійних цінностей. З іншого боку, цей потяг до релігії та церкви здебільшого не відповідає глибині та силі свого предмета

— значною мірою це лише мода, в кращому випадку — пошук віри зневірених людей, в якому дуже дається взнаки невігластво, малоосвіченість в релігійних справах, невміння жити релігійним життям.

Учебний курс релігієзнавства невеликий, тому виникає потреба значно обмежити його предмет. Найбільшу увагу буде приділено вивченню історії релігій як досить пізнавальному та цікавому розділу, а також деяким найбільш важливим філософсько-релігійним питанням.

Завданням цього курсу є розвиток загальної освіти; це загальноосвітній ознайомчий курс, який має на меті привернути увагу до релігії як такої, висвітлити її роль у житті суспільства і окремої людини, зорієнтувати в питаннях різноманітності релігійних конфесій, їх походження, історії, сучасного стану і взаємних стосунків, особливо ж у питаннях релігійного досвіду власного народу та історично пов'язаній з ним релігії.

2. *Поняття релігії та класифікація релігій.*

Поняття релігії. Слово *релігія* перекладається з латинської як *благочестя, святиня, предмет культу*. З цього випливає, що тут ми маємо справу з явищем, яке відноситься до чогось вищого, святого, надлюдського у людському житті. Це вище, абсолютне, має загальну назву Бога або Божества, — хоча кожна окрема релігія має свої власні імена цієї вищої сили. Можна сказати, що не існує релігії без Бога, тобто якого-небудь уявлення про Бога, Бог є початок і сенс будь-якої релігії.

Релігія є не тільки уявленням про Бога, не тільки свідомістю. Це й реальне життя, дії людей — культ, богослужіння, церковна організація, нарешті, це форми і принципи організації суспільного життя, що тією чи іншою мірою ґрунтуються на релігійних підставах. Тобто *релігія — це відповідне світосприйняття та певна сфера життя людини, які пов'язані із відношенням її до Абсолютного.*

Доречно відзначити первісне значення латинського попередника сучасного слова “релігія” — *religio, religare* — зв'язок, зв'язувати, з'єднувати. “В релігії,— пише філософ С.Булгаков,— устанавлюється и переживається связь, связь человека с тем, что выше человека... Религия есть опознание Бога и переживание связи с Богом.” Як “життя у спілкуванні з Богом” визначає релігію С.Франк. Таким чином, поняття релігії безпосередньо пов'язане з поняттям Бога.

Поняття Бога. Не заглиблюючись у філософське або богословське трактування цієї проблеми, підкреслимо лише, що Бог є перш за все Абсолют, який стоїть вище будь-яких людських або природних сил, здібностей, якостей та відносин. Він надприродний, надреальний. Він породжує природу, породжує все — тому він не є нічим з того, що сам породжує. Бог є трансцендентним, тобто потойбічним, таким, що не міститься в межах даного замк-

неного кола свідомості (іманентного). Тому людина не може відкрити Бога, "побачити його", пізнати так, як вона може пізнати будь-яке природне явище. Лише сам Бог може відкритись людині, може перейти цю грань між трансцендентним і іманентним, тим більше, що не будучи сам творінням, Творець залишає в кожному своєму творінні маленьку частину себе.

Теологія і наука багато віків шукають докази як за, так і проти існування Бога. Але висновком цих пошуків є те, що ці докази марні. Вони нічого не доводять людині, яка не вірить, та вони не потрібні людині, яка вірує. Ще І.Кант вважав, що існування Бога не можна логічно ні довести, ні спростувати. Дійсно, Бог є недоказовою реальністю, — але він спочатку є, а вже потім виникають усі *pro* і *contra* його існування.

Необхідність релігії. Марксизм розглядає релігію як форму суспільної свідомості, що визначається відображенням дійсності за допомогою ілюзорно-фантастичних образів, уявлень, понять. З цієї точки зору релігія перекручує реальні відносини в природі і суспільстві, наділяє їх вигаданими якостями і здібностями, а тому кінець кінцем має бути скасованою. Але спроби скасування не мали успіху — очевидно, тому, що релігія необхідна людині, і ця необхідність полягає в чомусь більш глибокому, ніж нездатність пояснити оточуючий світ.

Релігія стає необхідною і можливою тому, по-перше, що людина споконвіку має потребу вийти за межі цього світу, знайти щось таке, що було б вищим, кращим, свідомішим, ніж вона сама і цей світ, знайти спасіння і втіху, предмет віри.

По-друге, сам цей світ, за умови всієї своєї недосконалості, являє собою щось прекрасне і високоорганізоване, існування та якості якого не можуть бути пояснені лише природними законами. Неупереджений та необмежений погляд на всесвіт дає підстави стверджувати, що він є не тільки хаосом сліпих природних сил, але й космосом, тобто ладом, який могла створити і організувати лише якась вища, надприродна сила.

Нарешті, по-третє, релігія виникає на підставі актів релігійного досвіду, в яких Бог сам, своєю волею і благодаттю з'являється людині. Ці акти дивовижні, і не всім випадає їх мати, але це не дає підстави заперечувати реальність цього досвіду. Таким чином, існування релігії стає можливим і необхідним тому, що Бог є, це початок і кінець будь-якої релігії, її зміст і підґрунтя. Тому й існування релігії певною мірою вже служить доказом існування Бога.

Різноманітність релігій та їх класифікація. За науковими даними виникнення релігії пов'язується з виникненням ранньої родової общини, приблизно 40 тис. років тому. За час, що минув, релігія істотно змінилась, набула найрізноманітніших форм. Сьогодні ми бачимо численність релігій, які сповідують різні люди та народи. Власне, словом "релігія" позначається як відповідна сфера життя і свідомості людей, що є спільною для будь-яких народів, так і окремі системи релігійних уявлень і богослужіння, окремі віроспо-

відання. Як синонім слова “релігія” в цьому відношенні використовується також термін “*конфесія*” (від лат. *confessionalis* — віросповідний).

Відсутність єдності в уявах про Бога не суперечить тезі про єдність Бога. Як неосяжна і незбагненна реальність він може усвідомлюватись і уявлятися зовсім по-різному (зокрема, як більш-менш правильно, так і зовсім неправильно), що пов'язано з різноманітністю життя людей і народів. З цієї точки зору немає і, можливо, не може бути якоїсь єдиної релігії, єдиного культу. Цим наголошується необхідність терпимості по відношенню до інших конфесій, хоча й зовсім не відкидається обов'язок віруючої людини доводити свою впевненість в істині саме своєї віри.

Вчені пропонували багато підходів до класифікації релігій, у яких в тій чи іншій мірі враховувались як історичний розвиток, так і зміст віросповідань. Оскільки релігії завжди пов'язані так чи інакше з етносом, доцільно було б їх розрізнити в зв'язку з різними типами етносів. Так, виділяються племінні культури, національно-державні та світові релігії.

Племінні культури (інколи кажуть про первісні форми релігії), очевидно, передували будь-яким іншим, та збереглися зараз у відсталих народів і племен Африки, Азії, Америки. Як правило, ці культури ще не мають Святого Письма, а також якогось узагальненого (догматичного) уявлення про Бога. Об'єктом поклоніння є природа та її явища, тварини, матеріальні предмети. Переважають форми тотемізму (віра у родинні зв'язки з тією чи іншою твариною чи рослиною — засновником роду, тотемом) та культу предків.

Національно-державні релігії з'являються з формуванням народностей і класового суспільства і відіграють найважливішу роль при створенні державної організації. Вони відрізняються національною обмеженістю, хоча в процесі історичного розвитку відповідність національної релігії одній нації і одній державі може бути втраченою. За рівнем свого розвитку ці релігії дуже різні, але загалом переважають *антропоморфні*, тобто такі, що уявляють Бога схожим за виглядом на людину. Національно-державні релігії існували в Стародавніх Єгипті, Месопотамії, Греції, Римі, Персії та інших країнах. Серед сучасних релігій це іудаїзм, конфуціанство, синтоїзм, індуїзм та деякі інші.

Світові релігії з'являються пізніше за інші, на ґрунті якихось національно-державних, відрізняючись від них *космополітизмом*, тобто не пов'язуються з окремою нацією, і *прозелитизмом* (грец. *proselitos* — новонавернений), тобто прагненням завербувати якнайбільше прихильників, тому, як правило, ведуть активну місіонерську діяльність. Для них також є характерним досить розвинена догматика, культ та всі інші атрибути. До світових релігій зараховують буддизм, християнство та іслам.

Релігії також відрізняються залежно від того, скільки богів є об'єктом поклоніння. *Політеїстичні* релігії сповідують многобожжя, тобто шанують відразу декілька богів, мають їх *пантеон* (грец. — храм усім богам). *Монотеїстичні* релігії сповідують єдинобожжя.

Існують різні теорії з приводу того, якою була первинна форма релігії, але в подальшому історичному розвитку політеїзм передував монотеїзму. Перехідною формою між ними є генотеїзм, який визнає існування багатьох богів, але серед них шанує лише одного — заступника свого народу.

Різні форми релігійних уявлень мають загальну назву *теїзм* (від грец. *teos* — Бог). Теїзму протистоїть *атеїзм*, тобто заперечення існування Бога. Атеїстичні погляди подекуди існували, вірогідно, з давніх часів. Але як масове явище атеїзм пов'язаний з розповсюдженням секуляризму (від лат. *saecularis* — мирський, світський), тобто вивільнення суспільного життя від впливу релігії і церкви, та раціоналізму, починаючи з епохи Просвітництва. Закінченого вигляду атеїзм набув у марксизмі. Інколи атеїзм розглядають як певну форму релігії. Дійсно, він наближається до релігії у своїх спробах спрямувати в певному напрямку віру людини, опанувати цю віру і заступити релігію в людській душі. Але, звичайно, він не є релігією, оскільки відкидає Бога, не має уявлень про нього і, напевно, не має й релігійного досвіду.

Проміжне становище між теїзмом та атеїзмом обіймають деїзм і пантеїзм. *Деїзм* (лат. *deus* — Бог) визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його подальше втручання в явища природи і суспільного життя, тобто Бог ніби почив, створивши світ. *Пантеїзм* (грец. *pan* — усе) так чи інакше отожднює Бога з природою. Визнаючи Богом саму природу, пантеїзм фактично розчиняє Бога у природі і втрачає якість уявлення саме про Бога. Історично деїзм і пантеїзм були формами переходу від панування релігійної свідомості до атеїстичних ідеологій, хоча в духовному розвитку окремої людини цей процес може відбуватись і в зворотному напрямку.

3. Релігія і суспільство.

Місце релігії у суспільстві. Релігія і культура. Роль, яку відіграє релігія в суспільстві, впливає з її об'єктивної сутності як зв'язку людини з Богом. Через цей зв'язок людина виступає не стільки як особистість, скільки як представник роду людського. Відчуваючи зв'язок із Богом, одночасно вона відчуває зв'язок, поєднання із людством, із людською громадою. Найінтимніше спілкування людини з Богом завжди не обмежується її індивідуальністю, а виводить цю індивідуальність у простір спільного існування.

З цієї точки зору *релігія більш соціальна, ніж будь-які інші* — політичні, правові, економічні та будь-які відносини між людьми, тобто вона є первинною, глибинною підставою людського суспільства. Релігійна свідомість є найдавнішою серед інших видів людської свідомості, і людське суспільство — як усвідомлення людьми їх певної спільності — виникло саме на підставі спільної релігії, тоді як всі інші об'єднання (держава, господарство, культура) мають вже похідний, вторинний характер. Тому релігія є основою будь-

якої соціальності, хоча, як найглибша основа, вона рідше за інші усвідомлюється у цій якості. Навпаки, релігія може навіть виганятись та руйнуватись як щось зайве або шкідливе, що, зрозуміло, тільки позбавляє суспільство його справжньої основи.

Релігія постає як основа соціальності тому, що саме вона створює такі первинні засади суспільності, як солідарність, свобода, служіння. *Солідарність, тобто почуття спільної причетності людей до якогось цілого, єдиного “ми”* породжується єдиним зв'язком між усіма людьми та Богом, в якому вони вперше відчувають себе якоюсь родиною, общиною, народом. Але в цій причетності не зникає людська особистість. Навпаки, саме зв'язок людини з Богом, її боголюбдяність породжує людську свободу. *Ця свобода, здатність до творчості, є єдиним рушієм суспільного життя, початком людського спілкування.*

Нарешті, третім началом суспільності, яке перевершує та поглинає протиріччя між суспільством і особистістю, допомагає суспільству уникнути деспотизму або анархії, є начало *служіння*. Воно має свій дійсний сенс, якщо це служіння саме Абсолюту, а не якимось відносним цінностям, точніше, якщо *служіння відносним цінностям — державі, народу, ідеї тощо — ґрунтується на служінні Божій волі*. Саме останнім визначається вся структура відносних за своєю суттю прав та обов'язків людини, що створюють суспільний лад. Поза служінням Богові взагалі немає нічого такого, що могло б змусити людину служити правді і правдою. Тому епохи безвір'я (як і безвір'я у будь-якій епохи) руйнують цей головний стрижень суспільності — безкорисне служіння, поняття честі і обов'язку, — замінюючи його кар'єризмом і користолюбством, корупцією і бюрократизмом.

Релігія є не тільки первинним та аморфним у своїй первинності підґрунтям суспільства — вона визначає характер цього суспільства, його обличчя та спрямованість, його культурні та моральні цінності. Не випадково деякі вчені пов'язують походження слова “культура” зі словом “культ” — саме культ, релігійна дія створила потребу у якомусь мистецтві, духовній творчості. Протягом багатьох століть культура була наповнена релігійним змістом, який надихав та звеличував її. Більше того, саме релігія, релігійні — тобто абсолютні — цінності є тим головним, що підштовхує людину до великих дій. Саме релігія визначає ці справжні, а не вигадані, абсолютні цінності, тому під впливом релігійних ідей звершувались найвеличніші та найвизначніші події.

Релігійний фанатизм. Звичайно, не можна не бачити й того, що часто-густо під релігійними гаслами коїлись брудні та злочинні справи. Це пов'язане з явищем релігійного фанатизму (від лат. *fanaticus* — несамовитий, шалений), тобто нетерпимого, ворожого ставлення до інших віросповідань, до будь-яких думок чи дій, які, як вважають фанатики, можуть створити загрозу їхній релігії. Насправді фанатизм сам є найбільшою загрозою релігії, оскільки намагається утвердити її насильницьким шляхом, і тим спотворює її сутність як внутрішнього зв'язку. Звичайно, не додають авто-

ритету релігії відомі в історії численні релігійні війни, гоніння проти єретиків і “невірних”, катування та страти, знищення культурних надбань, боротьба проти вчених та досягнень науки.

Причиною цих явищ є недосконалість людини, притаманні їй риси егоїзму та агресивності, несприятливого ставлення до всього чужого, незрозумілого. На жаль, деякі культу та віровчення замість того, щоб приборкувати цю “тваринну” природу людини, лише посилюють її. Підґрунтям фанатизму може бути жорстка внутрішня організація релігійної общини, перетворення її членів у гвинтики, які позбавлені свободи вибору, а повинні лише підкорятись наказам керівників. Негативні явища можуть бути пов'язані з надмірною політизацією релігії та церкви, використанням їх в політичних цілях.

У всякому разі релігійний фанатизм впливає не з внутрішньої суті релігії та церкви, а з їхніх зовнішніх проявів, часто недосконалих або спотворених. Тому боротьба проти нього не повинна перетворюватись у боротьбу проти релігії як такої, інакше це набуває форми фанатизму атеїстичного, який призводить до таких самих жадливих наслідків, і так само порушує принцип свободи совісті.

Релігія і мораль. Деякі теорії виправдовують існування релігії її зв'язком з мораллю. І.Кант, наприклад, вбачав у релігії лише зовнішнє забарвлення етичного категоричного імперативу, “музику етики”. З цієї точки зору будь-яка релігійність, яка не має морального обґрунтування, не має й сенсу.

Ця точка зору — зведення релігії до моралі — ігнорує власну природу релігії. Мораль вкорінена в релігії, а не навпаки. Мораль неминуче занепадає, якщо занепадає релігія, тому що тільки в ній знаходить свою основу. *Але релігія вища за мораль та вільна від неї.* Є, як мінімум, два стани людини, які знаходяться “по той бік добра і зла” — це святість і дитинність, тобто свята аскеза, відхід від світу, і дитяча наївність, безпосереднє сприйняття цього світу. Інакше кажучи, не людина створена для моралі, а мораль для вдосконалення людини. Мораль не має абсолютного значення — вона існує для людини в певних межах, але людина має бути здатною підняти над окремими моральними принципами, які обов'язково в чомусь обмежені.

Релігія і філософія. Релігія досить тісно споріднена з філософією. Філософія пізнає найбільш загальні підстави буття природи та людини, намагається охопити всесвіт в цілому, шукає вседності — а тому неминуче (якщо це дійсно філософія, а не допоміжна філософська дисципліна) виходить за межі цього світу. Це добре розуміли філософи Стародавнього Світу та Середньовіччя, для яких філософія була саме Богопізнанням, і навіть Гегель вважав, що єдиним предметом філософії є Бог.

Таким чином, філософія і релігія частково співпадають за своїм предметом, — але вони різні за методами, якими вони опановують цей предмет. Релігія спирається на безпосередній досвід, це є саме життя, яке не опосередковується ніякою логікою, вона інтуїтивна

і ірраціональна. Філософія, навпаки, активно користується логікою, вона все ж таки є пізнанням життя, а не самим життям. Релігія передбачає неосяжність Бога, філософія ж намагається його осягнути. Релігія усвідомлює Бога як живу особистість, для філософії це практично неможливо.

Втім, філософія відрізняється від окремих наук тим, що вона є не стільки логічною аргументацією, скільки спостереженням і описом картини буття в цілому. А це можливо лише тоді, коли в основі філософії знаходиться релігійна інтуїція. Релігійне почуття таємниці та глибини буття є першою і необхідною умовою розвитку філософії. Таким чином, *співпадаючи за своїм предметом та маючи єдиний виток свого розвитку, релігія і філософія відрізняються за кінцевими формами свого існування і за тим змістом, який вони мають.* Релігія є пізнанням Бога і життям у спілкуванні з Богом. Філософія є пізнанням Бога, але разом з тим (а іноді і в першу чергу) — пізнанням світу, пізнанням життя. Філософія привносить закінченість і цілісність у наше світосприйняття і розуміння життя, яке має, власне, релігійну основу; вона є необхідним зв'язком між знанням вищого і нижчого, але вона не може замінити релігію.

Релігія і наука. Розуміння релігії як сліпої віри особливо поширилось з розвитком науки в останні століття, що призвело до широкого розповсюдження раціоналізму, тобто безмежної, саме “сліпої” віри у здібності розуму. Раціоналізм намагається піддати науковій критиці релігію, але не враховує, що релігія і наука мають два різних предмети, два різних шляхи пізнання, два різних критерії достовірності, тому принципово вони незалежні і не можуть перевірятись одна через одну.

Наука пізнає світ у взаємовідношенні його частин і елементів, не усвідомлюючи відношення світу як цілого до надсвітового абсолюту, до його Творця. Релігія ж, пізнаючи Бога, відкриває саме відношення світу і людини до Бога як надсвітового начала, як вищої сили. Наукове знання потребує зовнішніх доказів, віра ж доводиться своєю внутрішньою силою. Знання можливе лише про те, що доступне почуттям, “а віра — то підстава сподіваного, доказ небаченого” (Євр. 11,1). Інакше кажучи, наука базується на зовнішньому, чуттєвому досвіді, віра ж — на внутрішньому, духовному.

Незалежність науки і релігії пов'язана із самостійністю світу у відношенні до Бога. Але ця самостійність відносна. З релігійної точки зору Бог є присутнім у світі через людину, а також у світовій гармонії, яка лише певною мірою порушується стихією природи. Тому й між наукою і релігією насправді існує глибинний зв'язок. Наука як часткове знання спирається на світосприйняття, на світогляд, який має релігійний (або антирелігійний) характер, тобто вона залежить від духовних інтересів, від віри як окремих людей, так і цілих епох. Тому наука не може зруйнувати релігію — вона може бути безрелігійною лише тоді, коли релігія сама у занедбаному стані.

Навпаки, глибина релігійного почуття допомагає великим вченим у визначальних відкриттях, про що писали Коперник, Ф. Бекон та багато інших. За думкою видатного фізика ХХ ст. Макса Планка, релігія і наука не виключають, а доповнюють одна одну; для релігії Бог стоїть на початку, для науки — наприкінці пізнання, для першої Він — фундамент, для другої — вінець розробки світогляду.

Релігія і окультизм. Релігію інколи порівнюють або навіть плутають з окультизмом — на тій підставі, що в обох випадках мова йде про якісь надприродні сили та явища, які пізнаються за допомогою надчуттєвого, містичного досвіду.

Між тим, ці явища зовсім не однакові. За визначенням Р. Штейнера, **окультизм** (з лат. *occultus* — таємний, прихований) *є наука про те, як досягти пізнання вищих світів*. Справді, це є особливий засіб пізнання світу. Лише на відміну від інших наук, окультизм розглядає цей світ як складну ієрархію світів, вищі з яких можуть бути досягнуті лише тими, хто посвячений у таємниці “духовного знання”. Релігійний окультизм уявляє Бога верхівкою цієї ієрархії світів, пізнання яких, як сходи, веде до нього. Але в такому розумінні Бог як щось потойбічне зникає і пошуки його стають марними. Тому окультизм може бути й прямо протилежним релігії, тобто ставати до неї у відкриту опозицію, намагаючись її замінити.

Література

- Бибихин В.В.* Философия и религия // Вопросы философии.— 1992.— №7.
Гегель Г.В.Ф. Философия религии В 2-х томах.— М., 1976.
Калінін Ю.А., Харьковченко Є.А. Релігієзнавство.— К., 1994.
Кант И. Религия в пределах только разума // Его же. Трактаты и письма.— М., 1980.
Планк М. Религия и естествознание // Вопросы философии. 1990.— №8.
Угринович Д.М. Введение в религиоведение.— М., 1985.
Франк С. Духовные основы общества.— М., 1992.
Фромм Э. Психоанализ и религия.— М., 1990.

Лекція II. ФОРМИ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ЛЮДИНИ

Релігійне життя має багато різноманітних проявів у різних релігіях, але в головному воно схоже. Це стосується релігійного досвіду як такого, а також його загальних форм — культу, молитви, жервопринесення, догмату, церковного переказу тощо. Розрізняючись у своїх конкретних проявах, всі ці форми неодмінно присутні майже у всіх релігіях. Ця лекція присвячена саме цьому спільному, без чого практично не буває релігії. Слід додати, що з атеїстичної точки зору все це розглядається як хвороба, як омана

людської свідомості. Спробуємо підійти до проблеми з іншого боку — з точки зору внутрішніх закономірностей розвитку релігійного життя людини.

1. Релігійний досвід: його сутність, форми і вияви.

Релігійний досвід. Релігійне життя людини базується на безпосередньому релігійному досвіді. Його основою є особиста зустріч людини з Божеством. Саме доторкання Божества до людини породжує релігійну самосвідомість. Всі народи якось бачили та знали свої божества спочатку у житті, а вже потім за катехізісом.

Цей досвід був різний, тому й уявлення про Бога різні. Але спільним є безпосереднє відчуття вищої, Божої реальності, відчуття Бога, який, будучи потойбічним, раптом стає безмежно близьким до людини, ближчим, ніж вона є сама до себе. Бог є — це головне синтетичне судження будь-якої релігії, і тільки безпосередній досвід дає їй опору і незалежність у цьому твердженні. Цей досвід відрізняється від наукового, філософського, естетичного, етичного та будь-якого іншого досвіду людини. По-перше, це є досвід надчуттєвий, містичний (з грец. — таємничий). Цією властивістю він докорінно відрізняється від наукового, чуттєвого досвіду, але зближується з етичним і естетичним, теж значною мірою надчуттєвим. Власне, досвід добра і краси входить до релігійної свідомості, але не охоплює всього того почуття благоговіння, яке виникає від зустрічі з Абсолютним. Принаймні, це почуття забарвлене неповторною єдністю страху та любові, яка породжується тільки в цьому випадку.

По-друге, релігійний досвід стосується того, що є абсолютною необхідністю. Будь-який інший факт, який підтверджується звичайним досвідом, можна все ж таки уявити як такий, що міг би й не бути. Тут же ми маємо вияв такої реальності, яка є *передумовою* будь-якого досвіду і будь-якої думки. Творіння є лише за умови існування Творця. До речі, атеїзм не може заперечити цієї тези, тому що він, власне, цього досвіду не має.

Віра як почуття і потреба людини. Релігія стає можливою завдяки релігійній обдарованості людини, існуванню релігійного органа, що сприймає Божество і його дію на людину. Цією здібністю є *почуття віри*, яким людина докорінно відрізняється від будь-яких інших живих істот. Тільки людина має властивості не лише творця, а й співтворця, вона отримує свободу, яка має бути спрямована на служіння Божій волі. Саме ця свобода породжує суб'єктивне почуття віри, яке можна визначити як *екзистенціальне бажання людини знайти ту силу, яка її створила, з тим, щоб вже свідомо прилучитись до неї*.

Віра взагалі (тобто не обов'язково релігійна) є первинною силою людського життя незалежно від того, чи розуміє те людина, чи ні.

Вона може будувати свою віру, плекати її, берегти та поглиблювати — а може й нехтувати, відкидати, приховувати та навіть зраджувати, — але людина не може жити без віри.

Більшість людей ототожнюють віру з визнанням чогось такого, що не є очевидним, на протилежність знанню як такому, що можна довести. Віра в цьому розумінні є впевненість у тому, що не має твердої основи, та правдивість чого нами не з'ясована. Це віра як довіра до авторитету, або як страх перед вищими силами. Таке пояснення сутності віри суто психологічно відповідає дійсності. Як у минулому будь-якої релігії, так і в сучасній релігійності, саме така сліпа, безпорадна покірність і слухняність є головним змістом віри багатьох людей. Але розповсюдженість саме такої форми віри не свідчить про те, що вона є головною, вихідною.

Дійсна сутність віри полягає в тому, що вона є знання, впевненість в існуванні абсолютного. Будь-яка вірапослух, яка потребує зовнішнього авторитету, врешті-решт спирається на віру-певність, віру-знання. Таке знання стає можливим лише тому, що між людиною та Богом існує безпосередній зв'язок, який з'ясовується за допомогою самовиявлення Бога. Тому віра є, кінець кінцем, зустріччю людської душі з Богом, тобто Бог відкриває себе людині як її Творця, а саму людину — як своє творіння. Екзистенціальне бажання людини знайти Творця існує тому, що цей Творець дійсно є.

Таким чином, за допомогою віри не людина створює Бога, а Бог відкривається людині, і лише після того людина знаходить Бога в собі або себе у Бога. *Віра є об'явлення (одкровення)*. Вона є шлях знання без доказів. Будь-яке доторкання Божества до людини є акт дійсно дивовижний і вільний, акт милості і любові, а не необхідності та знання. Цей акт лише деякою мірою залежить від людини, її зусиль, а вирішальним чином — від самого Бога.

Віра є життєвим завданням, подвигом — подвигом серця, віруючої любові. Це жертва себе Богові, тобто підпорядкування своїх пристрастей і бажань волі Божій. Віра повинна спрямовувати дії людини, втілюватись в цих діях, — інакше вона некорисна, мертва. Розходження між вірою і ділами нівечить людину, псує її життя, хоча суб'єктивно життя без віри може здаватись легшим і приємнішим.

Молитва. Пошук віри і Бога є функція людської свободи, безкінечна творчість. У пошуках Бога потрібні зусилля та відповідний стан душі. Головною формою набуття релігійного розуміння є молитва. Саме у здібності до молитви людина має немовби спеціальний орган релігійного сприйняття. *Де немає молитви, там немає релігії.*

Молитва є звертання людини до Бога, її розмова з Богом. Це не звичайна розмова, а тому й характер її зовсім інший, аніж у бесіди людини з людиною. Звертання до Абсолюту є вищим проявом людського духу. Щоб вона була саме такою, потрібна належна підготовка — внутрішнє або зовнішнє очищення, заспокоєння, примирення, можливо — якісь ритуальні дії. Проголошення мо-

литви (як індивідуальне, так і колективне) також потребує глибокого внутрішнього настрою, не терпить поспіху та відволікань іншими справами.

Молитва як форма релігійного життя відома дуже давно. Поступово окремі молитви брались за зразки, складались у збірки молитовних гімнів і пісень, текстів молитв та приписів з приводу їх застосування (Веди і Псалтир, Молитвослов і Сідур). Найважливішими вважаються молитви, що за переказом були дані самим Господом. Такими є, наприклад, “Отче наш” в християнстві та Фатіха в ісламі.

Наявність таких загально визнаних текстів не позбавляє людину прав на власну молитовну творчість, — навпаки, саме особисте, щире звертання може бути найбільш цінним. Але щоб людина була здатна на таку творчість, вона, перш за все, має опанувати вже набутий досвід. Тому окремі релігії вимагають від своїх вірних дотримання відповідних правил у проголошенні молитв — певного часу, порядку читання окремих текстів тощо.

Розмова з Богом буває різною за своїм змістом — тому й молитви є різні за характером. У первісних народів молитви були виключно з проханнями. Пізніше в молитвах з’являється момент ворожнечі до іновірців, яких треба покарати, ще пізніше — моральний аспект. Розрізняються *молитви прохання, хвали, клопотання, подяки, покаяння*. Молитва може за змістом стосуватись не лише самого себе, але й інших, як близьких і дорогих людей, так і тих, хто скривджував нас — така молитва вносить у душу мир і спокій.

Релігійний аскетизм. Віра потребує постійного зусилля — тому що прийняття віри є не одиничний, а безперервний акт, який постійно здійснюється. Невір’я стереже кожний хибний крок людини. Тому не можна раз і назавжди “врятуватись” своєю вірою — можна лише шукати спасіння у постійному подвигу віри. Однією з найпоширеніших форм такого подвигу є *релігійний аскетизм* (від грец. — вправа, подвиг), тобто *відмова від життєвих благ, насолод, придушення своїх тілесних бажань і спонукань*. Це насамперед піст, інші форми аскетичного життя, чернецтво.

Піст полягає в утриманні від їжі, напоїв, тілесних втіх та інших розваг протягом певного часу. Спочатку пости з’являлись як релігійний обов’язок у часи суспільних незгод або особистого лиха — як вираз скорботи, або як передумова до якогось важливого діла. Згодом пости в окремих релігіях стали традиційними, пов’язаними із певними днями чи періодами.

Історики інколи пов’язують виникнення постів із нестачею їжі в стародавні часи. Але не можна не бачити суто релігійного, духовного поштовху до такої зовні неприродної справи, як піст. Власне, нестача їжі могла лише підштовхнути людину до її здобування, а не до добровільного голодування. Сенс посту полягає в тому, що він навчає стримуванню, приборкує плоть, сприяє духовному вдосконаленню. “Бо ті, хто ходить за тілом, думають про тілесне, а хто за духом — про духовне” (Рим. 8,5). Піст несе в собі принцип самоконтролю — найважливішої передумови внутрішньої

праці. Дотримання встановленого посту, а не такого, який кожен може вигадати для себе, є актом добровільного прийняття кевниництва з боку церкви.

Піст обмежує насамперед їжу тому, що саме через неї здійснюється зв'язок людини з природним, тілесним життям, і це обмеження допомагає вивільнити простір для життя духовного. Зудуси кажуть: "Постійно ситий не може бачити потаємних речей". Деякі, особливо первісні народи, використовують з метою досягнення духовних видінь також ліки або наркотичні засоби. Проте піст передбачає не тільки це. Під час посту людина повинна більше молитись, читати Святе Письмо, каятись, не дратуватись, нікого не кривдити. Саме такий, духовний піст, є дійсною серцевиною зовнішнього, тілесного посту.

Різні релігії знають подвижників, які за своїм бажанням збільшують тягар постів, а також катують своє тіло, доводять себе до виснаження, залишають світ та суспільство. Як і звичайні пости, це є формою релігійного аскетизму. Цілі тут ті ж самі, тобто розширення простору духовного життя. Але інтенсивність зусиль допомагає частіше отримувати бажаний результат. Саме старці, пустельники, аскети відомі в багатьох релігіях як найбільші астики, тобто вони мають, як правило, найглибший і найрізноманітніший релігійний досвід. Втім, це не означає необхідності такого аскетизму для кожної людини, тому що не кожен здатен на це. Питання про міру аскетизму як засобу життя є спірним в багатьох релігіях.

Форми аскетизму можуть бути як стихійними, індивідуальними, так і організованими — у вигляді *чернецтва*, тобто посвячення себе виключно служінню Богові. Різні приклади цього посвячення відомі за давніх часів (*назорей* у євреїв, *весталки* у римлян). В сучасних світових релігіях чернецтво організоване у *монастирі* (від грец. — келія самітника) — чернечі громади, які володіють побутовими і культовими приміщеннями та іншою власністю і керуються єдиними правилами (статутом), що проголошують аскетичний спосіб життя. Вони виникли в буддизмі в VI-V ст. до н.е., в християнстві — в III-IV ст. н.е., в ісламі в X-XI ст.

Мова релігійного досвіду: міф, слово, догмат. Релігійний досвід людини спочатку приймає форму *міфу* (грец. — переказ). Саме мовою міфу трансцендентне, тобто Бог, спілкується з іманентним, тобто людиною. Міф — не вигадка, а об'явлення. Він може бути символічно-алегоричним, дивовижним, але це є подія реально-об'єктивна, яка розповідає про конкретні випадки Богоявлення. Міф — це притча, приказка, якою Бог "відкриває уста свої", щоб розповісти про славу Господню" (Пс. 78,2-4). Деякі релігії у своєму змісті майже виключно міфологічні — тому й зветься міфологіями. Але міфологічна мова як така притаманна будь-яким, найрозвинутішим релігіям.

Згодом міф доповнюється *словом*, тобто безпосереднім звертанням Бога до людини, об'явленням (одкровенням). Бог звертається до людей через пророків. Таких пророків знає практично кожна

релігія: Мойсей та інші біблійні пророки, Будда, Заратуштра, Магомет, Христос. За допомогою слова Бог навчає людей, застерігає їх, сповнює їх своєю премудрістю. У розвинутих релігіях роль слова є настільки великою, що воно само обожнюється, мовби заступає Бога. Православна релігійна філософія дорівнює Слово (Логос) до однієї з трьох іпостасей Бога, поєднуючи його з Ісусом Христом. “Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово” (Ів. 1,1).

Кожна релігія має Слово Боже в усному переказі, а більш розвинуті отримують його і в писемному вигляді, як *Святе Письмо*. *Веди, Авеста, Тора, Коран, Біблія* — це перелік лише найвідоміших святописемних текстів. Святі книги, як стверджує церква, є книгами, що написані Духом Божим за допомогою освячених від Бога людей. Звичайно, ці тексти записували та переписували люди, — але авторство людей у цьому випадку відносно. Дійсний їх автор — Господь, а люди лише вносили свій стиль, своє розуміння, свій досвід, переказуючи Його Слово, — так само, як і сприймаючи його. Саме тому Святе Письмо є не якимось сухим трактатом, що проголошує остаточні істини, а живою оповіддю, самим життям, інколи й суперечним, але істинним у своїй суперечливій повноті. Тому й відкривається людині воно не одразу, а з кожним новим прочитанням людина лише наближається до того, що хотів їй сказати Господь.

Слідом за міфом як подією Богоявлення та Словом як Божим об'явленням йде *догмат* як виявлення змістовного компоненту знання про Бога. Будь-яка релігія не тільки впевнена у тому, що Бог є, а й має певні уявлення про те, яким Він є, які його якості і властивості, його образ і характер. Ці уявлення випливають із міфів і Слова та кристалізуються в догматі. У цьому розумінні будь-яка релігія догматична, навіть якщо вона не має усталеного символу віри. Догмат як усвідомлене потойбічне буття часто плутають з догматичною формулою, яка фактично є лише його обмеженим виразом. Догматична формула, як правило, має практичний характер і спрямована проти якихось ересей, відступів від віри. Тому вона є межею догмату, яку не можна переходити, але яка приблизно і однобічно виражає релігійний зміст, тобто власне догмат. Не слід абсолютизувати ці формули, — але не слід і відкидати їх. Це є “висловлене слово” релігії, її багатство, віхи релігійного життя.

2. *Культ і богослужіння.*

Культ і богослужіння. На підставі міфів і догматів, отриманих через релігійний досвід, постає *культ* (лат. cultus — вшанування, поклоніння) як система сакральних (тобто священних) і теургічних (боготворчих) дій, система богослужіння. Культ не є чимось випадковим. Це є міф, Слово і догмат в дії, у житті. Оскільки релігійний

досвід буває різним, культу також дуже відрізняються в окремих релігіях, але можна стверджувати, що немає релігії без культу.

У первісних суспільствах культом було саме життя. Обрядові правила та заборони охоплювали всі прояви життєдіяльності людини, а їх порушення вважалось гріхом. Поступово культ відокремився від життя, став специфічною сферою діяльності людей.

Богослужіння в ранніх релігіях виступало, як правило, в формі “годування” Божества. На Стародавньому Сході, наприклад, у Вавилоні, щоденне богослужіння імітувало етикет царського двору, тобто повторювало увесь щоденний цикл життя правителя.

Центральне місце в культурі обіймає молитва, як правило, колективна. Вона може перетворюватись у *літургію*, тобто, власне, богослужіння, яке складається з цілої низки молитв, молитовних пісень, славословлень, читання Святого Письма і т.ін. Літургія (грец. — загальна справа, загальне служіння) — це не лише обряд, що виражає релігійне життя віруючих, і не лише спогад про давно минуле. Це перш за все — “дійство” Боже, за допомогою якого Бог закликає свою Церкву жити любов'ю, що з'єднує її з Ним і об'єднує всіх вірних. Богослужіння допомагає спілкуванню людини з Богом і між собою.

Різні релігійні системи знають різноманітні форми богослужінь. Навіть в одній і тій же релігії існують різні канони. Відправи відрізняються в залежності від днів, часу, конкретних цілей богослужби. Але загальним є строгий порядок, “чин” їх здійснення. Тому воно здійснюється, як правило, під керівництвом спеціальних осіб — шаманів, жерців, *священнослужителів*, або *проповідників*.

Складовою частиною культу є елементарні культові акти (поклоні, вставання на коліна, падіння додолу, складання рук, схилення голови, хресне знамення тощо), а також символічні теургічні дії — чин богослужби, обряд, проповідь, жертви, треби, таїнства. У культових діях, як правило, застосовуються різного роду зображення Бога (чуринги — тотемні емблеми, ідоли, статуї, ікони), культові предмети (хрести, свічки, церковне оздоблення, священницькі шати тощо), в тому числі такі, що є об'єктом шанування (наприклад, святі мощі), а також книги — звичайно, якщо це релігія, яка має своє Святе Письмо.

Храми. Богослужіння з давніх давен відправлялось у спеціальних окремих місцях, як правило, уособлених, таємничих. Спочатку це було просто неба, у часи гонінь — в приватних будинках або катакомбах. Але більшість релігій з бігом часу створили спеціальні будівлі — *храми*, які спочатку вважались помешканням божеств (у Стародавніх Греції, Єгипті, Ізраїлі), а згодом стали місцем зібрання вірних і відправи. Кожна релігія має свої храми або релігійні будівлі — собори й церкви, костьоли, кірхи, молитовні будинки, мечеті, синагоги, дацани і пагоди тощо. Завжди це місце спілкування людей з Богом має свою семантику. Наприклад, дуже поширеною була орієнтація цих святих місць на схід. В християнстві і буддизмі храм — це модель Всесвіту, тому він орієнтований на сторони світу; ісламська мечеть обов'язково має напрямок на Каабу. Кожна

деталь храму (архітектурна, живописна) строго регламентована за канонам даної релігії.

У той же час, храмове зодчество кожної країни має власну національну специфіку, що дозволило створити шедеври світової культури. Так, неможливо уявити Стародавній Єгипет без храмів Амона в Карнаке і Луксоре або храму Рамзеса II в Абу-Симбеле; Афіни — без Парфенона та Грецію — без храму Артеміди в Ефесі, або давній Рим — без Капітолія, сучасний Париж без Нотр-Дам, Лондон без Вестмінстерського абатства, Бангкок — без золотих пагод, Москву без кремлівських соборів, а Київ — без золотих куполів Лаври. І такі “чудеса світу” є майже в кожній країні. І завжди храми надають особливого забарвлення навкіллю. Храм — це не тільки будинок молитви, а й місце виняткової присутності Бога. Тому відвідування храму є неодмінною умовою релігійного життя людини.

Жертви і таїнства. Чи не найдавнішим та первісним елементом культу було жертвопринесення. В усіх релігіях можна спостерігати це зусилля людини наблизитись до Божества і отримати від нього прощення і покровительство за допомогою пожертвування того, що йому дороге, з чим йому важко розлучатись. Відомі різні види жертв — людське життя, частини людського тіла, живі тварини, забиття жертвних тварин, продукти полювання, скотарства, землеробства, куріння благовонних трав, вогонь і т.ін. З бігом часу спостерігається тенденція заміни жертв — тяжких на легші. Жертви відрізняються також за своєю метою, змістом — жертви за гріх і за провини, жертви хвали, вдячності, очищення тощо.

Сенс жертвеного обряду полягав у тому, що, відмовляючись від якоїсь частини плодів своєї праці на користь Божества, людина в цей спосіб сповідувала свою залежність від нього. У той же час, в більшості релігій жертви були органічною частиною святиї трапези, яка зв'язувала тих, хто зібрався, між собою, — певна частка їжі призначалась Божеству на ознаку того, що воно небаченим увійшло до кола бенкетуючих. У слов'ян жертвна трапеза (жертва — від “жертн”) поєднувалась з відповідними іграми, піснями та танцями, на спожиття жертви скликались й бідні. Кров жертвної тварини закріплювала кровні зв'язки (навіть якщо їх не було) між учасниками ритуалу, а також між ними і божим покровителем племені або народу.

Найвищий вид жертви — готовність віддати своє життя. Мабуть, відомі в минулому людські жертви, бодай частково, відбувались за згодою самих жертв (напр., паління вдови на погребовому вогнищі свого чоловіка, відоме в Індії, а також у давніх слов'ян). Втім, частіше жертвували полонених. Як форму такої жертви можна розглядати і релігійний аскетизм. Але розвинуті релігії, усвідомивши цінність людського життя як Божого дару, відмовились від цього.

Жертви приносились на *жертівниках*. У найдавніші часи вони складались з неотесаних каменів або просто з землі. Пізніше

жертівник — *вівтар* (або *алтар*, від лат. *altus* — високий) — виготовлявся спеціально з дерева чи металу (міді та золота).

Важливу роль відіграють *таїнства*, тобто священні символічні дії. Таїнства, священнодії мають місце у всіх релігіях. Їх роль полягає в тому, що за допомогою таїнства людина мовби знаходить той шлях до Господа, який вона шукає, мовби торкається тієї святині. Через таїнство релігія стає не тільки спрагою і питанням, а й угамуванням і відповіддю.

Історичний характер релігії. Релігійний переказ (предание). Релігійний культ є достатньо консервативним елементом релігії. Він акумулює в собі релігійний досвід багатьох поколінь, який знайшов відображення у міфах, вираз у Слові та усвідомлення у догматах. Релігійний досвід однієї людини тільки западає її віру, але не може дати повного уявлення про Бога — це можливо лише у спільному, соборному досвіді релігійної общини.

Релігійна свідомість, будучи індивідуальною, одночасно є соборною, кафолічною (тобто вселенською). Вона породжується спільним досвідом релігійної общини, — а *община*, або *церква* (грец. — зібрання) є формою існування будь-якої релігії, її життя. Це потребує поваги до релігійного переказу, до старовини, усталеного в церкві.

Поняття *церковний переказ* має два значення: 1) взагалі усні оповіді, матеріальні та обрядові традиції, зодчество, іконографія, церковне мистецтво, звичаї, що пов'язані з Богом, Богоявленням і взаємовідносинами між Богом і людьми — такий переказ існує у будь-якій релігії і передує Святому Письму; 2) церковні твори, що визнаються церквою богонатхненними, але рангом нижче за Святе Письмо. Це творіння отців церкви, богословів і літургічні тексти.

Особисті інтуїції та досвід віруюча людина перевіряє за церковним переказом. Але не завжди знаходиться міра у співвідношенні церковного авторитету і особистої містики. Перевага церковного авторитету породжує *догматизм*, тобто абсолютизацію догматичних формул, заперечення творчого розвитку віри, нового релігійного досвіду. Перевага особистої містики породжує *ересі*, тобто неканонічне тлумачення віри, збочення, пов'язане з новим релігійним досвідом або із спекулятивним умоглядом. Проте, з ересей інколи з'являються і нові релігії. Таким чином, *церковний переказ є внутрішнім законом життя Церкви*, що впливає з її єдності, але це має бути творчий закон, здатний до історичного розвитку.

Слід розрізнати також поняття “церква”, “община”, “секта”. *Церква*, як правило, має внутрішню організацію, вона розподіляється на клир і мирян, тобто священнослужителів, що мають особливу благодать, і інших віруючих. *Община* такої внутрішньої організації і розподілу майже не має, це є спільнота рівних. *Секта* — це релігійна община, що виникає шляхом розколу існуючої общини чи церкви. Секта може розглядатись як молода церква, а церква — як стара секта. Але відмінністю є те, що секта спрямована на розподіл, а Церква — на об'єднання.

Таким чином, будь-яка релігія має історичний характер і тому потребує належної поваги до своєї історії. Немає релігії поза історією — а тому й немає релігії взагалі, а є лише конкретні релігії. Спроби створити таку релігію (синкретизм, теософія), як правило, зазнають краху, а спроби оновити стару релігію, позбавивши її переказу (протестантизм), швидко стають історичними, засновують нову традицію. З цієї точки зору розгляд історії релігії є першим і дуже важливим кроком її осягнення.

Література

Библейская энциклопедия.— М., 1990.

Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви.— К., 1991.

Булгаков С. Свет невечерний.— М., 1994.

Джемс У. Многообразие религиозного опыта.— М., 1992.

Ильин И. Путь к очевидности.— М., 1993.

Мень А. Православное богослужение. Таинство, слово и образ.— М., 1991.

Франк С. Духовные основы общества.— М., 1992.

Лекція III. РЕЛІГІЯ ПЕРВІСНОГО СУСПІЛЬСТВА

1. Походження та особливості первісних форм релігії.

Проблема походження релігії. Питання походження релігії дуже складне з кількох причин. По-перше, це обмеженість і специфіка джерел. Як джерела тут використовуються: *археологічні знахідки*; *етнографічний матеріал* (дослідження життя і релігійних вірувань відсталих народів); а також вивчення окремих *пережитків* у звичаях цивілізованих народів.

По-друге, духовна сфера життя людини має більш-менш адекватне відображення лише в писемних джерелах, тому релігійні уявлення, що існували до появи писемності, дуже важко реконструювати.

По-третє, перешкодою стає негативне ставлення до ідолопоклонства ("поганства") з боку представників розвинутих монотеїстичних релігій. Це призводило до насильницького знищення первісних культів або пристосування їх до чужих їм релігійних систем.

Існує кілька теорій щодо походження релігії та первісних релігійних вірувань. Концепція *праатеїзму* виходить з первісного безрелігійного стану людини і виникнення релігії як викривленої форми суспільної свідомості, що відображає безсилля людини перед незбагненими законами і пануючими силами природи та суспільства. З цієї точки зору розвиток релігійних систем є регре-

сом, тобто вдосконаленням одурення народу, тому логічним є повернення — тільки вже на новому, вищому етапі, — до атеїзму як науково обгрунтованого світогляду.

Інша теорія — *прамонотеїзму* — стверджує, що спочатку людство мало уявлення про єдиного Бога Творця, яке згодом або забулось, або було втрачене чи викривлене, і лише поступово, завдяки перш за все християнству, окремі народи повертаються до монотеїзму. Ця теорія безпосередньо виходить з теологічної концепції про те, що релігія дана людині самим Богом.

Обидві теорії — праатеїзму та прамонотеїзму — визнають історичний розвиток релігії, але оцінюють його — з різних причин — здебільшого негативно. Натомість існують погляди, які можна вважати концепцією історичного розвитку релігійних форм від примітивних до більш розвинутих. Ці погляди спираються на той факт, що релігія була першою формою суспільної свідомості. А якщо визнавати людину духовною істотою, то саме поява свідомості є ознакою народження людини. Тому первісний атеїзм може бути віднесений лише до предків, попередників людини, а не до самої людини, яка народжується свідомістю, а отже — релігійною вірою як первісною формою цієї свідомості. З іншого боку, первісну релігію важко уявити як монотеїзм, який потребує абстрактного мислення, розвиненої свідомості і багатого релігійного досвіду, Слова та догмату. Вірогідніше, що спочатку це були досить примітивні прояви релігійного духу, які лише згодом вдосконалювались (хоча й цей процес зовсім не був однолінійним).

Особливості первісних релігій. Первісні релігії характеризуються, по-перше, *відсутністю абстрактних уявлень про Бога* — переважають конкретні образи, що пов'язують вищі сили з якимись окремими явищами природи, тваринами, предками тощо. Ці вищі сили — власне, ще не боги, а духи, — виявляються не такими вже й вищими, вони досить близькі до людей, які можуть за допомогою певних культових дій впливати на них.

По-друге, це *ранньоміфологічний характер релігійного досвіду і богоявлення*, тобто ще не йде мова про Слово, про одкровення чи догмат, — люди можуть сприймати Бога лише в міфологічних образах, та й то досить примітивних, в приказках та притчах.

По-третє, слід підкреслити *родо-племінний характер релігійних культів*. Кожний рід або плем'я мали свої уявлення про духів, своїх духів-оборонців, особливості культу тощо. Звичайно, культу споріднених племен могли мати спільні риси, мала місце і певна дифузія релігійних уявлень. На більш пізніх етапах з'являються окремі сімейні та навіть особисті культу, але все ж таки родо-племінні форми залишаються провідними.

Нарешті, ще одну особливість первісних релігій можна визначити — це майже повне *злиття культу і життя*. Життя первісної людини і є її богослужінням, тобто кожна її дія відбувається згідно з релігійно освяченими обрядами та правилами, що є підґрунтям збереження первісної моралі.

2. *Поняття про міф і міфологію як специфічну форму сприйняття світу.*

Поняття і класифікація міфів. Первісні релігії спираються на міф як головну форму релігійного досвіду. Слово “міф” грецького походження і буквально означає переказ, сказання, тобто це розповіді про богів, духів, пов’язаних з богами своїм походженням героїв, про першопредків, які діяли під час утворення самого світу, його як природних, так і культурних елементів. *Міфологія* є сукупністю подібних сказань про богів і героїв і, в той же час, системою уявлень про світ, специфічним способом його сприйняття. Міфологією називають також науку про міфи.

Порівняльно-історичне вивчення широкого кола міфів дозволило встановити, що в міфах різних народів світу при надзвичайній їх різноманітності цілий ряд основних тем і мотивів повторюється. До низки найстародавніших і найпримітивніших міфів належать, очевидно, міфи про тварин (про походження людей від тварин), чи тотемічні, залишки яких збереглись у віруваннях про оборотництво (напр., у слов’ян про вовкудаків — перевертнів на вовка). Дуже давні міфи про походження Сонця, Місяця, зірок (солярні, місячні, астральні), про знаки зодіака.

Центральну групу міфів складають міфи про походження світу (космогонічні) і людини (антропогонічні). У культурно відсталих народів (наприклад, австралійців) мало космогонічних міфів. У народів порівняно культурних з’являються розвинуті космогонічні і антропогонічні міфи (північно-американські, Стародавнього Сходу і Середземномор’я, Скандинавії). У цих міфах виділяються дві ідеї — ідея творення і ідея розвитку. За одними міфологічними уявленнями (*креаційними*, в основі яких ідея творення) світ створений якою-небудь понадприродною істотою (богом-творцем, деміургом, великим чаклуном). За іншими, *еволюційними*, світ поступово розвивається з якогось первісного безформенного стану (хаосу, пітьми, води і т.п.) У космогонічні міфи вплетені *теогонічні* сюжети (міфи про походження богів). До космогонічних міфів примикають також міфи, які зустрічаються лише на порівняно високій стадії розвитку — *есхатологічні* (міфи про кінець світу, в тому числі між міфологічним і сучасним часом — про потоп).

Дуже важливе місце займають *міфи про походження культурних благ*: добування вогню, винахід землеробства, ремесел, шлюбних правил, звичаїв і обрядів, їх введення звичайно приписується культурним героям. *Героїчні міфи* розповідають про біографії героїв (Гільгамеш, Ахілл, Нібелунги, Геракл та ін.).

У міфології розвинутих аграрних народів істотне місце займають *календарні міфи*, які символічно відтворюють природні цикли (зміна дня і ночі як подорож Сонця, зміна зими та літа). Аграрний міф про Бога, що вмирає і воскресає, дуже добре відомий у міфології Стародавнього Сходу. Це міфи про Осіріса (Єгипет), Адоніса (Фінікія), Аттіса (Мала Азія), Діоніса (Фракія, Греція) та ін.

Можна виділити такі категорії міфічних героїв: першопредки (тотемі), культурні герої, герої-деміурги, духи, боги.

На ранніх стадіях розвитку міфи примітивні, короткі, елементарні за змістом. Пізніше, на порозі класового суспільства створюються складні міфи, які перетворюються в розгорнуті оповідання, пов'язуються один з одним, утворюючи цикли. Порівняльне вивчення міфів різних народів показало, що, по-перше, дуже схожі міфи часто існують у різних народів, у різних куточках світу, і, по-друге, теми і сюжети міфів (походження світу, людини, культурних надбань та ін.) зачіпають дуже широке коло корінних питань всесвіту.

Міфологія виступає перед нами вже не як сума або навіть система "наївних" оповідань древніх. Це надзвичайно важливе явище культурної історії людства. У первісному суспільстві міфологія була основним засобом розуміння світу. Міф виражає співтуття і світорозуміння епохи його створення. Людині із самих ранніх часів доводилось осмислювати навколишній світ. Міф виступає як найраніша, що відповідає давньому і особливо первісному суспільству, *форма світосприйняття, розуміння світу і самого себе первісною людиною*, як початкова форма духовної культури людства. Нарешті, *міф є первинною формою Богоявлення*, розмови Бога з людиною за допомогою образів і символів.

Особливості "міфологічного мислення". Міфологія є дуже своєрідною системою уявлень про оточуюче людину природне і соціальне середовище. Головні передумови своєрідної міфологічної "логіки" — це, по-перше, те, що первісна людина ще не виділяла себе з навкілля (природного і соціального), і по-друге, *елементи логічної дифузності, неподільності первісного мислення*, яке ще виразно не відокремилось від емоційної афекторно-моторної сфери. Наслідком цього стало наївне олюднення природного середовища і випливаюча звідси загальна персоналіфікація в міфах і широке "метафоричне" співставлення природних і культурних (соціальних) об'єктів. Людина переносила на природні об'єкти свої власні властивості, приписувала їм життя, людські почуття.

Символізм міфа є його найважливішою рисою. Дифузність, неподільність первісного мислення виявилась у невиразному відокремленні суб'єкта і об'єкта, предмета і знака, мови і слова, істоти та її імені. Міфологічне мислення оперує конкретним і персональним, маніпулює зовнішніми вторинними почуттєвими якість, по суміжності в просторі і часі. Те, що в науковому пізнанні виступає як подібність, у міфологічному поясненні виглядає як тотожність. Конкретні речі, не втрачаючи своєї конкретності, можуть ставати іншими речами чи явищами, тобто їх символічно змінювати.

Для міфа характерна *заміна причинно-наслідкового зв'язку прецедентом*: походження предмета видається за його суть (генетизм міфа). Науковому принципу пояснення протиставляється початок в часі. Пояснити устрій речі — це значить розповісти, як вона робилась, описати навколишній світ — значить розказати про його

походження. Нинішній стан часу — рельєф, небесні світила, породи тварин і види рослин, засіб життя і т.ін. — все це наслідок подій давно минулого часу і дій міфічних героїв, предків і богів.

Різка розмежування міфологічного періоду і сучасного (“сакрального” і “профанного”) властиве навіть найпримітивнішим міфологічним уявленням. Міфологічний час — це той час, коли все було “не так”, як тепер. *Міфологічне минуле* — це не просто попередній час, а особлива епоха першотворення, що сталась до початку емпіричного часу; це епоха першопредків: перший вогонь, перший спис, перші вчинки і т.п. Все, що відбувалось у міфічний час, розглядається як прецедент, що служить взірцем для відтворення в силу того, що даний прецедент мав місце в “першопочатковому часі”. Тому міф поєднує в собі два аспекти — *оповідання про минуле* (діахронічний аспект) і *засіб пояснення сучасного*, а деколи і *майбутнього* (синхронічний аспект). Для первісного мислення все, що є зараз, — наслідок розгорнення першопочаткового прецедента.

Взагалі *етіологізм* (від грец. — причина), намір пояснити причину і походження реальних явищ та їх ознак в оточуючому людину середовищі — істотна риса міфологічного мислення. Етіологізм входить в саму специфіку міфа, оскільки в міфі уявлення про будову світу передаються у вигляді оповідання про ті чи інші елементи.

Зміст міфа мислиться первісною свідомістю цілком реальним (більше того, як “вища реальність”), *різниця між реальним і надприродним не проводиться*. Для тих, серед кого міф виникає і існує, він — “правда”, тому що він — осмислення реально даної сучасної дійсності, яка продовжується. Колективний практичний досвід, який би він не був, нагромаджувався багатьма поколіннями, тільки тому він розглядався як достатньо “надійний”. Для будь-якого первісного суспільства цей досвід був зосереджений у мудрості предків, у традиції, тому осмислення фактів зовнішнього світу ставало справою віри, віра ж не підлягала перевірці, не мала потреби в ній.

Міфологія була серцевиною первісного культу. *Культовий міф* є завжди священним. Оточений глибокою таємницею, він — потаємне надбання тих, хто посвячений у відповідний ритуал. Культіві міфи складають *езотеричний* (звернутий внутрішньо) бік релігійної міфології. Але є й інша група релігійних міфів, які складають її *екзотеричний* (звернутий назовні) бік. Це міфи мов би навмисне придумані для залякування непосвячених, особливо дітей, жінок. Обидві категорії міфів розміщуються іноді навколо якогось суспільного явища і пов'язаного з ним ритуалу. Розщеплення релігійно-міфологічних образів на езотеричні і екзотеричні — явище історично обмежене (характерно для деяких племінних культур і національних релігій). У світових релігіях принципова межа між цими сторонами міфології послаблюється і навіть зникає: релігійні уявлення стають обов'язковим предметом віри, перетворюються в релігійні догми.

Міфи складають мовби священні духовні скарби племені. Вони зв'язані з заповітними племінними традиціями, *утверджують прийнятну в даному суспільстві систему цінностей*, підтримують і санкціонують визначені норми поведінки. Міф пояснює і санкціонує існуючий в суспільстві і світі порядок, він так пояснює людині її саму і довкілля, щоб вона підтримувала цей порядок. У культових міфах момент обґрунтування, виправдання виразно переважає над моментом пояснення.

На порозі класового суспільства міфологія істотно змінюється. В зв'язку з поділом суспільства на класи міфологія, як правило, *теж розшаровується*. Розробляються міфологічні легенди, поеми про богів і героїв, які змальовуються як предки аристократичних родів. Так було в Єгипті, Вавилоні, Греції, Римі. Місцями від цієї аристократичної міфології відрізняється грецька, міфологічні сюжети якої розроблялись замкнутими корпораціями жерців. Так створювалась *вища міфологія*.

Навпаки, у віруваннях народних мас довше зберігалась *нижча міфологія* — уявлення про різні духи природи (лісових, річкових, тув'язаних з землеробством, рослинністю і т.д.). Ця “нижча міфологія”, глибша й безпосередніша, виявлялась більш стійкою. У фольклорі і повір'ях багатьох народів Європи збереглась якраз “нижча міфологія”, тоді як “вища”, уявлення про великих богів, які існували у стародавніх кельтських, німецьких, слов'янських народів, майже зовсім зникла з народної пам'яті і лише частково злилась в образи християнських святих.

Як система первісного світосприйняття міфологія включала в себе синтетичну єдність зачатків релігії, філософії, політичних теорій, донаукових уявлень про світ і людину, а також різних форм мистецтва. В силу своєї синкретичної природи вона відіграла значну роль у генезисі різних ідеологічних форм, послуживши точковим матеріалом для розвитку філософії, науки, літератури.

3. Основні форми первісних культів.

Спільні риси первісних культів (анімізм). Анімізм (від лат. anima — душа) — це віра в існування духовних істот, *душ* або *духів*. Тевною мірою, безперечно, анімізм властивий будь-якій релігії. Але у даному випадку йдеться про особливий стан релігійних явлень, який умовно можна назвати “безбожним” — за цими явленнями існує не Бог як трансцендентна істота, навіть не боги, а духи, понадприродні сили, які контролюють людину, допомагають їй або перешкоджають, яких можна умилостивити або просити.

Спочатку, очевидно, виникло уявлення про *людську душу*, яка єднується з матеріальним тілом, але після його смерті може продовжувати існування. Поступово формується уявлення про безсмертя душі, що проявляється в намаганні забезпечити життя

людини після смерті всім необхідним. Душі предків стають чи не найголовнішим об'єктом культу.

Первинний синкретизм людської свідомості призводить до того, що душами наділяються інші живі, а також і неживі істоти. Весь оточуючий світ стає населеним духами — духами вулканів, скель, струмків, озер, лісів, тварин, птахів тощо. Вони збереглися і зараз в образах русалок, водяних, лісовиків, фей, гномів, німф та ін. Пізніше з'являються уявлення про більш абстрактні істоти, як добрі, так і злі — демони, біси, відьми, вампіри, духи-покровителі людей (генії).

Один з різновидів анімізму — віра в духів рослин, каменів, інших неживих предметів, що надають цим предметам понадприродних сил, — отримав назву *фетишизм* (з португ. *feitico* — амулет, чаклунство). Предмети, яким люди поклонялись, і які, як вважалося, допомагали людині або були її заступниками, називали *фетишами*. Фетишизм був широко розповсюджений у багатьох народів Африки. Він і зараз залишається, як пережиток, у повсякденному житті — у вигляді віри в талісмани й амулети. Вважається, що *талісман* приносить щастя, а *амулет* оберігає від нещастя.

На більшій пізній стадії розвитку анімізму виникають вже уявлення про богів, перш за все — природних. Це боги неба, дощу, грому, вітру, землі, води, моря, вогню, сонця, місяця та ін. З'являються також боги окремих сфер життєдіяльності: землеробства, війни, померлих, народжених та ін. Відбувається перехід до *політеїзму*.

Магія (з грец. — чаклунство) — це сукупність обрядів та дій, пов'язаних з можливістю понадприродного впливу на оточуючий світ. Магія буває *контактна* та *імітативна*. Вона поділяється на такі основні види: *лікувальна* — заклинання, молитви; *військова* — військові танці, чаклунство над зброєю; *виробнича*, *метеорологічна*, магія погоди. Найпоширенішим видом була магія виробника, яка в свою чергу поділялася на мисливську, рибальську, будівельну, землеробську, гончарну, ковальську, навчальну, спортивну.

Особливим різновидом застережної магії були релігійні *табу*. Слово “табу” запозичене з мов жителів Гавайських островів і означало заборону щось робити, щоб не накликати на себе неприємності.

Основні форми первісних культів. Тотемізм (мовою індіанців оджибве “тотем” — “його рід”) є віра у надприродну спорідненість людських колективів з певними видами тварин. Тотемами називають тварин, яких первісні люди вважали своїми родичами. У тотемах люди вбачали покровителів роду і племені, захисників і заступників. Тотем — це видимий символ єдності і солідарності первісного роду. Свої родові колективи первісні мисливці називали їх іменами. Наприклад, північноамериканські індіанці з племені журавля у XVII ст. мали декілька родових колективів, які носили назву журавля, сома, гагари, ведмедя.

Відзначимо дві основні риси тотемізму. Перша — виділення в ролі головних об'єктів поклоніння тотемічних духів, тобто — двійників тотемів. Не самі тотеми, а їхні двійники були головним

об'єктом поклоніння в цій релігійній системі. Це поклоніння виявлялося через молитви, танці, табу, жертвопринесення, виготовлення і шанування зображення тотемів, спеціальні тотемістські свята. Міфи про тотемних предків були лібретто священних церемоній.

Друга риса — дозвіл убивати і з'їдати тотема тільки за умови дотримання особливих релігійних процедур. Тотемам поклонялись, але їх же вбивали і з'їдали. Важливо при цьому було вбити з'їсти за правилами, тобто так, щоб не нашкодити тотемічному духові.

Тотемізму притаманний езотеризм, тобто обмеженість посвячених в священні знання. Він увійшов як елемент у всі сучасні релігії. Особливо відчутним є його вплив в індуїзмі, де багато тварин шануються як священні.

Культ поховання. Культ поховання був найважливішою частиною життя первісних племен, і наслідки його відчутні в усіх сучасних народів. Він виявляється: 1) в поховальних дарах та жертвах, в тому числі людських; 2) в надмогильних вогнях (вічний вогонь, свічки); 3) в поховальних тризнах, бенкетах та іграх; 4) в поховальному траурі та заборонах. Поступово формувалось різне відношення до душ померлих (в залежності від їх земного стану). Уже в австралійців відзначається ідея *реінкарнації* (тобто переселення душ). Дуже різними були уявлення про загробний світ (залежно від місця мешкання, від характеру народу).

Ініціації. Обряди ініціації, тобто “посвячення у дорослість”, мали виключне значення у житті первісних племен і супроводжувались заглибленими релігійними церемоніями. їм притаманне: 1) обов'язковість цього обряду для певного віку; 2) особливо важливе значення його для хлопчиків; 3) фізичні та моральні випробування; 4) ізолювання на час випробувань; 5) піст; 6) посвячення у звичаї, звичаї, моральні закони; 7) магичні церемонії. Можливо, з цими звичаями пов'язаний обряд обрізання (обмеження статевих контактів на час посвячення).

Шаманізм (евенкійською мовою “шаман” — несамовитий) — це яра в особливо могутні можливості стародавніх професійних служителів культу — шаманів. Головний обряд шаманізму — так зване *самління* — несамовитий танець. Шаманізм був особливо поширений у народів Півночі, але мав місце і в інших країнах, а тодекуди існує й дотепер.

Основні риси шаманізму такі. 1) Поява професійних служителів культу. Вперше в історії релігії виникла група людей, які засоби для існування значною мірою або повністю одержували за рахунок направлення релігійних обрядів. 2) Виділення в ролі головних об'єктів релігійного поклоніння так званих шаманських духів. З погляду людей того часу, ці духи служили шаману, виконували його різні доручення, допомагали пізнавати таємниці, билися зі злими духами. 3) Керівна роль чоловіка в релігії. Кількість духів-жінок з часом зменшилась, і вони були витіснені на другий план духами-

чоловіками. Серед професійних служителів культу були і жінки, але кількість шаманок весь час зменшувалась.

Культ вождів. У первісних племенах поступово відбувається сакралізація влади вождя, що виявляється в таких ознаках: 1) понадприродна санкція його авторитету; 2) шанування померлих вождів як сильних і небезпечних духів, що пов'язане, зокрема, з людськими жертвами під час поховання (в Беніні, наприклад, на похованні вождя вбивали до 500 чол.); 3) виконання вождем ритуальних та культових функцій.

Обожнення влади вождя пов'язане з його відповідальністю — якщо він не виправдовує довіри, його можуть зняти або навіть убити. Це пов'язане також з виникненням уявлень про безосібну таємничу силу — наприклад, “мана” в Океанії,— це своєрідний аналог харизми, тобто благодаті, володіння якою дає право на володарювання.

Культ племінного бога. Уявлення про племінного бога формується з тотема-епоніма братрії, патрона ініціацій, культурного героя-деміурга, образу творця, уособлення небесних або атмосферних явищ. Приклади таких богів: Бунджил у австралійців; Цагн у бушменів; Тагаро у меланезійців. Втім, питання про походження світу ще майже зовсім не розглядається. У камчадалів Кухту, який має риси творця, є одночасно об'єктом глузування за невідале творіння. У африканців боги-творці знаходяться на другому плані порівняно з божествами дощу, грому; уявленням про них притаманні риси деїзму. Виникає також образ Бога-войовника, що пов'язане з ідеєю обраного народу (плем'я масаї в Східній Африці).

Аграрні культу — це переважно поклоніння двійникам тих факторів природи, які впливають на врожай. Ці культу пов'язані з проведенням різних магічних обрядів, релігійних церемоній, свят. Можна відмітити такі основні риси даної релігійної системи.

Перша — шанування землеробських духів у ролі головних. Це духи землі, рису, маїсу, хліба, бобів, кукурудзи, гарбуза тощо. Поряд з ними шанувалися також духи сонця, дощу, вітру.

Друга — керівна роль жінки в релігії. Найголовніші духи зображувались у вигляді духів жіночого роду, а найважливіші релігійні обряди в цей час виконували жінки. Поширені й еротичні форми землеробських культів.

Третя риса — людське жертвопринесення як система. Люди вважали, що врожай — це зворотна вдячність духів за жертви. Тому первісні землероби намагалися свої дари духам зробити більш дорогими, більш цінними. Так виникла ідея необхідності жертвування людей.

Четверта — ідея смерті і воскресіння духів. Спостерігаючи за зерном люди помітили, що після “поховання” воно народжується знов. Звідси зародилося уявлення, що деякі духи можуть тимчасово померти, щоб потім воскреснути. В багатьох релігіях збереглися образи таких богів.

Землеробський культ широко представлений у сучасних релігіях. Серед християнських святих є й покровителі землеробства (Геор-

гій), і повелитель дощу і грому (Ілля-пророк). Від ідеї жіночого духу землі веде свій початок уявлення про Богородицю: недарма віруючі в селі називали її “покровительською хлібів”.

Література

- Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура. — М., 1991.
Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. — М., 1976.
Митрополит Іларіон (І.І.Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Історико-релігійна монографія. — К., 1994.
Мифологический словарь. М., 1991.
Мифы народов мира. Т. 1-2. М., 1980, 1982.
Тайлор Э.Б. Первобытная культура. — М., 1989.
Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986.
Токарев С.А. Ранние формы религии. — М., 1990.
Фрэнгер Дж. Золотая ветвь. — М., 1986.

Лекція IV. РЕЛІГІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Архаїчний період становлення грецької міфології.

Джерела грецької міфології. Греки, цілком імовірно, не мали свого Святого Письма, лише окремі священні тексти — богослужбові пісні, молитовні формули, гімни, яких збереглося дуже мало (легендарні поети Орфей, Мусей). Найважливіше місце у вивченні давньогрецької міфології посідають поеми Гомера “Іліада”, “Одіссея” (перша третина I тис. до н.е.). Систематизатором міфів про утворення світу, народження богів, їх генеалогію (“Теогонія”), зміни людських поколінь (“Праці і дні”), був поет Гесіод (VII ст. до н.е.). Втім, це світські, а не релігійні твори, які наділяють богів суто людськими якостями, відрізняючи їх від людей фактично тільки безсмертям.

Численні свідчення збереглися і в інших давньогрецьких авторів. Трагіки V ст. до н.е. Есхіл, Софокл, Евріпід використовували в своїх сюжетах міфологію героїзму в усій її складності і загибельній безвідності. Важлива робота міфografів (збирачів міфів і упорядників спеціальних збірок), серед них виділяються александрійці (III—II ст. до н.е.).

Важливим джерелом є *археологічний матеріал*, а саме розкопки храмів, інших культових місць, знахідки надгробників та місць поховань, творів мистецтва тощо.

Періодизація та докласичний період. Грецька міфологія починається не з прекрасних богів і героїв, а з світу сумного й жахливого. Виділяються *докласичний* (архаїчний) і *класичний*

(героїчний) періоди. Перший починається в темряві тисячоліть і завершується до II тис. до н.е., про що свідчать переважно археологічні дані. Другий припадає головним чином на II тис. до н.е., досягаючи розквіту в середині цього тисячоліття і завершуючись в його кінці міфами про загибель героїчних поколінь. Стара наївна міфологія відходить у небуття разом з родовим устроєм, коли в першій третині I тис. до н.е. утворюються принципово нові форми життя. Міфологічні сюжети і образи набувають у подальшому розвитку грецької культури майже до кінця античності художні і ідеологічні функції.

Докласичний період міфологічного розвитку співпадає з періодом збиральництва та полювання і початковими ступенями виробляючого господарства, відображує життя прадавньої материнської общини. У зв'язку з цим докласичний період міфології називають міфологією матриархату або архаїчним періодом. Ця ступінь міфології іменується також *доолімпійською* або *дофесалійською*: уявлення про те, що боги мешкають на Олімпі Фесалійським ще не з'явилося. Вчені використовують до цього періоду також назву *хтонічного* (від грец. *chthon* — “земля”), тому що в ці архаїчні часи земля вважалась загальною матір'ю, яка все породжує і годує. А вся природа і все те, що є на землі, уявлялося живим.

Стародавня людина, заглиблена в стихію природи, сприймала її як щось дисгармонічне, страхітливе, жахливе, тому й міфологія була *тератоморфною* (від грец. *teras* — “чудовище, диво”). Архаїчна міфологія не знала людських форм, вона *доантропоморфна*, але будучи породженням природи вона була фетишистсько-анімістична, а точніше *зооморфна* (від грец. *dzoon* — “тварина”) і *фітоморфна* (ві грец. *phyton* — “рослина”).

Головне, на що треба звернути увагу, — це злиття архаїчної людини з природним світом, усвідомлення себе, як і взагалі всього тваринного світу, частиною природи. Оскільки кордони між “я” і “не-я” розмиті, то людина ще не почувала себе в повній мірі людиною, скоріше деяким тваринним організмом, частиною загального природного тіла. Тому так характерні для її свідомості змішані *міксантропічні* форми: поєднання людини й коня (кентавр), людини і змії (ехидна), або відразу декілька образів в одному — голова і груди людини, крила грифона, тулуб лева (Сфінкс). Стають зрозумілими і міфи про перевтілення однієї істоти в іншу, те, що називають перевертництвом. Якщо і людина, і тварина, і рослина, і водна стихія усвідомлюються як єдина природна матерія, то немає ніякої різниці між формами, які приймає та чи інша істота. В архаїчних міфах людина легко перетворюється в сірого вовка, обертається птахом, тече стрімкою рікою, не змінюючи своєї єдиної з усім світом суттєвості.

Одним з найважливіших принципів архаїчної міфології є панування в світі невідповідності, безладдя, дисгармонії, навіть жаху. У період збиральництва та полювання людина, використовуючи готові продукти, проявляє себе досить пасивно, природне життя вона

сприймає як смутну, невпорядковану течію явищ, без чітко окреслених образів і кордонів.

“*Теогонія*”. Гесіод в “*Теогонії*”, в поемі про походження богів, називає серед тих, хто “зародився перед усього”, Хаос, Гею, Ерос і Тартар. Хаос (від грец. “позіхаю, розкриваю рота, пащу”) народився, коли ще й землі не існувало, лише Ніч і Морок окутували світовий простір і, вступивши у шлюб, були наготові породити День і Ефір. Ніч і Морок одружуються тому, що з’явилась ще одна міцна сила, що рухає світом: Ерос — Любов, котрий теж не має ніякого визначеного образу. Це стихійна сила, що дає життя: спонукає до шлюбу. Слідом за Хаосом народилась “широкогруда Гея” — Земля (Хтон). Уявлення про Тартар не зовсім виразне. Тартар виступає як простір, який залягає в надрах землі, якась велика безодня, що має шію.

Головною реальністю є Земля, яка дає життя численному потомству. Характерно, що першою була саме вона, а не небесний простір. Земля народжує сама із себе рівний їй простір, Уран — зоряне небо. Вони вступають у шлюб і утворюють цілісне, непольське космічне тіло.

Завдяки цьому шлюбу народжуються жадливі діти — 6 синів і 6 дочок, які отримують ім’я титанів. Це брати Океан, Кой, Крій, Гіперіон, Іапет, Кронос, і сестри Тея, Рея, Феміда, Мнемосіна, Феба, Тетіда. Діти Землі і Неба наділені невичерпною силою життя — вони безсмертні. Титани і титаніди вступають між собою у шлюб, змішують в одне ціле круговерть космічних стихій. Весь цей жадливий рід зненавидів сам Уран, тому він відразу при появі своїх дітей на світ скидав їх в надра матері-Землі. Всі діти його боялись. Лише Кронос, молодший з титанів, який мав хитрий розум, навчений матір’ю, оскопив батька, котрий спав, і таким чином зупинив безмежну плодovitість Урана, що переповнила землю чудовиськами. З цим актом пішло в небуття володарювання Урана і наступило царство Кроноса.

Але навіть із крові оскопленого Урана, пролитої в море, і з морської піни, що змішалась з кров’ю, все ще народжувалися жадливі істоти — Ерінії (сиві окровавлені старухи з собачими головами і зміями у сплутаному волоссі, захисники прав материнського роду). Від нього ж народились гіганти і чарівна Афродіта.

Тим часом діти Геї і Урана продовжували заселяти землю новим потомством. Потомки матері-Землі були тератоморфні, але й міксантропічні, тобто їх жадливий вигляд вже мав деякі людські риси. Особливо страшними були породження жіночого роду, що цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги матриархальну основу стародавньої міфології (Медуза та її сестри Горгони, Єхидна та ін.). Крім Землі особливо багате нащадками було Море-Понт.

Зробившись царем, Кронос у шлюбі з сестрою Реєю мав 6 дітей: трьох дочок — Гестію, Деметру, Геру, і трьох синів — Аїда, Посейдона і Зевса. Побоючись відплати, Кронос поїдав кожну народжену дитину. Рея врятувала Зевса, подавши чоловіку обку-

таний камінь. Зевс, його брати і сестри сягли вищого щабля антропоморфізму, на який було здатне грецьке міфологічне мислення патріархату.

2. Класичний період розвитку релігії стародавніх греків.

Специфіка класичної міфології. Класичний період міфології будувався на основі патріархальної общини, в якій консолідуючу роль відіграв вождь, чоловік, батько. Об'єднання грецьких богів відбувається також під владою одного владика — Зевса, центр влади якого знаходиться на горі Олімпі у Фессалії в протизагрі доолімпійській архаїці з її розмитотою по всій природі магічно-динамічною силою. Класична міфологія *нехтонична*, це не міфологія землі. Вона бореться з породженнями землі. Вона протилежна архаїці з її зооморфними, фітоморфними і міксантропічними формами. Олімпійські боги *антропоморфні*. У класичній міфології антропоморфізм ґрунтується на принципах гармонії, міри і загального упорядкування, які є передумовою чарівного тіла і духу, характерного для героїчної людини. Тому олімпійська міфологія називається ще й *героїчною*.

Боги і герої борються з тератоморфним і стихійним світом, перемагають чудовиськ і утворюють нові, прекрасні в своїй основі закономірності життя. Але це ще не означає, що давнина пішла в небуття. Архаїка підспудно ховалась в глибинах нового світу, на його окраїнах, в глухих кутках. Прекрасні боги Олімпу, міцні герої, діти і потомки богів самі, часто проти своєї волі, приховують в собі жахливе, зле. Таким чином, олімпійська міфологія є складним комплексом, в якому знаходяться стародавні пласти.

Титани і молоді боги билися десять років. Одні зібрали сили на Орфійській горі, інші — на Олімпі. Останні покликали на допомогу трьох великанів — Кіклопів, які викували Зевсу грім, блискавку і перун. Посейдон отримав тризуб, Аїд — мідний шолом, що робив його невидимим. А також покликали Сторуків, або Гекатонхейрів, які взяли в кожен сотню рук скали, каміння і метнули 300 каменів у титанів. Титани були переможені, заковані і кинуті в Тартар.

Три брати поділили між собою світ, кинувши жереб. Зевсу дісталось небо, Посейдону — море, Аїду — царство мертвих. Під владою Зевса світ набуває упорядкованої єдності, отримує назву космос (від грец. “лад, краса”), що протистоїть безформній безодні Хаосу. Всесвіт у класичній міфології нагадує формою яйце, приплюснуте на полюсах. На одному з них — Олімп підіймається до верхнього неба. На іншому — глибина Тартара, довічний морок нижнього неба.

Олімпійські боги. В результаті законних шлюбів народились боги і склався пантеон із 12 олімпійських богів. Образи багатьох з них, очевидно, утворювались шляхом злиття та поглинання місцевих

божеств. Про це свідчить різниця функцій і різні епітети, які застосовуються до одних і тих самих богів.

Найдавнішим богом, очевидно, була *Гестія* (у давньоримській міфології їй відповідає Веста) — богиня домашнього вогнища. *Гефест* (Вулкан) — бог природного (вулканічного) полум'я, покровитель ковалів та ремісників. *Деметра* (Церера) — богиня землі та землеробства, охоронниця заміжніх жінок. На її свята не допускались чоловіки. Її дочка *Персефона* — богиня смерті — була вкрадена Аїдом, але кожного року на деякий час відпускалася з пекла (міф про повернення весни). *Зевс* (Юпітер) — отець богів, бог неба, грози, грому. *Зевс* — покровитель міста, дому та вогнища. Він верховний спаситель та охоронець родинних зв'язків, він дає щастя та багатство, охороняє кордони, дає царську владу (скіпетр), захищає право і справедливість. *Гера* (Юнона) — дружина Зевса, допомагає жінкам, береже подружнє щастя і материнство. *Афіна* (Мінерва) — охороняє місто, народні зібрання, ремісників, богиня мудрості і справедливої війни. *Гермес* (Меркурій) — бог родючості і торгівлі, подорожей, посланець і провідник душ померлих. *Аполлон* — бог пастухів, лікарів, пророк, музикант, покровитель мистецтв пізніше — бог світла і Сонця. *Артеміда* (Діана) — покровителька тварин і полювання, богиня Місяця. *Арес* (Марс) — бог підступної війни. *Афродита* (Венера) — богиня любові і краси. *Діоніс* (Вакх, Бахус) — бог виноробства.

Герой і походження людей. Герой у грецькій міфології — син бога і смертної людини. Гомер героєм вважає відважного воїна, шляхетну людину, що має славних предків. Гесіод вперше називає героїв «напівбогами». Історія героїзму відноситься до класичного періоду грецької міфології. Олімпійські боги утворюють покоління героїв, вступаючи в шлюб із смертними людьми. Герой повинен виконувати волю олімпійців на землі, серед людей, упорядковувати життя і вносити в нього справедливість, міру, закон всупереч стихійності і дисгармонії. Тому він наділяється безмірною силою і надлюдськими можливостями. Але герой смертний. Звідси протиріччя між обмеженістю смертного існування і прагненням затвердити себе в безсмерті, що компенсується безсмертям подвигу і славою серед потомків. Драматичний характер, ідея страждання героїчної особистості, нескінченні випробування і важка праця — така доля героя (Геракл, Персей, Ахілл, Одиссей, Аякс, Агамемнон, Тесей та ін.).

Перші люди виростають начебто із самої природи, подібно до рослин і тварин. Іноді вони походять прямо із землі. Перші люди були такими ж дикими, як сама природа, і володіли звіриною силою (кентаври, лапіфи). Вони були приречені до зникнення (міф про знищення кентаврів Гераклом).

Перемога олімпійських богів сталася тоді, коли люди були у жалюгідному стані. Прометею (сину титана Іапета, двоюрідному брату Зевса) і його брату Епіметею було доручено вивести людей і тварин з глибин землі на світло і розподілити між ними засоби до життя та різноманітні здібності (за іншими джерелами, саме Про-

метей виліпив перших людей із землі та води). Нерозумний Епіметей наділив засобами для життя в першу чергу тварин, а коли Прометей з'ясував, що людей обділено, він украв із кузні Гефеста і Афіни вогонь і подарував його людству, рятуючи його від загибелі. Прометей також віддав людям розум, навчив їх будувати житло, кораблі, займатись ремеслами, носити одяг, рахувати, писати, читати. Він упорядкував їхнє життя, навчив розрізняти пори року, приносити жертви богам, ворожити. Можна сказати, що “всі мистецтва у людей від Прометея” (Есхіл). Є ще один дар Прометея: він вдихнув у людей “сліпі надії”, прагнення до постійної діяльності, віру, мрії.

Прометей увів Зевса ще в одну оману. Він вирішив допомогти людям зробити меншими побори, зокрема жертвопринесення. Він наклав м'ясо бика здертою шкурою, поклавши зверху шлунок. Поряд склав кістки й прикрив їх жиром. Зевс обрав купу, покриту жиром. Оскільки рішення Зевса остаточні, то люди стали на честь богів спалювати тільки кістки, покриті жиром. Розгніваний Зевс покарав за це Прометея.

3. *Культ і храми.*

Храми. Храмові споруди виникли в Греції не раніше VIII ст. до н.е. — раніше культ не мав храмів і зображень богів. Були розповсюджені культу каменів, дерев, тварин (особливо змії). Місцями поклоніння богам були вершини гір, печери, дерева, джерела. Стародавні греки вважали, що там живе божество, і тому ці місця були священними. У священних дібровах, печерах греки зводили вівтарі. Тут вони приносили жертви своїм богам, яких згодом стали уявляти в образі прекрасних і могутніх людей.

З появою статуй богів виникла необхідність для них житла. Найдревнішими храмами були прості дерев'яні будівлі з вогнищем усередині і отвором у даху для виходу диму. Згодом культ стає справою держави. Взагалі держава утворюється як суспільний союз, який має спільний культ. Будуються храми, доступні не всім, храми культу і храми таїнств.

У житті стародавніх греків храми відігравали надзвичайно велику роль. Вони були центрами шанування популярних богів. Храм був одночасно священною коморою, касою і банком. У ньому зберігались державні гроші, найбільш цінні статуї, картини, які належали не тільки місту, а й окремим громадянам. Пограбування храму вважалось найстрашнішим злочином і жорстоко каралось, тому багато громадян зберігали свої коштовності у стінах храму. Крім того храм був також архівом — тут виставлялись кам'яні плити, на яких були вибиті різні закони і постанови. У Мілеті, приміром, усю стіну храмової будівлі покривали списки іноземців, яким було надано громадянство Мілету. Будівництво храму було справою всіх громадян кожного грецького міста. Красота храмів,

на думку греків, яскраво свідчила про багатство і силу держави. Тому в грецькій архітектурі найбільшого розвитку здобула храмова архітектура.

Храми ставали багатими й розбудовувались. Коли знадобилось місце для охорони храмових речей (посуду, вбрання, запасів пахощів, тощо), то в задній частині храму відгородили невелике приміщення — *опістодом* (“опісто” — “заду”). Друга поперечна перегородка відділяла невеликі сіни в передній частині храму — *пронаос*, де також знаходилось майно. Із сіней можна було потрапити в центральну частину храму — *наос*, або *целлу*. Тут завжди був напівморок (вікон в храмі не було, і світло попадало тільки через двері). Коли двері храму відчиняли, то сонячні промені освітлювали статую бога. Вона займала центральне місце в целлі. У стародавніх культових будівлях для підтримки покрівлі і стелі служили внутрішні колони. Вони розташовувались в один ряд по центру і поділяли храм на дві частини. Коли розміри храму збільшились, знадобилось два ряди колон, які поділяли храм вже на три частини.

Збільшення храму привело до зміни і в його зовнішньому вигляді. Спочатку передню частину храму (фасад) прикрашали двома колонами — *храм в актах*. Потім по фасаді з'явилося 4, 5 і більше колон — *простіль*. Коли ряд колон з'явився і на задній стороні, храм назвали *амфіпростіль* (від грец. “амфі” — з обох сторін). Коли колони оточили і бокові сторони храму, з'явився самий розповсюджений в Греції вид храму — *периптер* (від грец. “з усіх сторін окрилений”). Згодом храми почали обносити двома рядами колон — *диптери*.

У VII ст. до н.е. греки почали будувати храми з м'якого каміння. В той же час у грецькій архітектурі складаються визначені типи архітектурних споруд — *ордера* (дорійський, іонійський, корінфський). До найбільш видатних храмів належать Парфенон на честь Афіні (і взагалі весь комплекс афінського Акрополя), храм Артеміди в Ефесі (вважався одним із семи чудес світу), Храм Зевса в Олімпії з 17-метровою статуєю верховного бога, яка теж розглядалась як чудо світу, та ін.

Культ, святи і таїнства. Грецькі жерці не були замкненою кастою — це були державні чиновники, які обирались, лише інколи ці посади наслідувались. Жертвопринесення були як криваві, так і бескровні. Мали місце й людські жертви. В особливих випадках приносились *гекатомби* — великі жертви суспільного значення, які супроводжувались святковими церемоніями. Молитви були з проханнями та з подяками, славослів'ями, клятвами та прокляттями. Були розповсюджені сімейні культури, а також велике розмаїття місцевих культів.

З давніх часів у Греції було поширене ворожіння. На цьому ґрунті постали *оракули* — пророки. Найбільш відомий Дельфійський оракул, пов'язаний з культом Аполлона. Він відіграв велику роль у суспільно-державному житті, його словами освячувались найважливіші рішення (прийняття законів, заснування ко-

лоній тощо). Він же був з'єднуючим центром релігійного союзу грецьких міст-держав. На ньому були написані вислови: "Пізнай самого себе" і "Нічого понад міру".

Широко розповсюдженими в Греції були свята. Майже всі вони носили релігійний характер і присвячувались окремим богам — Афіні, Аполлону, Деметрі, Зевсу та ін. Свята супроводжувались процесіями, жертвопринесеннями, восхваляннями богів. Спочатку значення таких релігійних свят мали і знамениті Олімпійські ігри — вони були присвячені Зевсу, — як і менш відомі піфійські, істмійські, немейські.

Інший характер мали *елевсінські містерії*. Якщо свята та ігри були відкриті для всіх (інколи крім рабів і жінок), то містерії — тільки для посвячених. Це були священні потаємні дії, які полягали головним чином в театралізованому богослужінні, пов'язаному з культом Деметри. В містеріях людина відчувала безпосередній зв'язок з богом, що не могли дати інші форми культу. Таїнства давали посвяченим надію на більш блаженне життя на тім світі за умови дотримання певних вимог (посту, очищення тощо). Посвяченим міг бути будь-який грек, якщо він не був запламований кров'ю. Містичний бік релігії розвивався також в релігійних спілках, особливо в *орфізмі*.

Історичне значення. Грецька релігія і міфологія були основою грецької культури, яка в свою чергу є основою європейської культури (архітектури, скульптури, драматургії — трагедія безпосередньо виникає з елевсінських містерій). Але її місце в релігійній історії людства, очевидно, не таке значне. Неоднозначними були і її відносини з філософією. Це пов'язане з тим, що грецька міфологія в цілому була позбавлена якості трансцендування, спрямована не стільки до вищого божественного буття, була мирською, заземленою. Антропоморфні боги, як і люди, творили, раділи й страждали в цьому ж світі, виступаючи співучасниками суспільних подій. Це не є притаманним більшості великих релігій. Лише через орфізм, можливо, релігія Стародавньої Греції вплинула на християнство.

Література

Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантепи де ля Соссей. — Изд. 2. — Т. 2. — М., 1899 (репринт 1992).

Кун Н.А. Легенды и мифы Древней Греции. — Алма-Ата, 1985.

Лосев А.Ф. Философия, мифология, культура. — М., 1991.

Мифологический словарь. — М., 1991.

Мифы народов мира. Т. 1—2. — М., 1980, 1982

Лекція V. ЗОРОАСТРИЗМ

Зороастризм (авестизм, маздаїзм, парсизм, шанування вогню) — національна релігія персів, тобто давніх іранців. Це найдавніша з релігій одкровення (тобто одержаних пророком від Бога). Схоже, що зороастризм вплинув на людство, прямо чи побічно, більш ніж будь-яка інша віра. Він був державною релігією трьох великих іранських імперій, які існували безперервно з 6 ст. до н.е. по 7 ст. н.е. і панували на більшій частині Близького і Середнього Сходу. Влада і могутність Ірану забезпечили зороастризму величезний престиж, і деякі з найважливіших його доктрин запозичені іудаїзмом, християнством, ісламом, а також гностичними сектами. На сході він вплинув на розвиток північного варіанту буддизму.

1. Пророк Зороастр і його релігійне вчення.

Зороастр — пророк і релігійний реформатор. Зороастризм одержав таку назву на Заході тому, що його засновник — пророк Заратуштра — став відомим древнім грекам під іменем Зороастр. Встановити точні дати його життя неможливо, але є деякі свідчення, які дозволяють допустити, що Заратуштра жив у той час, коли бронзовий вік поступався місцем залізному, тобто між 1500-1200 рр. до н.е. Так вважає англійський іранознавець Мері Бойс. Але більшість вчених відносять життя Заратуштри до періоду VIII—VI ст. до н.е. Можна також стверджувати, що зороастризм пов'язаний з переходом до землеробства, що видно з характеру його свят, а також деяких висловів Авести, наприклад: “Хто сіє хліб, той сіє святість”. Згідно з зороастрійською традицією Заратуштра жив за 258 років до Олександра Македонського.

Пророк Заратуштра (можливо — “багатий верблюдами”), син Поурушаспи, з роду Спітама, відомий перш за все Гатами — 17 великими гімнами, які він створив. Ці гімни були добросовісно збережені його наступниками. Гати — це не зібрання повчань, це натхненні пристрасні висловлювання, більшість з яких звернені до Бога. Мова Гат архаїчна і наближена до мови Рігведи (близько 1700 р. до н.е.).

Зороастр — єдиний засновник релігії, який був одночасно і священнослужителем і пророком. Навчання священодійству у індоіранців починалось із семи років і було усним, тому що вони не знали писемності, а посвячення в священники — з 15 років. Згідно переказам він багато років провів у мандрах в пошуках істини. Зороастр сповнився пристрасного прагнення до справедливості, до того, щоб моральний закон був однаковий для всіх (сильних і слабих), щоб переміг спокій і порядок, і всі могли вести добре мирне життя. Не уникнув він і спокуси, зокрема, диявол обіцяє йому земне панування.

Згідно з легендами Зороастр досяг 30 років, віку зрілої мудрості, коли одержав одкровення. Роки, присвячені проповіді серед сородичів, були майже безплідними. Тоді він покинув свій народ і як чужоземець зміг добитись прихильності царичі Хутаоси і її чоловіка царя Віштаспи. Зороастр прожив ще багато років після навернення Віштаспи. Він був тричі одружений. Від перших двох дружин у нього було троє синів і три дочки. Третій шлюб був бездітний. Від трьох синів, за переказом, пішли іранські стани — жерці, воїни, землероби. Сам Зороастр загинув у старості насильницькою смертю.

Вчення про богів і сили зла. Зороастр різко пориває із існуючими віруваннями і проголошує Ахура-Мазду (“Мудрий Господь”, спочатку, можливо, табуїроване ім'я божества, більш пізня транскрипція — Ормазд) єдиним нествореним богом, існуючим вічно, творцем всього благого — святості, чистоти, справедливості, та ін.

Головною новацією вчення Зороастра була ідея про “сімох богів”. На його думку, Ахура-Мазда створив при допомозі Святого Духа (Спента-Майнью) шість нижчих божеств. Всі вони прямо чи побічно є проявами самого Ахура-Мазди і також прагнуть сприяти творенню добра і знищенню зла. В зороастризмі вони називаються Амеша-Спента (“Безсмертні Святі”). Поняття про безсмертних святих суттєве для вчення Зороастра, воно має значні духовні і етичні наслідки, оскільки ці істоти втілюють якості і атрибути самого Ахури-Мазди і можуть із свого боку (якщо правильно їх просити і шанувати) наділити ними людей. Зороастр об'єднав 7 Амеша-Спента з 7 творіннями, явищами природи: металами і каменем, землею, водою, рослинами, тваринами, вогнем та людиною, яка з її розумом і правом вибору найбільше належить Ахура-Мазді.

Існують також нижчі божества — *язат*. Пізніше набуває поширення шанування Мітри, який відомий ще з індоарійських часів, а також богині любові, родючості й війни Анахіти, або Ардвісури (могутньої, непорочної). По відношенню до Ахура-Мазди, а також Мітри вживається індоарійське слово *бага*, або *бхага*, тобто той хто наділяє, пан, з якого походить слов'янське Бог.

В одному із видів Зороастру з'явився співіснуючий з Ахурою-Маздою його противник — Ангра-Майнью (“Злий дух”, пізня транскрипція — Аріман), який також одвічний, але повністю шкідливий. Протиставлення цих двох сил — добра і зла, їх постійна боротьба надають зороастризму такий характерний для нього *різкий дуалізм*. Цей розподіл світу на світле й темне начала було незвичним для стародавніх релігій, і взагалі відрізняє зороастризм від інших релігій. Коріння цього дуалізму, можливо, полягають у природних контрастах континентального клімату, у міфі про братів-близнят, у дуальній організації первісного суспільства, у міжплемінній ворожнечі.

Ери творення. Ахура-Мазда здійснив акт творення в два етапи. Спочатку він створив усе вільним від тілесних оболонок, тобто в духовному, нематеріального вигляду. Потім він надав усьому матеріальний вид. Ці два етапи складають акт творення.

Коли творіння стало матеріальним, почалась битва із злом, тому що на відміну від нематеріального буття, матеріальне виявилось уразливим для сил зла. На нього одразу ж накинувся Злий Дух (Ангра-Майнью). Він розлючено увірвався в світ через нижню сферу кам'яного неба і згубив його досконалість.

Він винирнув із води, зробивши більшу частину її солоною, і кинувся на землю, і там, де він пройшов, утворились пустелі. Потім Злий Дух висушив рослину, вбив єдиного бика і першу людину, розіслав 9999 хвороб. Напад Ангра-Майнью ознаменував початок другої ери — “Змішування”, протягом якої світ є сумішю добра і зла. Злий Дух і демони-деви не тільки завдали шкоди матеріальному світові, а й викликали всі моральні хиби і духовне зло в людях.

Третя ера “Розподіл” почнеться, коли добро знову буде відділене від зла, оскільки останнє буде остаточно знищене. “Розподіл” продовжиться вічно, увесь цей час Ахура-Мазда, благі божества будуть жити разом у повному спокої і мирі. За одкровенням, одержаним Зороастром, людство має з благими божествами загальне призначення — поступово перемогти зло і відновити світ у первісному, вдосконаленому вигляді. Це відкриття надавало людині нову гідність, так як виходило, що вона створена бути спільником Бога і працювати разом з ним для досягнення перемоги над злом.

Смерть і загробне життя. Головна біда для людства — смерть. Вона змушує душі людей на протязі ери “Змішування” покидати матеріальний світ і повертатися на деякий час в нематеріальний стан. Зороастр вважав, що кожна душа, залишаючи тіло, засуджується за те, що здійснила за час життя. На суді зважуються думки, слова, справи кожної душі: добрі — на одній чаші вагів, погані — на іншій. Якщо добрих справ і думок більше, то душа вважається гідною раю. Тоді, супроводжувана прекрасною дівчиною, яка уособлює власну совість, вона переходить широкий міст і прямує вгору. Якщо ж ваги схиляються в бік зла, то міст звужується і стає ніби лезо шаблі, а гидка відьма хапає її і тягне вниз, у пекло, над яким наглядає Ангра-Майнью. Але навіть душам в раю на протязі усієї ери “змішування” не дано повного блаженства, тому що щастя наступить лише в час “Чудоздійснення”, або “Творіння майбутнього”, коли блаженна душа з'єднається із своїм воскреслим тілом, щоб вести щасливе, сповнене чуттєвих насолод життя. За загальним воскресінням наступить останній суд, тоді праведні будуть остаточно відділені від грішних. За час останнього випробування всі грішники переживуть другу смерть і щезнуть назавжди з лиця землі — таким чином, остаточно оживуть з мертвих тільки праведники. Демони-деви і сили пітьми будуть знищені в останній битві з благими божествами. Річка розплавленого металу потече вниз, в пекло, уб'є Ангра-Майнью і спалить останні залишки зла в світі.

Зороастр став першим, хто вчив про суд над кожною людиною, тро *рай і пекло*, про наступне воскресіння тіл, про загальний останній суд і про вічне життя об'єднаних душ і тіла. Ці уявлення стали в подальшому відомі релігіям людства, вони були запозичені

іудаїзмом, християнством, ісламом. Згідно Зороастру, порятунок кожної людини залежить від сукупності її думок, слів і справ, у які втручатися і змінювати не може жодне божество. Кожна людина повинна тримати відповідь за долю власної душі і поділяти загальну для всіх відповідальність за долі світу. Проповідь Зороастра була і шляхетною, і вимагаючою зусиль від кожної людини, вона закликала тих, хто обрав її, до рішучості і відваги.

Зороастр рвав із старою аристократичною традицією жерців, які відводили всім незнатним людям після смерті підземне царство. Більше того, він не тільки давав надію на порятунок на небесах біднякам, а й загрожував пеклом і в кінцевому рахунку знищенням сильним світу цього, якщо вони будуть чинити несправедливо.

Вчення про Спасителя. Ще Зороастр учив, що після нього прийде “праведна людина, благого походження” (Ясна 43,3). Він і поведе людей на останній бій проти зла. Послідовники Зороастра вірили, що Саошьянт (Спаситель) народиться від сім'я пророка, яке чарівним способом зберігається в глибині вод одного озера. Коли наблизиться кінець часів, в ньому скупається дівчина і зачне пророка. В призначений час вона народить сина з іменем Асват-Ерета (“Втілюючий праведність, істину”). Не дивлячись на чарівне зачаття, майбутній Спаситель світу буде людиною, сином людей.

2. Зороастрійські релігійні обряди. Авеста.

Культ і звичаї. Ранній зороастризм не потребував ані священних приміщень, ані постійного вівтаря (були переносні вогнені вівтарі), і не залишив ніяких слідів археологам. Жерці (атравани) здійснювали обряди посвячення, весільний і поховальний, щоденні богослужіння. Вони повністю залежали від мирян, тому що жили тим, що одержували за кожну відправу.

В IV ст. до н.е. набрало розвитку будівництво храмових вогнів і встановлення статуй божеств. Храмовий вогонь набув особливої святості і глибокої шани віруючих. Утвердження храмових культів мало багато послідовників. Ранній зороастризм накладав багато матеріальних вимог. Храмові вогні вимагали спорудження храмів, утримання великої кількості жерців. Підношення вогнищу мали і практичне значення, допомагаючи підтримувати в кожному домі вогонь. У богослужінні широко використовувалася священний напій — *хаома* (з наркотичними властивостями), а також *барсом* — жертвни гілки. Лунали жертвни пісні, молитви, сповідання.

Ритуал очищення і етика. Зороастризм має глибокий та своєрідний етичний характер. Моральним за цією доктриною є не відмежування від зла, а боротьба з ним. Головною добродією було орати землю та висаджувати рослини, взагалі виконувати заповідь “сприяти всьому, що живе”.

Людина повинна стежити не тільки за власним фізичним і моральним здоров'ям, а також турбуватися про своїх менших

братів, спілкуватися з ними, тому що кожен із них окремо є створінням божим. Зороастр дав послідовникам особливий моральний закон — жити у відповідності з благою думкою, благим словом і благою справою. Вчення про сім Амеша-Спента і сім створінь забов'язувало, таким чином, до загальної моралі і надихало віруючого глибоким почуттям відповідальності за оточуючий світ.

Гріхом в зороастризмі вважається порушення заповіді. За гріх має бути кара (земна й небесна) та спокутування. Сповідь гріхів звільняє від небесної кари, але не від земної. Крім того, існує три найбільших гріхи, яких не можна спокувати: спалення трупа, вживання до їжі падалі, гомосексуалізм. Таким чином, зороастризм є релігією закону, але з сильним етичним елементом.

Зороастр вважав: сім творінь виконані досконалими, а бруд, болячки, іржа, пліснява, сморід, гниль (все, що псує їх) — справа рук Ангра-Майнью і його війська. Попередження чи зменшення поганих впливів сприяє захисту благих творінь і послабленню нападаючих на них сил зла. У цьому твердженні полягає одна із сильних сторін зороастризму, тому що воно залучає кожного члена суспільства до боротьби з силами світового зла шляхом виконання звичайних обов'язків, так що ніхто не виглядає в своїх намаганнях даремним.

Як вершина всіх семи творінь, людина забов'язана перш за все утримувати себе бездоганно чистою внутрішньо і зовнішньо. Володіючи здатністю думати і діяти, вона повинна ревно турбуватись про чистоту решти шести творінь: зберігати землю родючою і незабрудненою, вирощувати рослини і дерева, доглядати тварин і т.ін. Їжу необхідно готувати ретельно, дотримуючись абсолютної чистоти, а їсти її потрібно з благоговінням, адже все вживане в їжу відноситься до тих чи інших благих творінь. Особливі правила, які складають своєрідність зороастризму, стосуються води і вогню.

Для того, щоб відрізнити своїх послідовників, Зороастр запровадив знак зороастризму — носіння шнура як пояса, тричі обгорнувши ним попереk і зав'язавши вузлом спереду і позаду. Обряд посвячення здійснюється в 15-річному віці, після чого віруючий забов'язаний сам розв'язувати і зав'язувати пояс кожного дня все наступне життя під час молитви. Ця процедура повинна зосереджувати думки власника на основах віри. Пояс пов'язується поверх нижньої білої сорочки, у комір якої зашитий маленький гаманець. Він нагадує віруючому про те, що людина все життя повинна наповнювати його благочестивими думками, словами, справами ля того, щоб знайти собі благо на небесах.

Зороастр запровадив п'ять молитв на день: вранішню, полудневу, післяполудневу, дві нічні. Обряд молитв такий: спочатку віруючий готує себе до молитви, змиває від пилу обличчя, руки і ноги. Потім, розв'язавши священний пояс, він стоїть, тримаючи обома руками пояс перед собою, уявляючи себе в присутності Творця. Погляд його спрямований на вогонь — символ праведності. Віруючий молиться Ахура-Мазді, проклинаючи Ангра-Майнью (при

цьому він презирливо махає кінцями пояса). Увесь обряд займає кілька хвилин, але його постійне повторення має величезне релігійне значення, утверджує дисципліну і привчає до визнання основних положень віри.

Сім свят. Незмінним обов'язком, який Зороастр поклав на своїх послідовників, стало щорічне відзначення семи свят, присвячених Ахура-Мазді, шести Амеша-Спента і їх семи творінням: “Середина весни” (на честь створення неба), “Середина літа”, “Свято збирання зерна”, “Свято повернення додому худоби з літніх пасовищ”, “Середина зими”, свято, присвячене Ахура-Мазді і його створенню людини, свято пам'яті душ померлих праведників (в останній вечір року напередодні весняного рівнодення). Останнє свято нагадує про кінець світу, коли остаточно переможе аша, а останній день стане одночасно новим днем вічного життя. Воно позначає наступ ахурівського часу року — літа — і відмічає щорічно поразку Злого Духа. Кожна община відзначала ці свята тим, що вранці всі вірні були присутні на святковому богослужінні, присвяченому завжди Ахура-Мазді, а потім збирались на веселе частування, де разом їли благословенну їжу. На свята збирались і багаті і бідні — це був час загальної доброзичливості: припинялись чвари, відновлювались і зміцнювались дружні стосунки.

Поклавши на своїх послідовників ці два обов'язки (п'ятиразову молитву і сім свят), Зороастр створив релігійну систему величезної сили і забезпечив новій вірі здатність зберігатись на протязі тисячоліть. Ці релігійні обряди постійно нагадували зороастрійцям про основні положення віри, закріплюючи їх в розумі і простого народу, і освічених людей. Обряди сприяли ще більшому впорядкуванню общини і її незалежності від зовнішніх впливів, і в той же час виробляли у вірних сильне почуття общинної єдності.

Авеста — Святе Письмо зороастризму. *Авеста* — пам'ятка, яка складається з частин, створених у різні часи. Найбільш ранні частини відносяться, очевидно, до II тис. до н.е. (мовою вони близькі до індійських Вед), найбільш пізні — до I тис. н.е. Багато століть основний текст Авести передавався усно. Тому таким нищівним виявився удар Олександра Македонського, який знищив багатьох жерців.

Лише у VI ст. невідомий геній із зороастрійських жерців розв'язав проблему запису священних текстів, винайшовши “авестійський алфавіт”, що складався із 46 букв і визначався дивовижною точністю в передаванні священних звуків Авести. Велика сасанідська Авеста складалася із 21 наска (розділу). Було створено принаймні 4 її екземпляри. Але вона мало вплинула на священників, які продовжували вивчати тексти напам'ять, передаючи їх від батька до сина. До нашого часу не всі розділи Авести збереглись. Вона була відкрита європейцями у XVIII ст. її головні частини: Вендидад (ритуальний кодекс жерців), Ясна (книга жертвних гімнів і молитв, в тому числі гати), Яшт (молитви). До Авести додається також інша релігійна література, наприклад, Бундегеш —

теологічний трактат Сасанідського періоду, присвячений космогонії, космології та есхатології.

Зороастризькі ересі. Вплив зороастризму на інші релігії. Серед ересей зороастризму найбільш відоме *маніхейство*. Для нього характерний різкий дуалізм та аскетизм, намагання стати світовою релігією. Вчення Мані (або Манеса, бл. 216-277 рр.) було сумішшю зороастризму і християнства. Він учив, що від віку існує два царства — царство добра і царство зла, світла і п'тьми, які знаходяться в постійній боротьбі між собою. Середовищем зла є матерія, від якої потрібно вивільнитися — до цього закликає людей Христос, який сам є духовною істотою, і який тільки приймає вигляд людини, але не втілюється. Головний засіб цього вивільнення — суворий аскетизм. В общинах маніхейців виділялись посвячені, обрані, — вони мали право на участь у всіх релігійних церемоніях, але повинні були бути безшлюбними, не їсти скоромної їжі, а тільки рослинну і т.д. Маніхейство переслідувалось як персами (Мані був страчений персидським царем — з нього здерли шкіру), так і християнами. Але воно мало значний вплив на християнські ересі (напр., богомільство). Відомі також йезиди — ересь серед курдів; *маздакізм* (V-VI ст.); *зерваніти* (V ст.).

На даний час під впливом зовнішніх чинників кількість зороастриздів скоротилась, вони розпались на невеликі общини і проживають переважно в Ірані (*гебри*, кілька десятків тисяч) і Індії (*парси*, близько 130 тис.). Це благородна релігія, окремі її положення унікальні і прекрасні. Зороастризм заслуговує на увагу завдяки тій ролі, яку зіграв у релігійній історії людства, — багато з його ідей стали надбанням інших релігій.

Література

Бойс М. Зороастризцы. Верования и обычаи. — М., 1988.

Васильев М.И. История религий Востока. — М., 1983.

Дорошенко Е.А. Зороастризцы в Иране. — М., 1982.

Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантепи де ля Соссей. — Изд. 2. — М., 1899 (репринт 1992).

Литература Древнего Востока. Тексты. — М., 1984.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986.

Лекція VI. РЕЛІГІЇ СТАРОДАВНЬОЇ І СУЧАСНОЇ ІНДІЇ

Індія — країна з дуже давньою і багатою релігійною традицією. Релігія відіграє вирішальну роль у житті індусів. Релігійна література, яка створювалась протягом чотирьох тисячоліть, неосяжна. Розрізняється три основних періоди розвитку релігії в Індії: періоди ведичної релігії, брахманізму і індуїзму.

1. Ведичний період.

Веди. Первісне населення Індостану (протодравіди) мало досить примітивні, переважно тотемістичні вірування, залишки яких зберігають нащадки цих племен дотепер. Однак головний напрям релігійного розвитку Індії пов'язується з приходом аріїв — індоіранських племен, які вторглися до Індостану на початку II тис. до н.е.

Перший період розвитку релігійних систем Індії називають *ведичним* за назвою найдавніших релігійних текстів. Веди (санскр. “знання”, споріднено слов'янському “ведать”) склалися протягом II тис. до н.е., кілька століть залишаючись в усному переказі, і були канонізовані десь на початку I тис. до н.е. Це дуже об'ємні книги, які складають 4 збірки (*самхіти*): Рігведа — книга гімнів (1028 гімнів, зібраних в 10 розділах — мандалах); Самаведа — книга пісень, що здебільшого повторює теми Рігведи (1549 пісень); Яджурведа — книга жертвних формул-заклинань; Атхарваведа — книга магічних заклинань, яка вважається найбільш пізньою.

Жертвопринесення. Розподіл Вед на чотири самхіти не був випадковим. За традицією він пов'язується з розподілом функцій чотирьох жерців під час жертвопринесення. Слід одразу підкреслити, що *жертвопринесення відіграло головну роль в культурі ведичного періоду*. Жертва була головним засобом спілкування з богами і мала виключно практичний характер, була розрахована на ту чи іншу милість з боку богів. Фактично вона мала характер торгівельної угоди: “Я — тобі, ти — мені”. Той же характер мали і молитви. Вважалось, що боги не зможуть відмовити людині в її проханні, якщо воно супроводжується правильно виголошеною молитвою-заклинанням та правильною жертвою. Такий підхід мав кілька наслідків: жертвний ритуал поступово все більше перетворювався у магічне дійство; боги опинились в залежності від людей (“молитва панує над богами”), що деформувало релігійну свідомість; виключне значення діставали жерці, а бог-владика молитви і жертви Брахман згодом стає головним богом.

Жертвопринесення відбувались вдома або просто неба — про храми не згадується. Жертви були різними — як кровавими, так і безкровними. Існувала певна ієрархія кровавих жертв: людина — найвища жертва, потім — кінь, бик, баран, цап. Жертвування людей, безумовно, існувало у аріїв, але згодом головним стало велике жертвопринесення коня (*асвамеда*), яке мало державний характер. Домашні жертви відправлялись самими домогосподарями — це переважно жертвування у вигляді молока, масла, меду, хліба. Особливе значення мала жертва священного напою — *соми*.

Пантеон Вед. У цей період панує безумовний політеїзм. До вищого рівня пантеону богів ведійської релігії відносять 33 богів (у деяких джерелах 333 або навіть 3399). Здебільшого це боги природні. Характерним явищем Вед було змішування властивостей різних богів, а також існування разом декількох богів, пов'язаних

з одним і тим самим явищем (напр., богами Сонця були Сурья, Сарітар, Пушан, Мітра). Ведичні боги об'єднуються в дві протилежні і ворогуючі групи — *асурів* і *девів*. Очевидно, тут відобразився процес зміни богів, які вшановувались у різні часи та різними племенами. Найдавнішими асурами були Дьяус — бог неба, отець богів (аналог давньогрецького Зевса); Варуна — бог небесних і земних вод, творець і охоронець ріти, тобто космічного ладу, що упорядкував первинний хаос; Мітра — солярний бог, покровитель дружби і вірності; Рудра — покровитель повітря і руйнівних сил та ін. Але ці боги вже не відіграють у Ведах провідної ролі.

Найбільш шанованим у цей період був Індра. Йому особисто присвячено до 250 гімнів. Це бог грому і блискавки, одночасно — бог-воїн, повелитель всесвіту, гроза демонів. Центральне місце в ведійській міфології посідають міфи про подвиги Індри, зокрема про перемогу Індри над демоном Врітроу.

Особливе і незвичне місце серед ведійських богів обіймають Агні — бог вогню і одночасно сам вогонь, переважно жертвний; Сома — бог жертвного напою і одночасно сам цей напій. Ці два образи безпосередньо пов'язані з жертвною культовою практикою. Важливого значення набуває також культ тварин, особливе місце в якому посідає священна корова.

Релігія Вед не була примітивною, вона дивує багатством образного сприйняття світу, але релігійне вчення ще не набуло розвитку, зокрема відсутні уявлення про “переселення душ” та їх звільнення від ланцюга перетворень.

2. Брахманізм.

Брахманізм — прямий нащадок ведичної релігії. Але при переході від ведизму до брахманізму (приблизно X-VI ст. до н.е.) суттєво змінюється характер релігії, що було пов'язане з формуванням 4-х станів (*варн*): *брахманів* (жерців), *кшатрійв* (воїнів), *вайшів* (землеробців, ремісників, торговців) і *шудр* (слуг і рабів). Культ стає виключно справою брахманів, які здобувають виняткового статусу. Вони не тільки здійснювали жертви богам, обряди, а й були радниками царів, контролювали освіту, знання, священні тексти.

Самі священні тексти значно розширюються. Відбувається поповнення ведичного комплексу по “вертикалі”: до кожної з чотирьох збірок додаються *брахмани* (ритуальні приписи і міфологічні пояснення), *араньяки* (“лісові книги”) і *упанішади* (букв. “сидіти поряд”, філософські тексти), які завершили формування Вед. Всі ці шари традиційно пов'язують з 4-ма стадіями життєвого шляху вищих варн індійського суспільства. У дитинстві людина вивчає в домі вчителя Веди. Як голова сім'ї і дому, жрець користується брахманами. В зрілому віці, залишившись на самоті, в якості пустельника він знайомиться з араньяками. В кінці життя,

коли брахман відрікається від світу, він опановує мудрість упанішад.

У цей період відбуваються зміни в пантеоні богів. На перший план виходить Брахма, який є своєрідною модифікацією свого стародавнього прототипу — Брахмана як вищої абсолютної духовної реальності. Він зображується з чотирма обличчями. Брахма визначає кастовий устрій, з різних частин його тіла, як вважається, виникли варни (з уст — брахмани, з рук — кшатрії, із стегон — вайш'ї, зі ступнів — шудри). Він — бог-творець всесвіту. Але Брахма не тільки утворює світ, від його життя залежить хронологія всесвіту. Головним циклом є *кальпа*, “день Брахми” (4320 млн. земних років), а найбільшим циклом — “100 років Брахми” (311040000 млн. р.).

Надзвичайного значення набуває ритуальна сторона, яка веде до піднесення варни брахманів. Вважалось, що світ підкоряється богам, боги підкоряються заклинанням, заклинання підкоряються брахманам, тому брахмани вище богів. Самі боги підкоряються кастовому розподілу, тобто різні боги вшановуються різними варнами.

Релігійне вчення брахманів стає більш абстрактним, умоглядним. Центральне місце посідає ідея перевтілення, ідея кругообігу життя (*сансари*), яка пов'язана з ланцюгом народжень і переходом із одного існування в інше. Сансара — це феноменальне буття, все те, що сприймається почуттями і постійно змінюється. Процес перевтілень “регулює” *карма* — одне з найбільш важливих положень індійської думки. Карма включає сукупність всіх добрих і злих дій кожної людини, а також дій попередніх існувань, які визначають її долю в майбутніх існуваннях. За феноменальним, зовнішнім буттям приховується вища реальність. Ця реальність є Брахман (вища первинна єдність), Атман (вище індивідуальне начало) — вічна і нескінченна першопричина феноменального світу. Головною метою стає “духовне звільнення” (*мокша*) від нескінченного процесу сансари і закону карми.

Крім того, в упанішадах — філософських текстах VIII-VI ст. до н.е. — були викладені основні філософські вчення Стародавньої Індії. Найбільш відомі з цих шкіл — *веданта*, *санкхья*, *йога*. Вони розвивали як теоретичні, так і практичні засади індійської релігії. Зокрема, школа йоги ставила завдання вивільнення душі (пуруші) від матеріальної оболонки (пракріті). Для цього було потрібно 8 етапів йоги: утримання; виконання настанов (особливо принципу *ахімси*, тобто не завдавати шкоди нічому живому); вправи для тіла; дисципліна дихання; дисципліна почуттів; дисципліна розуму; споглядання; транс і екстаз.

3. Індуїзм.

Особливості індуїзму. В кінці I тис. до н.е. брахманізм поступово переростає в індуїзм — тип релігії, який з деякими модифікаціями продовжує панувати в Індії до наших часів. Трансформація була наслідком внутрішньої реакції на елітарність брахманізму, а також потреби протистояння новим культурам, зокрема — буддизму. Індуїзм відрізняється, перш за все, *демократизацією культу*. З'являються публічні культові церемонії та обряди. Будуються храми (першими храми почали будувати джайністи і буддисти), виникають статуї та зображення богів, яких раніше не було. Боги стають більш близькими і зрозумілими за допомогою своїх *аватар*, тобто сходження, втілень. У жертвопринесеннях переважають безкровні жертви, що відповідають принципу ахімси, хоча в деяких таємних культурах людські жертвування відбувались, очевидно, до Нового часу. Втім, головним у культурі стає вшанування зображень божеств, благоговійне споглядання їх, а жертви відходять на другий план. З'являються чаклунство і чаклуни — “нижчі” брахмани.

Індуїзм, з його акцентом на особисте релігійне життя не створив церковної організації і взагалі розвивався не як єдине вчення, а як *скупність різних напрямків*, шкіл, які засновувались та очолювались святими вчителями — гуру. Як і раніше, вшановувались різні боги, але найважливішими стають Брахма, Вішну і Шіва. Кожен із цієї своєрідної трійці (трімурті) виконував свою функцію: Брахма — творець світу, Вішну — його охоронець, Шіва — руйнівник. Брахма ще вважається верховним богом, але фактично на перший план виходять Вішну і Шіва — саме прихильники цих богів створюють два головних напрямки в індуїзмі — вішнуїзм і шіваїзм.

Вішнуїзм. Вішну є основою всесвіту і джерелом всього існуючого. Головна його функція — охорона. Він зображується четверорукою людиною з шкірою темносинього кольору. Згідно розповсюдженій класифікації існує 10 *аватар Вішну*. Бог з'являється з метою врятувати світ від небезпеки, загальної загибелі. Визначають таку послідовність аватар: риба, черепаха, вепр, людина-лев, карлик, Парашурама (Рама з сокирою), Рама, Крішна, Будда і Калкін. Найбільш важливими вважаються аватари Рами і Крішни. Калкін — майбутнє втілення. На думку віруючих, у кінці нашої похмурої ери з'явиться Вішну у вигляді людини на білому коні. Він засудить грішників, нагородить праведників і відновить “золотий вік”.

Шіваїзм. Шіва (“благий”, “який приносить щастя”) як самостійне божество увійшов до пантеону порівняно пізно (близько II ст. до н.е.), але джерела його культу йдуть від ведичного Рудри. В Шіві були синтезовані риси різних арійських і доарійських богів. Головною його функцією вважається руйнівна (бог смерті, руйнування, зміни), що частково пов'язано з тим, що Шіва — покровитель аскетів, які прагнули до руйнування і зміни, до злиття з Вічністю і Абсолютом. Йому відведена роль руйнівника світу і богів

в кінці кожної кальпи. Його оточення складають праматхі (мучителі), вовкулаки, злі духи.

Але фактично в культурі Шіви на перший план вийшов утворюючий момент — культ життєвої сили. Цей аспект культу Шіви, що символізується в формі *лінгама* (чоловічого життєтворчого начала) набув великої популярності. Стовпові кам'яні лінгами в храмах і домашніх вівтарях індійців символізують могутність і життєутворюючі потенції Шіви. До Шіви зверталися жінки і чоловіки, які бажали дітей. Вважається, що вся сила величезних потенцій Шіви залежить від його духовної енергії (*шакті*), яка накопичується під час медитації і аскетичної діяльності, а також є проявом його чоловічої життєтворючої сили. Втіленням космічної енергії Шіви, яка регулює світовий лад, є його оргіастичний танок ("тандава"). Шіва — бог ритму і танцю. Його зображують з чотирма руками, в гармонійному русі танцю. Між бровами у нього око розгніваного руйнівника, погляд якого все перетворює у попіл.

Набувають поширення також культу жінки Шіви, зокрема Дургі і Калі — остання була жадливого вигляду і вважалась покровительською вбивць, у її культурі людські жертвопринесення зберігались принаймні до XIX ст. Натомість, покровителем любові був юнак *Кама*, якого зображували сидячим на папузі з луком та стрілами, які надсилали любовну пристрась. Кама як сфера чуттєвого, емоційного життя, гармонічно поєднувалась з іншими сферами. У деяких храмах, прикрашених зображеннями любовних сцен, практикувалась храмова проституція (португальці називали жриць любові *баядерами*).

Розвиток індуїзму. Індуїзм досягає розквіту в епоху середньовіччя. Приблизно до II-V ст. були завершені величезні індійські епоси, які набули не тільки художнього, а й релігійного значення — *Махабхарата* і *Рамаяна*. Створюються численні збірки міфічних переказів — *пурани*. Поширюються культу священних тварин — корови, змії, мавпи; а також культу священної річки — Гангу, священних міст — Бенаресу та ін. Дальшого поширення набуває кастова система — у сучасній Індії нараховується до 2-3 тис. каст. Розвиваються системи йоги, а також побутові обряди (напр., кремація трупів), які супроводжують ортодоксального індуїста протягом усього життя — від коліски до поховального вогнища. Власне, індуїзм розвивається не тільки як релігія — він і не є фактично єдиною релігією — а як спосіб життя. Залишається лише *обов'язковим для всіх напрямків індуїзму* визнання авторитету Вед, вчення про карму і про переселення душ, віра в боговстановленість каст.

Сикхізм. Протягом своєї історії індуїзм зазнавав кілька спроб реформації. Один з таких реформаційних рухів перетворився в окрему релігію. Це сикхізм — релігія сикхів (мовою гінді "сикх" — учень), які живуть на північному заході Індії. Він виник в XV ст. як реакція на розповсюдження мусульманства, поєднавши вчення індуїзму та ісламу на ґрунті монотеїзму. Фактично це військово-релігійна секта. Сикхізм проголошує рівність усіх людей перед

богом, засуджує аскетизм, чернецтво. Общини сикхів дуже згуртовані, проповідується беззастережна покiрність духовному наставниковi — гуру. В XVII-XVIII ст. сикхи мали свою державу, i зараз теж ведуть боротьбу за незалежність. Вони відрізняються тим, що не стрижуть волосся та бороду, носять особливий залiзний браслет та національний одяг.

Крішнаїзм. У XX ст. індійські культу та релігійні вчення починають розповсюджуватись по інших країнах, зокрема Європи та Америки. Різні гуру засновували свої школи, користуючись своєрідною модою на східні релігії. Одним з таких гуру був Свами Прабхупада, який у 1966 р. заснував у США “Міжнародне товариство свідомості Крішни”. Слід згадати, що Крішна (перекладається як чорний) був одним із відомих і шанованих ведичних богів, йому присвячувались в Індії різні свята, він був героєм різних міфів. Крішна розглядався також як одна з аватар Вішну.

Сучасні крішнаїти, общини яких поширені в багатьох країнах, розглядають Крішну як головного — єдиного — Бога-Особу. Крішнаїти визнають авторитет ведичного вчення, але як джерело його розглядають перш за все *Бхагавад-Гіту* — це частина Махабхарати, так званий філософський діалог Крішни з принцем Арджуною, — яка видається з коментарями С. Прабхупади. Після смерті вчителя керівництво общинами крішнаїтів перейшло до 11 його учнів, які завідують окремими регіонами світу. Головна мета крішнаїтів збігається з іншими напрямками індуїзму — повне очищення та вивільнення від матеріального світу.

4. Джайнізм.

Однією з національних релігій індусів є також джайнізм. Він виникає приблизно в VII-VI ст. до н.е. Його назва пов'язана з ім'ям засновника — Вардхамани Махавіри Джини (тобто “переможця”). Його життя схоже з життям Будди, можливо, вони навіть зустрічались. Опозиційність джайнізму по відношенню до брахманізму полягала у відкиданні авторитету Вед та богостановленості варн. У той же час, він виходить із загальних ідей про перевтілення та карму, розглядаючи *мокшу*, тобто вивільнення душі від матерії і закону карми, як головну мету існування. Сам Вардхамана вважається останнім із 24 *тіртханкарів*, тобто тих, хто звільнився від карми.

Головним засобом досягнення мети вважається *аскетизм*. Джайністами спочатку взагалі були тільки аскети-мандрівники; згодом залучаються і миряни, але аскетичний напрямок залишається головним. Якщо миряни повинні бути вегетаріанцями та вести пуританське життя, то ченці-аскети катували своє тіло багатоденними постами (інколи — до смерті від голоду), стоянням на ногах, мовчанкою; окремий напрямок — *дігамбари* — ходили голі.

Джайнізм вимагає від своїх вірних істинної віри, істинного пізнання, істинного життя. Він відрізняється від інших індійських релігій — загалом дуже терпимих — незвичним фанатизмом. Моральні правила джайнізму ґрунтуються на п'яти обітницях: 1) не завдавати шкоди живому (ахімса — ченці-аскети навіть підмітають шлях перед собою та зав'язують рот хусткою, щоб випадково не задавити чи не ковтнути найменших комах чи мурах); 2) не красти; 3) не чинити перелюбу; 4) не бажати користі; 5) бути щирим і благочестивим у промовах. Ці моральні заповіді позбавили джайністів можливості бути селянами чи воїнами, тому вони стали переважно торговцями або інтелектуалами. Зараз їх кількість в Індії невелика (приблизно 3 млн.), але вплив на суспільне життя значно більший.

Література

- Бхагавад-Гита как она есть.
Васильев М.И. История религий Востока.— М., 1983.— Гл. 11-14.
Вивекананда С. Бхакти-Йога.— Рига, 1991.
Древнеиндийская философия.— М., 1972.
Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантели для Соссей.— Изд. 2.— Т. 2.— М., 1899 (репринт 1992).
Токарев С.А. Религия в истории народов мира.— М., 1986.— Гл.15.
Упанишады. Тт. 1-3.— М., 1992.

Лекція VII. БУДДИЗМ

Буддизм — найдавніша з трьох світових релігій. Більшість віруючих буддизму знаходиться в країнах Південної, Південно-Східної і Східної Азії. Сьогодні в світі нараховується близько 400 млн. мирян, що сповідують буддизм, і 1 млн. ченців.

1. Особистість засновника буддизму.

Засновник буддизму — реальна історична особа. Так вважає переважна більшість учених, які вивчали історію цієї релігії, на підставі письмових джерел, що збереглися. Ці тексти називають його різними іменами: Сіддхартха (особисте ім'я), Гаутама (ім'я роду), Шак'ямуні ("мудрець із племені шак'я"), Будда ("просвітлений"), Татхагата ("який так приходить і так відходить"), Джина ("переможець"), Бхагаван ("який торжествує"). Всі ці імена відображають риси особистості засновника або в його реальному, мирському житті, або в послідуєчому — релігійно-міфологічному.

Згідно офіційній буддистській хронології, Гаутама народився у 623 р. і помер у 544 р. до н.е., але більшість дослідників вважає

датами його життя 564-483 рр. до н.е. В існуючих біографіях тісно переплетене реальне і міфологічне життя Будди.

Реальне життя відносно просте. Сіддхартха — наслідний принц, син царя Шуддходани, правителя племені шак'ів з північних районів долини Гангу в Індії. Багатий і визначний царський рід зробив усе, щоб юний принц жив у розкоші, безтурботно. Улюблена дружина, маленький син довершують картину безмарного щастя. Але так трапилось, що царевич взнав про існування на землі хвороб, старості, смерті, які завдають людям страждань. Він залишив дім і вирушив на пошуки способу позбавлення людства від страждань.

У віці 80 років Будда помер у місті Кушінагар. Тіло його було спалено згідно зі звичаями Індії, і прах поділено між вісьмома його послідовниками, шість з яких були послані у чернечі общини. Всі, хто одержав прах, поховали його і збудували на тих місцях надмогильні піраміди (*ступи*). Культ ступ у різних архітектурних варіантах і тепер розповсюджений в усіх країнах буддистського світу.

Крім того, згідно з легендою, учень Будди вихопив із полум'я поховального вогнища один із його зубів. Цей зуб також став об'єктом культу. Його пильно берегли, під час війн перевозили в шлях безпеки із країни в країну. Кінець кінцем він отримав постійне місце в Шрі-Ланці в місті Канді. На його честь був збудован спеціальний храм Зуба Будди. На сьогодні це головна реліквія буддизму.

Міфологічна біографія виглядає таким чином. Під час багатьох кальп Будда перенароджувався на землі у вигляді різних живих істот: 83 рази-святим, 58 разів-царем, 24 рази-ченцем, 18 разів-мавпою, 13 разів-купцем, 12 разів-куркою, 8 разів-гускою, 6 разів-слоном, а також рибою, пацюком, плотником, ковалем, жабою, зайцем і т.п. Усього таких перенароджень було 550. Оскільки світ у цей час перебував у темряві незнання, боги вирішили, що настав час йому народитися людиною, досягти просвітлення, стати Буддою, почати проповідувати своє вчення, показати людству шлях до спасіння. Так все і сталось.

Будда сам вибрав, де і від кого йому народитись: Північна Індія, плем'я шак'я, від царя Шуддходани і цариці Майї. Цариці приснився віщий сон, ніби білий слон ввійшов в її лоно. Тлумач снів провістив народження великого сина з 32 незвичайними тілесними ознаками (золотиста шкіра, рівні зуби, широкі п'яти, довгі пальці рук і мочки вух тощо), власник яких може стати або Великим Правителем, або Великим Учителем. Батько готував його до першого шляху, але не в його владі було змінити те, що було передбачено богами. Вони послали Гаутамі 4 зустрічі — з німечним старцем, жорстоко страждаючим хворим, небіжчиком і жебраком-ченцем, — 4 знамення, які змінили його життя.

Зустрічі із старістю, хворобою і смертю відкрили йому нестійкість, мінливість світу, в якому живе людина. Зустріч з монахом підказала йому шлях, яким він повинен іти. Але відкриття істини

прийшло після довгих пошуків. Сіддхартха робить пробу стати аскетом, але після сіми років відкидає цей шлях. Він сідає під дерево — священний фікус і занурюється у стан споглядання, вирішивши не вставати з місця, доки не осягне істину. Незважаючи на спокуси демона Мари, на 49-й день він досягає просвітлення. Він стає Буддою сам, відкриває “шлях будди” для інших, утворює чернечу общину, проповідує своє вчення і у віці 80 років заглиблюється у нірвану.

2. Чотири “істини” буддизму та його етика.

Чотири “істини” буддизму. Буддизм — це релігійна система практики і доктрина, яка утворена на основі стародавніх релігійно-філософських концепцій Індії, що базуються на вірі у перевтілення. Головна ідея буддизму полягає у твердженнях, що “життя є страждання” і “існує шлях до спасіння”, які не протистоять іншим релігійним системам. Суть буддистської концепції виражається в 4-х “істинах”, сформульованих Буддою в своїй першій проповіді в Бенаресі.

Перша “істина” — “існує страждання”. Його обов’язково зазнає кожна жива істота, тому всяке життя — страждання. Народження є стражданням, старість є стражданням, хвороба є стражданням, спілкування з немилим є стражданням, розлука з милим є стражданням, недосягнення бажаного є стражданням...

З буддистської точки зору життя не має початку. Кожна жива істота є явище безначальне. Взагалі життя — це емпіричне буття, яке являє собою потік різних думок, почуттів, спогадів. Зміст цього потоку змінюється кожну мить. Тому емпіричне буття є ілюзією, немає нічого, крім миттєвих комбінацій елементів. Згідно буддизму кожна особистість з її внутрішнім і зовнішнім світом є тимчасове “сполучення безначальних і безкінечних складових частин, нібито стрічка, зіткана з безначальних і безкінечних ниток”. Коли настає смерть, то тканина з визначеним візерунком (особистість) ніби розплутується, але ті ж самі “нитки” знову поєднуються, утворюючи нову стрічку з новим візерунком (нову особистість).

Цей процес без початку і без кінця, колесо життя є *сансара*. Згідно з буддистським вченням про перенародження не існує переселення душі в нове тіло. Тут взагалі немає душі, яка б звідкись виходила і кудись входила. Існує лише пучок рівнозначних “ниток” (елементів), які поєднуються в різноманітні візерунки. Людське життя від народження до смерті — це лише мить, маленький епізод в течії “ниток” із вічності у вічність.

Друга істина — “є причина страждань”. Це — прив’язаність до життя, спрага буття, яка веде від відродження до відродження. Спрага життя, спрага насолоди наповнюють існування людини, утворюючи безперервний ланцюг боротьби за існування. Людину охоплює похмурість (авідья), вона не бачить марноти, вона

прив'язана до життя, кружляє у вихорі існування, чинить дії і складає форму нового життя. Етапи людського буття в буддизмі зображуються на великому колесі. Все колесо знаходиться в пащі і кігтях чудовиська (похмурість, прив'язаність до життя).

Третя "істина" — "можливо припинити страждання". Припинення страждання полягає в усуненні цієї спраги життя шляхом повного знищення бажання. Повне викорінення і добрих, і поганих бажань відповідає стану нірвани, коли людина виключається із процесу відродження. Нірвана — кінцева ціль існування. *Досягнення нірвани* — це повернення до первісного стану спокою. Для людини шлях до спокою лежить через мудрість, яка розрізняє марне і немарне. Мряка розсіюється, і завдяки мудрості затамується все більша кількість елементів, доки не настає останній момент. Тоді особистість перестає існувати емпірично. Море буття перестає хвилюватись і заглиблюється у вічний спокій істинного буття.

Четверта "істина" стверджує, що існує шлях до припинення страждань. Це так званий "шляхетний восьмирічний шлях", який складається з праведних віри, рішення, слова, діла, життя, намагання, спогаду, самозаглиблення. Людина, яка йде цим шляхом, тим самим стає на "шлях Будди". Він називається "серединним шляхом", тому що він дійсно лежить посередині між крайнощами ведійської релігії з її культами, жертвопринесеннями, з одного боку, і аскетами-пустельниками стародавньої Індії, які катують свою плоть, з іншого боку.

Закон карми і етика буддизму. Муки життя не є наслідком гріхопадіння, воно ніколи не починалось, і особистість не винна в тому, що вона взагалі страждає. Але одні люди страждають більше ніж інші. Часто злодій насолоджується, а добра людина страждає без вини. Це питання вирішується в буддистському вченні про віддаку, про моральну відповідальність. Кожне дане життя пов'язане з попереднім. Тому страждання кожної людини залежать від вчинків минулої людини. Цей закон залежного начала називають *законом карми*.

У конструюванні карми головна роль належить думці, тому що слова і дії являються вторинними по відношенню до свідомості. А непередбачені дії карми не утворюють. Мабуть, тому етика буддизму має пасивний характер. Головним її догматом можна вважати вимогу "непротивлення злу насиллям". Існують заповіді — окремі для мирян і для ченців. Так, для мирян праведне життя вимагає: 1) не вбивати живої істоти; 2) не красти; 3) не перелюбствувати; 4) не говорити неправди; 5) не пити спиртних напоїв. Для ченців це заборони: 1) на їжу в невстановлений час; 2) на світські втіхи; 3) на вбрання і благовонія; 4) на м'яку постіль; 5) на отримання грошей; а також ще близько 250 різних правил поведінки.

Практика медитації. Людина, яка бажає піти цим шляхом, повинна повірити в те, що існує безперервний процес перевтілень, який спрямовується законом карми, що для нього єдине сховище

в житті -- це Будда, його вчення (*дхарма*) і буддистська община (*сангха*) (загалом це зветься *триратна*, або три скарби — *Будда*, *дхарма* і *сангха*); що дотримання буддистських правил моральної поведінки і умоглядних вправ приведе людину до звільнення від страждань.

Для досягнення внутрішнього спокою і приборкання думки служить *практика медитації*: вправи йогів, споглядання різних релігійних об'єктів (їх нараховується до 40), мислення на задані теми (напр., про Будду, про смерть та ін.), ритмічне і спокійне дихання, різні ступені трансу і екстазу, культивування дружелюбності, жалю, симпатії до всіх живих істот. Практика медитації і дотримання норм моралі, згідно з буддистськими канонами, дозволяють зосередити увагу на мисленні про суть буття. Із цього стану людина може перейти на шлях просвітлення, збагнути мудрість. Але мудрість досягається не за допомогою аналізу і спостережень, а завдяки інтуїції і духовному прозрінню, раптового усвідомленню істини.

Раптове “прозріння” — це лише перший крок до нірвани. У буддизмі виділяють чотири *стадії “просвітлення”*: перша — входження в потік, який веде до нірвани; друга — останнє повернення в цей світ перед досягненням нірвани; третя — неповернення в цей світ; четверта — досягнення нірвани після смерті.

Праведне самозаглиблення передбачає послідовне досягнення 4 груп екстазів (*дх'іан*): 1) відсутність бажання, є тільки обмірковування та зважування; 2) відсутність обмірковування, але є радість і приємність екстазу; 3) відсутність почуття радості; 4) повна байдужість. Цього стану досягають *архати* — святі, але це можливо тільки після кількох існувань в праведному житті. Кінцева мета — згасання всіх почуттів людини, вихід із “світу страждань” і є останнім етапом на шляху до нірвани.

3. Буддистський канон та історія розповсюдження буддизму.

Тіпітака. *Тіпітака* (досл. — “три кошики”), палійський канон — повний звід священних текстів буддизму. Санскритська версія *Тіпітаки* збереглась не в повному об'ємі і відома головним чином в перекладах китайською та тибетською мовами. Вчення Будди передавалось на пракрітах, місцевих діалектах спрощеного санскриту, до якого відноситься і мова палі. П'ять століть вчення Будди існувало в усній традиції, і тільки в кінці I ст. до н.е. було записане мовою палі на о. Шрі-Ланка. Палійський канон у повному обсязі був утворений в V ст. *Тіпітака* складається з трьох частин.

Віная-пітака (дисциплінарні правила для ченців) має 3 розділи: *Суттавібханга* (містить 227 правил поведінки для ченців і більше 300 для черниць), *Кхандхака* (включас перелік правил входження до буддистської общини, ритуалу омовіння, одягання тощо. Парі-

вара є катехізисом для монахів, де класифікуються дисциплінарні правила.

Сутта-пітака — вислови і проповіді Будди в переказі його улюбленого учня Ананди, має п'ять розділів. Дігха (зібрання докладних повчань, у яких розповідається про істинні шляхи до просвітлення, про даремність знань Вед, про школу демонстрації надприродних здібностей, суть моралі, мудрості про походження віри та ін.). Мадждхіма (зібрання середніх повчань, у яких Будда вчить як контролювати свої думки, слова і вчинки, що таке дхарма, темна і прозора свідомість, нірвана та ін.). Сам'ютта (зібрання пов'язаних повчань, у яких пояснюється суть функціонування шести органів почуттів, описуються останні кроки по восьмирічному шляху, які ведуть до звільнення, до просвітлення, до нірвани. Ангуттара, в якій описуються явища: думка, любов, добро, Будда, два види карми, одинадцять видів щастя, які ведуть до нірвани і добра, та ін. Кхуддака (зібрання малих творів, повчань, афоризмів) включає одну з головних формул: "Я шукаю сховище в Будді, я шукаю сховище в дхармі, я шукаю сховище в сангхі", п'яти повсякденних заповідей буддиста.

Абхидхамма-пітака складається із семи трактатів, у яких систематизуються всі положення вчення Сутта-пітаки.

Історія розвитку і розповсюдження буддизму. Історія буддизму почалась у той день, коли Гаутама, ставши Буддою, "повернув колесо дхарми", тобто почав проповідь свого вчення. Це відбулось у 588 або 525 р. до н.е. Під час життя Будди його послідовники склали одну з численних сект Індії, яка називалась общиною мандрівників. Члени цієї общини вели мандрівне життя, збирались разом тільки під час дощового сезону. Перед смертю Будда просив ченців запам'ятати дві умови, які гарантують збереження його вчення: 1) не сперечатись через дрібні і незначні правила дисципліни в общині, виконуючи найбільш суттєві; 2) наполегливо прагнути до просвітлення. Більшість учених вважають, що невизначеність першої умови стала однією з головних причин розколу общини. Але існує важливіша причина розколу — це відношення до особистості Будди. Хто такий Будда — космічна еманация чи земна істота?

Традиційно історія раннього буддизму розглядається через збори монахів — *собори (сангиті)*. Відразу ж після смерті Будди його учні провели перший собор у Раджагріхі, на якому згадували всі подробиті з життя Вчителя і затвердили збір правил і звід висловів Учителя (до 84 тис. висловів). На другому соборі (IV ст. до н.е., м. Вайшала) проявились принципові розходження між двома напрямками в буддизмі: общиною монахів і змішаною общиною монахів і мирян. Втім, перші три століття існування буддизму майже не мають якихось достовірних свідочств та історичних джерел.

Важливу роль у розвитку буддизму як світової релігії відіграв цар Ашока, час правління якого вважається "золотим віком" в історії буддизму. Щоб припинити розбіжності і навести порядок, Ашока

зібрав третій собор у м.Паталікутрі 253 р. до н.е. На цьому соборі було уніфіковано вчення, а незгідні виключені із сангхи як еретики. Місіонерська діяльність сангхи за царя Ашока сприяла становленню буддизму як світової релігії.

У кінці I ст. н.е. цар Канішка вирішив скликати четвертий буддистський собор у Кашмірі, щоб покласти край незгоді різних шкіл і напрямів. На соборі наявну перевагу мали нові махаяністські течії. В епоху Кушанського царства I-III ст. н.е. почався розквіт літератури махаяни, який продовжувався майже вісім століть і завершився утворенням багатотомного канону. Утворення і розробку центральної доктрини цього канону приписують видатному мислителю Стародавньої Індії Нагарджуні (умовні дати життя 150-250 рр.).

Передостанній, п'ятий собор відбувся у 1871 р. в Мандалі, де монахи записали Тіпітаку на 729 кам'яних плитах і над кожною плитою збудували пагоду. Шостий собор, котрий відбувався в кількох містах Бірми у 1954-1956 рр., було присвячено 2500-річчю з дня паринірвани Будди. На ньому звірені і відредатовані всі 54 книги палійської Тіпітаки (в кожній книзі 400-500 стор. друк. тексту), а також канонізовані тексти перекладів Тіпітаки.

З часів правління Ашоки місіонерська діяльність буддистських монахів набула широких міждержавних розмірів. Притаманна буддизму терпимість до інших культур, релігій, соціальних систем давала можливість співіснувати сотні років за самих несприятливих умов, чекаючи потрібного моменту для впровадження вчення Будди. Буддистські монахи обслуговували всі шари суспільства — від нижчих каст до аристократів. Озброєні величезною літературою, буддистські общини вели "просвітницьку" роботу серед населення на місцевих мовах. Введення буддизму збагачувало суспільство здобутками більш розвинутих цивілізацій (граматику, медицину, астрономію, літературу, мистецтва)

Хронологія і географія розповсюдження буддизму виглядає так. У кінці I тис. до н.е. буддизм проникає в Шрі-Ланку. У перші століття н.е. він розповсюджується на великій території Кушанської імперії, в яку входили землі Середньої, Центральної і Передньої Азії. В I ст. буддизм проникає у Китай, у IV ст. — в Корею, у VI ст. — в Японію, в VII ст. — в Тибет, з XIII по XVI ст. — в Монголію, в XVII-XVIII ст. — в Бурятію і Туву. В країнах Індокитайського півострова буддизм почав завойовувати свої позиції з II ст. і досяг успіху до VIII-IX ст. Тим часом, десь до X ст. буддизм майже зникає з його батьківщини — Індії. В кінці XIX — на початку XX ст. він проникає в Європу і Америку. Загалом зараз у буддизмі існує близько 30 сект, які зберігають загальні риси буддизму, а саме: відсутність ієрархії, організація на зразок чернечої общини (сангха) ченців-бікшу (жебраків), терпимість до інших віросповідань, "атеїстичний" характер, тобто практична відсутність уявлення про трансцендентне абсолютне божество.

4. Головні школи буддизму та формування його міфології.

Школи буддизму. Найбільш ортодоксальною школою буддизму вважають *тхераваду* (“школу старої мудрості”), яку сформували фанатичні і близькі послідовники Вчителя. Вони прагнули зберегти в пам’яті людей кожне слово, жест, епізод із його життя. Школа тхераваднів була організацією монахів, які залежали від мирян, але не орієнтувались на них. Ченці не цікавилися, яким богам поклоняється населення, які ритуали воно виконує. Вони пояснювали, що боги теж знаходяться в “колесі життя”, також страждають. Тому Будда, який пізнав істину, стоїть вище богів. Замість нірвани, вчення про дхарми, медитації вони пропонували мирянам вчення про карму, перевтілення, а також виконання п’яти моральних правил: не вбивати живих істот, не брехати, не красти, не перелюбувати, не вживати спиртних напоїв.

Тхеравадіни розглядають Будду як живу істоту, яка досягла просвітлення завдяки виняткових здібностей через 550 перенароджень. На їхню думку, Будда з’явиться через 5 тис. років. З самого початку вони дуже нетерпимо відносились до самих дрібних відхилень від дисциплінарних правил. Вони вважали, що можливе лише індивідуальне спасіння завдяки засобам життя і медитації, розроблених Учителем.

Друга головна течія буддизму — *махаяна* (букв. “велика колісниця”). Слід відзначити, що термін “махаяна” з’явився лише в I-II ст. н.е. під час гострої боротьби послідовників махаяни з тхеравадінами, вчення яких вони презирливо називали *хінаяною* (букв. “мала колісниця”). У XX ст. представники різних шкіл буддизму домовились вчення тхеравади не називати хінаяною.

Ознаки махаяни такі: можливість мирянину, а не тільки ченцю, наблизитись до нірвани; визнання бодхісатв — святих подвижників, які стали на шлях Будди, але допомагають і іншим людям це зробити; розвинене вчення про пекло і рай; розширений пантеон святих (і богів), численність будд; розгалужена космогонія.

Взагалі чіткої межі між хінаяною і махаяною ніколи не існувало. Вчення раннього буддизму містило в собі всі головні концепції, які потім розвинулись у махаяні. Від хінаяни махаяна відрізняється більшою релігійністю, зверненням скоріше до інтелекту, ніж до серця і інтуїції. В махаяні має місце ускладнення культових елементів і поглиблення доктринальної частини вчення.

Згідно з махаяною, спасіння істот є самоспасінням істиноіснуючого. Будда, врятовуючи істоти, рятує себе. Істоти, врятовуючи себе, рягують Будду. Довершеність кожного є довершеністю всіх, і спасіння кожного є часткове спасіння істинно існуючого. З’єднання всіх як частин єдиного абсолютного є запорукою спасіння кожного окремо і основа того, що кожен повинен намагатись досягти кінцевого спокою не для себе особисто, а як частина всього.

Закон карми не такий всемогутній. Активним началом виступає не воля індивіда, а допомога бодхісатв. Нове тлумачення отримує концепція Будди: реальний Шак'ямуні — це втілення понадприродного вічного світового принципу, знаряддя цього принципу. Кількість будд нескінченна, але існує їх внутрішня єдність. Махаяністи утворили буддистський пантеон бодхісатв.

На початку I-го тис. н.е. від махаяни відокремлюється школа *ваджраяна* (“діамантова колісниця”), або *тантричний буддизм*, яка незабаром стає третім головним напрямом у буддизмі. Друга назва походить від слова “тантра” (від санскр. “таємне знання”, “потік”, “безперервність”). Слід відзначити безпосередній зв'язок між тантричним буддизмом і брахманізмом, обрядами, церемоніям, деякі магичні формули (*мантри*) якого він успадкував.

Цінність і значимість мантр залежить не стільки від слів, що складають заклинання, скільки від волі і прозоріння декламатора, значення надається інтонаціям, повторенням, ритуальним жестам і знанню магичних діаграм. Згідно з тантричною теорією, головна ритуальна дія повинна бути спрямована на три сторони особистості: тіло, мову і думку. Тіло діє за допомогою жести, мова — через мантри, думка — через транс. Тантризм включає в себе віру в авторитет духовного наставника, практику медитації. Він утворив великий пантеон богів, понадприродних сил, чаклунство, чорну магію.

Ламаїзм. Ламаїзм — релігійна форма північного буддизму, яка поєднує риси махаяни і ваджраяни. Формування ламаїзму почалось з VII ст. — часу проникнення буддизму до Тибету, де він остаточно утверджується в XIV-XV ст.

Між ученими не існує чіткої домовленості, що слід розуміти під ламаїзмом. Послідовники цієї релігії так себе не називають. У Тибеті вчення Будди взагалі називається “шлях” або “закон”. Півтора століття тому європейська наука почала використовувати термін “ламаїзм”, який походить від тіб. *лама* (“вищий”) — вчитель-наставник. Але з 1959 р. репресії проти монастирів і ченців у Тибеті китайська влада мотивувала тим, що тибетський ламаїзм є не дійсним буддизмом, а його викривленою деградуючою формою, тому не може претендувати на захист і збереження як явище культури. У зв'язку з цим далай-лама XIV запропонував своїм послідовникам і вченим-буддологам відмовитись від поняття “ламаїзм” і казати окремо про тибетський, монгольський, бурятський та ін. різновиди буддизму.

У ламаїзмі мають місце головні концепції буддизму: сансара і нірвана, життя як форма страждання, шлях до спасіння і просвітлення, психотренінг за системою йога, практика медитації, передавання езотеричного знання безпосередньо від учителя до учня шляхом особистого контакту та ін. Священні тексти ламаїзму — Ганджур (переклади сказаного Буддою) — 108 томів зібрання канонічних буддистських текстів; і Данджур (переклади пояснень до мовленого Буддою) — 225 томів зібрання текстів, коментарів, пояснюючих проповіді Будди.

В основі ламаїзму — тантризм, містико-еротичний напрям в індуїзмі і буддизмі. Головну увагу в ламаїзмі роблять на тексти *тантри* (їх 2606). Шлях до просвітлення, який пропонує тантра, в ламаїзмі вважається найбільш перспективним. У виборі правильного шляху може допомогти тільки наставник, який, вивчивши психофізіологічну структуру свого учня і піддавши його випробуванням, вказує йому вид практичних занять. Тренування має найвищу кінцеву мету — досягнення просвітлення. Згідно традиції вважається, що повне оволодіння теорією, практикою і технікою його дозволяє досягнути такого стану, при якому можливо бачити і чути все, що здійснюється у Всесвіті, бути невидимим, ходити по воді, літати в повітрі, приймати будь-які обличчя, викликати "внутрішній вогонь", який достатній не тільки для того, щоб зігрітися самому при морозі, а й розтопити сніг і лід навколом себе, зігріти кожну іншу істоту, яка буде в тій зоні; вміння відкласти власну смерть на деякий час, оживити людину і т.п.

Ламаїзм відрізняється від інших форм буддизму *особливою ієрархічною організацією теократичного толку*. З нею пов'язаний особливий зміст теорії переродження. Лама вважаються втіленнями будди і бодхісатв (тобто переродженнями — *хубілганами*). Втілення відбувається в немовлятах віком 9 місяців. У кожному монастирі є свої переродженці, живі боги, будди і бодхісатви, культ яких притягував масу віруючих. Верховні ієрархії вважаються втіленнями відповідно: панчен-лама — будди Амітаби, далай-лама — бодхісатви Авалокітешвари. Далай-лами обираються з XV ст., довічно. Зараз — далай-лама XIV. Ранг панчен-лами вищий, він вважається духовним батьком далай-лами, але реальна світська влада належить останньому.

Специфіку національним варіантам ламаїзму забезпечує його контакт з добуддистською практикою народів, серед яких він поширений (Монголія, Бурятія, Тува, Калмикія). Буддистський пантеон суттєво поповнюється за рахунок народної міфології. Практично кожний значний шаманський дух або ландшафтне божество додає до своєї "біографії" сторінку, коли воно звернулось до буддизму. Інколи важко провести межу між обрядовою практикою ламаїзму і шаманством.

У наступній лекції буде розглянуто також китайський та японський варіанти буддизму — *чань* та *дзен*.

Буддистський пантеон. Міфологія буддизму почала складатись одночасно з формуванням основних концепцій релігії. Будда у своєму вченні ніколи не відкидав богів інших релігій і не забороняв їм молитись. Він пояснював, що це може дати лише якоесь полегшення, але ніяк не наблизить людину до кінцевої мети — просвітлення, нірвани, спасіння. Поступово в країнах буддистського світу склався *загальнобуддистський пантеон*.

Вищий ранг цього пантеону утворюють *будди*. Кожна жива істота, яка досягає просвітлення і змінює світ сансари на світ нірвани, стає буддою. "Просвітлені" не являються богами. Вони мають 32 ознаки досконалості, силами і здібностями перевищують

богів. Будди живуть у космічному просторі, але коли вони сходять до втілення в те чи інше земне тіло, виникають великі дива: з неба падають квіти, труситься земля, серед ясного неба лунає грім. Будди проповідують Істину, Вчення, Закон і обертають людей на шлях будди.

Другий ранг пантеону — бодхісатви (“істота, яка прагне до просвітлення”). Ним може бути людина чи будь-яка інша жива істота, яка прийняла рішення стати буддою. Бодхісатвою був Шак'ямуні до того, як став Буддою. Кількість бодхісатв нескінченна. На шляху до стану будди бодхісатва користується 6 “духовними досконалостями” — щедрістю, моральністю, терплячістю, мужністю, здібністю до умогляду, мудрістю. За їх допомогою він отримує стан співчуття до всіх живих істот. Найвидатнішим бодхісатвою був Авалокітешвара.

Третій ранг пантеону — архати і прат'екабудди. Слово “архат” означає “достойний”. Так називались люди, які досягли при житті найвищого рівня духовного розвитку. Особливо популярні 16 архатів у хінаяні і 18 архатів у махаяні, до числа яких відносяться учні і найближчі послідовники Шак'ямуні. Прат'екабудда (“будда для самого себе”) досягнув нірвани і спас самого себе, але проповіддю вчення з метою спасіння інших не займається. Кількість їх, як і будд, безмежна. Архати і прат'екабудди більш популярні в хінаяні.

В пантеоні ваджраяни з'явився ще один важливий ранг — *ідами*. По відношенню до них можна використовувати термін “божества”. Головне їх призначення — захист. Віруючий вибирає ідама своїм покровителем, починаючи сходження на шляху Будди.

Сьогодні буддизм є державною релігією в Таїланді і панівною в Бірмі, Камбоджі, Шрі-Ланці. В різних формах він поширений в Лаосі, В'єтнамі, Бутані, Китаї, Японії, Монголії та інших країнах. Таким чином, буддизм — найдавніша з “світових релігій” — відігравав і відіграє в історії народів Азії дуже велику роль, значною мірою схожу на ту, що судилася християнству в Європі, ісламу на Близькому Сході і в Північній Африці.

Література

- Буддизм. Словарь. М., 1992.
Васильев М.И. История религий Востока.— М., 1983.— Гл. 11, 21.
Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантепи де ля Соссей.— Изд. 2.— Т. 2.— М., 1899 (репринт 1992).
Ольденбурге С.Ф. Жизнь Будды, Индийского Учителя Жизни // Наука и религия.— 1990.— №1, 2.
Розенберг О.О Труды по буддизму.— М., 1991.
Старостина Ю. Космос в учении Будды // Наука и религия. 1990.— №6.
Токарев С.А. Религия в истории народов мира.— М., 1986.
Фромм Е. Психоанализ і дзен-буддизм // Філософська і соціологічна думка.— 1992.— №1, 2.

Лекція VIII. РЕЛІГІЯ КИТАЮ І ЯПОНІЇ

1. Релігії Китаю.

Божества, предки і ритуали в Стародавньому Китаї. Найдавніші дані про китайську релігію відносяться до середини II тис. до н.е. Простежуються залишки тотемізму, шаманізму, розвинений землеробський культ, культу гірських вершин, яким приносили і людські жертви. Із прадавніх часів у Китаї набуває розвитку ворожіння. Формується і уява про верховне божество — це Шанді, небесний імператор, а також першопредок китайського народу. Останнє відіграло значну роль у тому, що саме культ предків стає головним змістом китайської релігії.

Із XI ст. до н.е. культ Шанді поступається місцем більш абстрактному культу Неба (Тянь). Треба відзначити принаймні дві характерних риси ранньої китайської міфології: мало виявлену антропоморфність і спрямованість на освячення царської влади. Це притаманне культу Неба, який, зокрема, обґрунтував божественне походження влади. Китайські *вани* (правителі і імператори) вважались синами Неба, а країна почала називатись Піднебесною. Культ Неба набуває державного характеру, і жертви йому має право приносити тільки ван.

Небо виступає як засновник космічного і земного ладу, як вищий моральний суддя, що карає негідних і винагороджує тих, хто має добродетель (*де*), перш за все в суспільно-державному житті. А її, звичайно, мають вани, які стають мовби посередниками між Небом і людьми, світовпорядниками і владиками Піднебесної. Так космічний лад виступає як підвалина ладу державно-етичного.

Конфуціанство. Конфуціанство — це філософсько-етичне вчення давньокитайського мудреця Конфуція і його послідовників, яке на початку нашої ери переросло в релігію. *Конфуцій* (*Кун-Фуцзи*, 551-479 рр. до н.е.) народився і жив в епоху великих соціальних потрясінь, коли Китай перебував у стані тяжкої внутрішньої кризи. Він брав активну участь у суспільно-політичному житті.

Але головна його діяльність — впорядкування стародавніх книг і переказів. Так з'явилося китайське "П'ятикнижжя" — збірки старих текстів, відредаговані Конфуцієм. Це *І-цзин* ("Книга змін" — трактат з ворожби), *Шу-цзин* ("Стародавня історія"), *Ши-цзин* ("Книга пісень" — збірка поетичних творів), *Лі-цзи* ("Книга церемоній") і *Чун-цю* ("книга весни і осені" — написаний самим Конфуцієм літопис князювання Лу). Це П'ятикнижжя, а також "Чотирикнижжя" (до якого увійшли, зокрема, збірка висловів і діалогів самого Конфуція Лун-юй, і трактат його видатного послідовника Мен-цзи) склали основу освіченості і духовності усіх майбутніх генерацій китайців.

Увага конфуціанства зосереджена на правилах поведінки, правильному житті і правильному управлінні. Конфуцій створив

ідеал шляхетної людини *цзюн-цзи*. Високоморальний *цзюн-цзи*, сконструйований Конфуцієм як еталон для наслідування, повинен володіти чотирма гідностями: *жень*, *і*, *чжен*, *лі*.

Жень — гуманність, яка містить багато якостей: скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей і т.п. *Жень* — це високий, майже недосяжний ідеал, характерними рисами якого були наділені лише стародавні герої. *І* — почуття обов'язку, яке протиставляється вигоді та розрахунку. *Чжен* — вірність і щирість. *Лі* — благопристойність, дотримання церемоній і обрядів. Звідси — культ форми, ритуалу, “китайські церемонії”. У будь-який момент життя, у щасті і горі, при народженні й смерті, вступі до школи чи призначенні на службу — завжди і в усьому, вступали строго фіксовані й обов'язкові для всіх правила поведінки.

Однією з найважливіших основ соціального порядку, за Конфуцієм, був *культ старших*. Будь-хто з старших: чи батько, чи чиновник, чи імператор — це безперечний авторитет для молодшого, підданого. Конфуцій вважав, що держава — це велика сім'я, а сім'я — це мала держава. Взагалі у конфуціанстві був дуже розвинений культ *сім'ї клану* — звідси і тенденція до нестриманого росту китайських родин. Сім'ю вважали серцевиною суспільства, інтереси сім'ї переважали над інтересами особи.

Конфуцій розробив вчення про *сяо*, синівську пошану. *Сяо* — це основа гуманності. Бути чемним сином заоб'язаний кожен, а особливо людина письменна, освічена, гуманна, яка прагне до ідеалу *цзюн-цзи*. Суть *сяо* — в п'яти обов'язках синівського благочестя: завжди виражати повну повагу до батьків; подавати їм любиму їжу; уболівати за ними, коли вони хворіють; з глибоким сумом сприймати їх смерть; приносити їм, покійним, жертви з урочистістю. Культ синівської пошани з часом досяг у Китаї загального визнання і став нормою життя. Оповіді про визначні вчинки *сяо*, зібрані у збірнику “24 приклади *Сяо*”, перетворилися в об'єкт захоплення і наслідування. Конфуціанське виховання розпочиналось у сім'ї, з дитинства, з привчання до культу предків і норм *сяо*, до суворого дотримування церемоніалу в сім'ї, у суспільстві.

Основний зміст культу конфуціанства — *поклоніння предкам*: кожна сім'я, рід мають свій храм. Спочатку в них знаходились ляльки з тканини або статуї померлих. Пізніше з'являються таблички *чжу*, які символізують предків. Перед ними ставляться жертвопринесення і здійснюються обряди, з ними радяться з приводу сімейних справ. Культ предків прямо відповідає їх соціальному становищу. Державного характеру набуло вшанування предків імператорів.

Конфуціанство практично не знає професійного стану жерців. Сімейні обряди здійснювались главою сім'ї, а суспільні — чиновниками. Створюється пануючий стан *шеньши* — конфуціанських вчених, чиновників, які повинні витримати систему триступневих іспитів. У країні виник нечуваний культ письмен-

ності, ієрогліфа, культ шеньши, які вміють читати, розуміти і розтлумачувати мудрість священних книг. Вся система освіти в середньовічному Китаї була зорієнтована на підготовку знавців конфуціанства.

Таким чином, конфуціанству притаманний прикладний, адміністративно-етичний характер. Воно відрізняється від багатьох релігій відсутністю жерців, зневагою до будь-якої містики чи метафізики, і зводиться до виконання обрядів і традицій. Не будучи релігією у повному розумінні слова, конфуціанство є скоріше верховним регулятором економічних і соціальних процесів, основою китайського способу життя. Протягом більше двох тисяч років воно формувало світогляд і почуття китайців, впливало на їхнє переконання, психологію, поведінку, мислення, сприймання, на їх побут і спосіб життя. Конфуціанство помітно зафарбувало в свої тони всю національну культуру Китаю, національний характер його населення, воно зуміло стати (у всякому разі для древнього Китаю) незамінним.

Даосизм — ще одна з релігій Стародавнього Китаю. Спочатку даосизм виник як філософська доктрина. Засновником філософії даосів вважається давньокитайський філософ *Лао-цзи*, який жив у VII-VI ст. до н.е. На відміну від Конфуція про Лао-цзи немає достовірних відомостей ні історичного, ні біографічного характеру. Існують розповіді про його дивне народження: мати носила його кілька десятків років і народила старим — звідки й походить його ім'я “стара дитина”, хоч його можна перекласти як “старий філософ”.

У трактаті “*Дао де цзин*” викладені основи даосизму, філософії Лао-цзи. У центрі доктрини — вчення про велике *Дао*, загальний Закон і Абсолют. Дао панує всюди і в усьому необмежено. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, постійне й невичерпне, безіменне і безформне, воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідує Дао. Пізнати Дао, йти за ним, злитись з ним, — у цьому зміст, мета і щастя життя.

У даоському трактаті говорилося про те, що життя і смерть — поняття відносні. Тут нагадується про довголіття (800-1200 років) і навіть безсмертя, яких можуть досягти праведні відлюдники, що приєдналися до Дао. Саме ці ідеї відіграли значну роль у трансформації філософського даосизму в релігійний.

Релігійний даосизм виникає в III-II ст. до н.е. на ґрунті активної пропаганди ідеї безсмертя, якою захопились як правителі, так і простий люд. За вченням даосів в організмі людини знаходиться 36 тис. духів-монад. Для здобуття безсмертя треба створити такі умови, щоб ці монади не прагнули залишити тіло. Це досягається обмеженнями в їжі, фізичними і дихальними вправами, моральним життям.

У моральні заповіді даосизму входило виконання обрядів, розведення тварин та вирощування рослин, вимоги любові, терпіння, боротьби проти зла і т.ін. Треба було зробити понад 1200 до-

бродячих справ, не припускаючись аморальних вчинків, які б могли звести нанівець всі зусилля. Останній акт — дематеріалізації (вознесіння на небо) — священний і таємничий, тому його не можна зафіксувати.

Вчення про безсмертя спричинило розвиток багатьох практичних напрямків даосизму — алхімії (пошуки еліксиру безсмертя, на збоченнях яких винайшли порох), астрології, геомантики (*фіншуй*, тобто визначення сприятливих і несприятливих місцевостей, у цей час був створений компас). Даосизм значно більше уваги, ніж конфуціанство, приділяє містиці, він знає пости, обряди очищення, оргії-сатурналії (спрямовані на отримання енергії від взаємодії жіночого і чоловічого начал — *інь* і *ян*), магичні обряди, закланання, екстатичні танці.

Поряд із засновником релігії Лао-цзи до пантеону даосизму входило багато божеств і героїв. Даоси особливо виділяли таких, як легендарний родоначальник китайців імператор Хуанді, богиня Заходу Сіванму, першолюдина Пань гу. Їх шанували всі китайці. На честь божеств і великих героїв даоси створили численні храми, де ставились відповідні ідоли й збирались піднесення. Найбільш відомими у Китаї були безсмертні — Чжан даолін, легендарний засновник даосської релігії, та вісімка ба-сянь, оповідання про яких надзвичайно популярні в народі. Народна фантазія наділила всіх ба-сянь рисами чародіїв і людськими, що зробило їх одночасно людьми й божествами. Вони мандрують, втручаються в людські справи, захищають праве діло.

Таким чином, даосизм певною мірою доповнює конфуціанство своїми суто релігійними рисами. Він має свої священні книги, храми, монастирі, жерців (як ченців, так і одружених). Даосизм був представлений численними сектами.

Слід відзначити, що даосизм був завжди близьким до народних мас, яких приваблювали його ідеї зрівняльного розподілу і магична практика. Зокрема, вони очолювали народне повстання “Жовтих пов’язок” в 184 р., після якого даоси сховались на заході країни, де й утворили автономну теократичну державу, очоловану верховними жерцями. Династія цих *тянь-ши* (небесних учителів) збереглась до нашого часу, лише після 1949 р. останній 63-й *тянь-ши* змушений був втекти на Тайвань.

Релігійний синкретизм у Китаї. Крім конфуціанства і даосизму значного поширення в Китаї набуває буддизм. Він поширюється з II ст. У VI ст. Бодхідхарма створює вчення *чань-буддизму*, яке полягає у можливості досягти інтуїтивного прозріння під час медитації. З цим, зокрема, пов’язане виникнення пиття чаю. Буддизм у Китаї досягає розквіту в VII-VIII ст., але зазнає удару секуляризації в IX ст., в подальшому розвитку значно китаїзувався.

Ці три релігії, співіснуючи довгі століття, поступово зближувались між собою. Склалась своєрідна система *релігійного синкретизму*, насамперед на рівні народних вірувань. Середній китаєць практично не бачив різниці між релігіями, звертаючись до різних богів та духів — чим більше їх почує прохання, тим більше

сподівань на успіх. У той же час, конфуціанські шеньши, вчені даоси та буддистські ченці зберігали специфіку кожного вчення.

Поступово склався величезний загальнокитайський пантеон. Загальнодержавний характер зберіг культ Неба і Землі — храм Неба залишається основним храмом у Пекіні. Вшановуються також засновники релігій — Конфуцій, Лао-цзи і Будда, при чому тільки Конфуцію було присвячено близько 1500 храмів (до 1911 р. конфуціанство вважалось державною релігією). Популярністю в народі користується культ небесного нефритового імператора Юйхуан шанді (виник на межі I та II тис.). У пантеон входять також божества і безсмертні даосизму, будди і бодхісаттви буддизму, різні освячені й обожені герої та видатні особистості, а також різні духи — покровителі Нарешті, поширений культ драконів як священних тварин.

В цілому релігійність у Китаї більше пов'язана з обрядовою, соціальною етикою і адміністративною практикою, ніж з містикою та метафізикою, аскетизмом чи релігійною екзальтацією, пошуками індивідуального спасіння — особисті інтереси повністю підпорядковуються родинним чи суспільним. Духовенство відіграє незначну роль, тому що посередники між людьми і богами практично не потрібні. Вище божество — Небо — абстрактне і холодне, суворе і байдуже до людини, його не можна любити. Що ж до інших богів і духів, то між ними і людьми не існувало різкої межі — кожна людина після смерті могла бути перетворена на божество, а боги розглядалися як люди, що повинні підкорятись обов'язку — якщо божество не виконувало прохання, його ідола можна було просто розбити або подати на нього скаргу владі.

У XX ст. традиційним релігійним віруванням у Китаї було завдано кілька нищівних ударів (культурні революції 1919 і 60-х років), але вони як і раніше визначають обличчя китайської нації.

2. Релігія в Японії.

В Японії теж поєдналися у своєрідному релігійному синкретизмі дві релігії — синтоїзм і буддизм.

Синтоїзм — релігія, яка виникла в Японії на основі первісного культу природи, поклоніння родовим та племінним богам і різноманітних обрядів. Родові духи-покровителі називались *ками*, а поклоніння їм — “шлях ками”, китайською — синто.

Основу синто як релігії становлять міфи, які містяться в літописах “Кодзікі” і “Ніхонсьокі” (VII-VIII ст.). Спочатку в літописах розповідається про кілька поколінь богів. Створення світу розпочинається з появою подружньої пари Ідзанагі і Ідзанами, які породили Японські острови і багато божеств. Коли Ідзанагі робив омивання обличчя, з його лівого ока народилася богиня Сонця Аматарасу, з правого — бог Місяця Цукуйомі, а з носа — бог вітру

і бурі Сусаноо. Аматарасу перемогла Сусаноо і започаткувала династію японських імператорів (приблизно з IV ст.).

Буддизм проникає в Японію з Китаю і Кореї у VI ст., а вже у VIII ст. стає провідною релігією. В подальшому буддизм, значною мірою поєднавшись із синтоїзмом, відіграв вирішальну роль у формуванні основ японської культури. Він розвивався сектами, найбільш відомою серед яких стало вчення дзен.

Дзен-буддизм (яп. дзен, кит. — чань, від санскр. дх'яна, тобто “медитація”) поєднав у собі елементи багатьох буддистських напрямів. Дзен визнає реальність феноменального світу, але сприймає його як неістинний, ілюзорний, “ніщо” (му). Тільки за допомогою медитації можна досягти своєї споконвічної природи, яка є не що інше, як “суттєвість будди” (*бусьо*), досягти пробудження (*саморі*), і після цього осягнути істинну природу речей, побачити їх сокровенну суть і усвідомити свою причетність до всього суттєвого. Великої уваги надається в дзені проблемам психотренінгу. Дзен запозичив ідею тотального взаємозв'язку загального і часткового, що виражається принципом “все в одному, одне в усьому”. Дзен не визнає існування всесвітнього Будди. Вважається, що він існує в кожному індивіді, який в свою чергу ототожнюється з абсолютотом і є вмістилищем безмежних можливостей. Існування в світі яких-небудь принципів опозицій є фікція, породжена “помутнілою свідомістю”. Насправді між суб'єктом і об'єктом, нірваною і сансарою, життям і смертю, знанням і темрявою не існує ніякої різниці. “Пробудження” свідомості прирівнюється до “відсутності думок” (*мунен*), а світ постає перед ним неподвоєним (*фуні*). В той же час дзен підкреслює важливість активного відношення до світу, реалізації в ньому творчої енергії. Дзен не приймає крайнього аскетизму і людські бажання повинні не придушуватись, а спрямовуватись у духовні сфери. Послідовники дзену вважають, що потаємні істини передаються не через буддистські трактати, а “від серця до серця”, від учителя до учня. Дзен-буддизм був основою кодексу самурайської честі (*бусідо*), значно вплинув на формування різних сторін японської культури, зокрема естетики (сувора строгість і церемонність та вміння знайти потаємну красу в усьому, завжди і всюди).

Буддизм був пануючою релігією в Японії у середні віки (в період сьогунату). У XIX ст. була зроблена спроба повернутись до національних першоджерел і проголосити синтоїзм єдиною релігією (1868 р.). Але це не було сприйнято населенням, яке продовжувало поєднувати обидві релігії. У 1889 р. в Японії проголошена свобода віросповідання, хоча синтоїзм залишився імператорським культом.

Синтоїзм та буддизм у сучасній Японії поєднались в окремих сектах, проте зберігли й певні відмінності. Наслідуючи буддизм, в синтоїзмі з'явилися храми, але вони відрізняються від буддистських простотою. В них зберігаються фетиші — емблеми божеств (*синтай*). Синтоїстські жерці (*каннусі*) передають свою посаду в спадщину, від батька до сина. Синтоїстський культ зводиться до проголошення молитв (*норіто*) та принесення жертв (рис, овочі, риба, тощо).

Він вимагає обрядової чистоти. Двічі на рік (30 червня і 31 грудня) відбуваються загальнонародні очищувальні церемонії (*мацурі*).

Як і раніше, важливу роль в синтоїзмі відіграє сімейно-родовий культ предків. Вважається, що кожен померлий перетворюється в *ками*, і глава сім'ї чи роду кожен день їм молиться і приносить жертви.

Синтоїзм розділяється на офіційний храмовий і сектантський. Храмовий синтоїзм був до кінця другої світової війни державною релігією Японії. Головний стержень його — догмат про богоданість імператорської влади. Імператор — потомок богині Аматарасу. Кожний японець повинен виконувати його священну волю.

Власне, беззастережна покірність імператору розглядалася як основа синтоїстської етики. А головними гріхами є ушкодження іригаційних систем, надмірна жорстокість по відношенню до тварин, забруднення священних місць. Така обмеженість моральних заповідей пояснюється синтоїстськими жерцями тим, що японці — народ моральний від природи, і тому їм не потрібні релігійні заборони.

Японська релігія майже не цікавиться потойбічним світом. Релігійність проявляється головним чином у виконанні традиційних обрядів, зокрема родиних. Немає релігійного фанатизму, як і ворожості між сектами та конфесіями. Буддистські та синтоїстські секти, як правило, беруть активну участь у суспільному житті, стають основою політичних партій та інших суспільних організацій.

На жаль, ця спрямованість релігійних організацій на владу може мати і непередбачені наслідки, дуже небезпечні для інших людей, як наприклад сталося у березні 1995 року, коли секта "АУМ-сін-рікьо", застосувала хімічну зброю в токійському метро.

Література

Васильев М.И. История религий Востока. — М., 1983. — Гл. 15-20.

Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантепи де ля Соссей. — Изд. 2. — Т. 1. — М., 1899 (репринт 1992).

Масленников В. Загадки "Книги Перемен" // Наука и религия. 1990. — №4-5.

Литература Древнего Востока. Тексты. М., 1984.

Светлов Г.Е. Путь богов: Синто в истории Японии. — М., 1985.

Токарев С.А. Религия в истории народов мира. — М., 1986. — Гл. 14.

Лекція ІХ. ІУДАЇЗМ

Релігія євреїв — *їудаїзм* — одна з небагатьох національних релігій, що збереглася майже незмінно з часів стародавнього світу. Іудаїзм відіграв визначну роль в історії релігій, оскільки значною мірою створив підґрунтя, на якому виникло християнство. Це

монотеїзм, глибокий релігійний досвід об'явлень і пророцтв, сподівання месії. Згодом на цій же основі розвинувся іслам. Але відносини християнства та ісламу з іудаїзмом склалися і складаються дуже непросто. Тому таким важливим є максимально об'єктивний погляд на цю релігію.

1. Історія іудаїзму та його священні книги.

Періодизація та основні віхи єврейської історії. Історія іудаїзму тісно пов'язана з історією єврейського народу. Вона відображена у Біблії, хоч наукова критика заперечує багато біблійних фактів. Навпаки, іудейська і християнська релігійні традиції розглядають Біблію як богонатхненне і тому незаперечне джерело.

Євреї відносяться до західносемітських народів. Назва походить, вірогідно, від дієслова *ебег* ("переходити через"), тобто так назвали ханаанейни племена семітів, що прийшли з-за Йордану. За назвою одного з колін (племен) їх називають також іудеями.

Історія єврейського народу і іудаїзму розподіляється на окремі періоди, зокрема: біблійний (II тис. до н.е. — V ст. до н.е.); талмудистський (I ст. до н.е. — VI ст. н.е.); сучасний (XVIII — XX ст.). У свою чергу, ці періоди мають окремі етапи.

Так, біблійний період розпочинається з *епохи патріархів* (Авраама, Ісаака, Іакова та його 12 синів), до якої прилягає період *єгипетського рабства*. В ці часи (I-ша пол. II тис. до н.е.) євреї мають патріархальний устрій, займаються переважно скотарством. Наступний етап — діяльність пророка Мойсея, який відомий як засновник іудейської релігії. З його ім'ям пов'язаний вихід євреїв з Єгипту, Сорокарічна подорож в пустелі, та найголовніше — *Синайське законодавство*, тобто отримання Божого одкровення на горі Синай, яке було записано в П'ятикнижжі Мойсеевому, або *Торі* — Святому Письмі іудеїв. Ці події відносяться до XV ст. до н.е.

Далі йде завоювання Ханаану (Палестини) і *епоха суддів* (тобто вождів єврейських племен). В XI ст. до н.е. виникає давньоєврейська держава, яку прославили такі царі, як Давид та Соломон. Зокрема, останній збудував Єрусалимський храм — релігійний центр іудаїзму. Але після його смерті єдина держава розпалась. Північне — Ізраїльське — царство було зруйновано в 722 р. до н.е. Ассірією. Південне — Іудейське — існувало до 586 р. до н.е., коли було завойоване вавилонським царем Навуходоносором II. Храм було зруйновано (так закінчився "*період I храму*"), а мешканці забрані у полон.

Період вавилонського полону тривав до 538 р. до н.е., коли персидський цар Кір II дозволив євреям повернутись до Палестини, відбудувати Єрусалим та храм. Але повної державної самостійності вже не було. Період II храму тривав до початку нової ери, коли після іудейської війни Єрусалимський храм було остаточно зруйновано

майбутнім римським імператором Тітом (70 р.), а згодом, після чергового повстання, було зруйновано і Єрусалим (133 р.).

Слід відзначити ще дві важливих подій в історії іудаїзму: релігійні реформи царя Йосії (621 р. до н.е.), а також Неемії та Ездри (444 р. до н.е.). Вони були спрямовані на утвердження послідовного монотеїзму проти впливу язичницьких культів, на централізацію культу Бога в Єрусалимському храмі, а також на згуртування єврейської общини (заборона одружуватись з іновірцями).

В II-I ст. до н.е. в іудаїзмі виникають партії, боротьба між якими відобразилась в історії Нового Заповіту. Це *саддукеї*, які вимагали неухильного дотримання писаного Закону; *фарисеї* — саме вони починають активно розвивати Усну Тору. Існують також і замкнені секти на зразок чернецьких общин — *ессеї*.

Тора і Талмуд. Святим Письмом іудаїзму є Тора, або П'ятикнижжя Мойсееве. Щоправда, назви книг єврейської Тори відрізняються від назв, що мають ці книги в християнській Біблії — згідно стародавньої традиції вони називаються за своїми першими словами: *Бирейшіт* ("На початку"), *Шемот* ("І от імена"), *Ваїкра* ("І звернувся"), *Бимідбар* ("В пустелі"), *Диварім* ("Ось слова"). Ці книги з самого початку розподілялись на вірші, а розподіл на глави був зроблений уже під впливом християнства в XIII ст.

Єврейська релігійна традиція стверджує довічність Тори — вона існувала до створення світу, була написана "чорним вогнем по білому вогню". Тора була дана Господом Мойсею на горі Синай, і з того часу не змінювалась, оскільки кожна фраза і кожне слово є Божим об'явленням. Більше того, мудрість Тори — не тільки в значенні фраз, але і в їх написанні, а також в *гіматрії*, тобто цифровому значенні букв. Стверджується навіть, що весь текст Тори складається з переліку Імен Бога, якщо розбити цей текст на слова іншим чином.

Таке розуміння Святого Письма накладало дуже ретельні вимоги щодо його тексту — для читання на спільних молитвах були необхідні тільки тексти, написані від руки на сувіях, але список Тори бодай з однією помилкою вже був не придатним для цього. Поступово в іудаїзмі склалась ціла наука — *масора* (традиція, переказ) — про правила для переписувачів сувіїв Тори. У VIII-IX ст. масоретами були додані також голосні літери до тексту Святого Письма.

До Тори додаються також як священні тексти книги Пророків і Писання. Вже в середині II ст. до н.е. іудейський канон нараховував 24 книги. У давньоєврейському тексті книги Даниїла він має ім'я Сефарим (тобто книги, грец. "біблія"). Так формується єврейська Біблія — *Танаха* (за першими літерами назв трьох її частин), яка складається з *Тори*; *Небійм* (Пророки), які розподіляються на перших, або старших (Ісуса Навіна, Суддів, Самуїла, Книги царів) та молодших (великих — Ісайї, Єремії, Езекіїля, та дванадцяти малих); та *Кетубім* (Писання) — книги Псалмів, Приповісті, Йова, Пісня над піснями, Рут, Плач Єремії, Еклезіяст, Естер, Даниїла, Ездри, Неемії і Хроніки. З'являлись і інші книги, що претендували на роль

“святого письма”, але вони відкидались — остаточно вони були відкинуті як неканонічні на раввинському соборі в Ямнії наприкінці I ст. н.е.

Талмуд (євр. — вчення) є другою священною книгою іудаїзму. За традицією, Талмуд є Усною Торою, яка була дана Мойсею одночасно з писемною Торою як пояснення до неї, і яка протягом довгого часу існувала тільки в усній формі. Записувати Усну Тору починають фарисеї десь з II-I ст. до н.е. За характером Талмуд складається з двох типів текстів — це *Галаха* (закон, образ дії, звичай) — закони та настанови, і *Агада* (сказання, легенда) — оповіді та розповіді.

Головна частина Талмуду — *Мишна* (викладення вчення) — була складена та відредагована Єгудою Га-Насі в 210 р. Вона складається з 6 розділів (седер) та 63 трактатів (массахет). Розділи трактують такі питання: землеробство та земельна власність; свята; сімейно-шлюбне право; громадянське та карне право; жертвопринесення; очищення. Пізніше була складена також *Гемара* (закінчення, завершення) — доповнення до Мишни. Гемара складалась окремо в Палестині та в Вавилоні — звідси виникли два варіанти Талмуду — Іерусалимський (остаточно складається в V ст.) та Вавилонський (VI ст.). Останній значно більший за об'ємом та вважається більш авторитетним.

На цьому створення релігійної літератури іудаїзму, звичайно, не закінчилось. Згодом з'являються *мідраши* (тлумачення) — коментари до окремих книг Тори. Молитви та правила їх проголошення викладені в спеціальному збірнику, який має назву *Сідур*. Багату літературу створюють вчені рабини, серед яких слід виділити Моше бен Маймона (Маймонід або Рамбам — Іспанія, XII ст.).

Окремо стоїть література *кабали* — таємного вчення іудаїзму, яке розвивалось в середньовіччі теж здебільшого в Іспанії. Головна книга кабали — Зогар (“Сяйво”), яка тлумачить таємний зміст Тори (рукопис був знайдений в XIII ст., але за традицією вважається, що він був створений ще в II ст.).

2. Віровчення іудаїзму, звичаї та традиції єврейської общини.

Догматика і загальні риси іудаїзму. Головною особливістю іудаїзму, яка відрізняє його від інших національних релігій, є послідовний *монотеїзм*. Припущення про попереднє існування політеїзму у євреїв не мають достатніх підстав, хоча не викликає сумніву існування деяких пережитків первісного анімізму, родових культів і т.ін. В окремі періоди своєї історії під впливом інших народів євреї служили іншим богам (ваалам і астартам), але монотеїзм залишався провідною ідеєю, остаточно затвердженою реформами Йосії та Неемії.

Єврейський Бог фактично не має власного імені, оскільки неможливо Абсолютне виразити якимось відносним словом. У

Біблії до нього застосовуються різні імена, які фактично є виразом його різних еманцій, якостей: Яхве (той, хто дає милість), Єгова (той, що є, суцільний), Саваоф (Бог воїнств, брані). Деякі з цих імен заборонялось виголошувати (Адонай, Ель-Шаддай, Елохім), замість цього використовується вислів Га-Шем, тобто Це Ім'я. В слов'янських перекладах в більшості випадків подається слово Господь.

Бог — це насамперед Бог-Творець. Це Творець всесвіту, неба і землі, людини і всіх живих істот та неживих речей. Це вища, надприродна сила, Бог-Вседержитель, всемогутній і всевидячий. Звідси впливає Його надзвичайно *трансцендентний (потойбічний) характер*. Він постає як неосяжна воля і слава, яку не можна побачити, яка відкривається людині тільки в димній хмарі або стовпі вогню, або через посередництво ангелів. “Людина не може побачити Мене — і жити” (2 М. 33,20), — каже Він Мойсею.

В окремих місцях Біблії можна вгадати деякі антропоморфні риси Бога, але загалом Він не має людського обличчя. З цим пов'язана заборона, що існує в іудаїзмі, робити будь-які зображення Бога. Спроби поєднати образ Бога з образом золотого теляти, що мали місце під час подорожі по пустелі, і пізніше, в Ізраїльському царстві, були засуджені.

Бог постає також як *вищий суддя*, який карає за гріхи і нагороджує за праведність. Іудаїзм спочатку зовсім не знає дуалізму добра і зла, притаманного, наприклад, зороастризму. Проблема *теодіцеї* (тобто виправдання Бога за зло, що існує в світі) вирішується іншим чином. Зла, власне, зовсім немає — є гріхи, порушення заповідей, і кара за них. Сатана з'являється лише в книзі Йова, та й то як залежна від Бога сила, що може спокушати людину лише з дозволу Господа. Філософія книги Йова полягає в тому, що Бог завжди правий, і якщо Він карає людину (або допускає до неї сатану), то людина винна, навіть якщо вона не знає, в чому її провина, — вона мусить сприймати цю кару смиренно.

Відплата за гріхи має, таким чином, *посейбічний характер*, хоч це не обов'язково буває одразу, а може спіткати людину пізніше, або навіть відбитись на її нащадках. Ідея відплати після смерті, взагалі ідеї загробного життя, воскресіння, пекла та раю, страшного суду і т.ін. в ранньому іудаїзмі проглядаються слабо (напр., дуже невиразне уявлення про *шеол* — той світ — див. 1 М. 37, 35). Більш детально вони розроблені пізніше, зокрема в Талмуді, можливо, це був вплив зороастризму.

З орієнтацією на *посейбічність Божого суду* тісно пов'язаний один з головних догматів іудаїзму — про *богобраність єврейського народу*. Вже в заповіді з Авраамом Бог обіцяє його потомству, що буде незліченне, як зорі на небі, обітовану землю “від річки Єгипту до річки Ефрату” (1 М. 15, 18). Бог постає у єврейській свідомості насамперед як такий, що визволив народ з єгипетського рабства, допоміг підкорити Ханаан та постійно допомагав у численних війнах. Але Бог може й покарати обраний народ за гріхи та порушення закону. Саме так були сприйняті біди та нещастя, що

спіткали євреїв особливо після зруйнування Іудейської держави та вавилонського полону. Вони лише додали віри в богообраність, в те, що згодом, коли єврейський народ повернеться до Бога та не буде переступати закон, Бог знову піднесе свій народ понад усі інші.

З цієї надією тісно пов'язана ідея про *Месію*. Його завдання — повернути євреїв на землю обитовану та відбудувати храм. Фактично спаситель в єврейському розумінні — це цар (месія — помазаник), який визволить єврейський народ і забезпечить його розквіт та піднесення. Таким чином, і тут домінують посеїбічні уявлення — сподівання на Царство Боже на землі.

Культ. Про культ до Мойсея відомо дуже мало. Очевидно, існував культ покровителів роду, можливо — духів предків. Їх зображення звались *терафіми*. Вшановувались також священні камені та дерева. Основу культу складають жертвопринесення, які здійснюються старійшинами роду — окремого стану жерців ще немає. Жертвопринесення складаються на священних місцях, як правило — на висотах, які вважались місцями, де мешкають божества; на жертовниках з необтесаного каменю. Про людські жертвопринесення прямих вказівок немає.

Культ, що встановлений законом Мойсея, детально описується в П'ятикнижжі. Основу його, як і раніше, складають *жертвопринесення*: цілопалення, жертви мирні, жертви за гріх, жертви за провини і т.ін. Жертвували тварин, хліб, вино, оливкове масло. Характер жертви відповідав характеру провини (гріха), а також соціальному стану того, хто складав жертву. З'являється спадкоємне жрецтво — служителями культу стають тільки нащадки коліна Левія — *левіти*, а власне жерцями — ті з них, хто був нащадками брата Мойсея первосвященника Аарона — коени. Жерці розподіляються за категоріями, серед них обираються первосвященники.

Згідно з Божом заповітом були створені культові місця. Спочатку це була *скинія* — пересувний намет, у якому проходили богослужіння, і який вважався місцем перебування Бога. Скинія поділялась на дві частини — Святе і Святеє Святих. На подвір'ї скинії були жертівник цілопалення, мідна умивальниця. У самій скинії — семисвічник, стіл для жертвовного хліба, вітвар. У Святеє Святих — *Ковчег свідцтва* (*Завета*), зроблений з акації та золота, в якому знаходились *скрижалі Закону*, золотий сосуд з маслом та палиця Аарона. Пересувну скинію брали єврейські племена в мандрівки по пустелі. Її супроводжувала вдень хмара, а вночі — вогненний стовп.

Власне *храм* був збудований тільки Соломоном у Єрусалимі. Загалом він відтворював схему скинії, але був, звичайно, більш монументальною та дуже дорогою спорудою. Служіння на пагорках не зникло й тепер, особливо після розколу царств — в Ізраїльському царстві знову були створені зображення золотого теляти, проникали й чужі культу. Тільки з реформою Йосії храм стає виключним місцем богослужіння та жертвопринесення. Особливо це стосується вже другого храму. Зруйнування Єрусалимського храму Тітом призвело

до припинення правильного культу і жертвопринесення та відмирання стану жерців.

Закон. Обряди та звичаї. Іудаїзм є релігією закону, на відміну від християнства, яке називають релігією благодаті. В славнозвісних 10 заповідях, безперечно, є суто моральний аспект (не вбивай, не кради, не чини перелобу та ін.) Але вже П'ятикнижжя містить багато правил, які повинні регламентувати поведінку людини за будь-яких ситуацій. Це законодавство з карного, родинного права, правила стосовно богослужіння, жертвопринесення та обрядів. Більш детально ці правила були розроблені в Усній Торі, яка була відображена в Талмуді. Там містяться *міцви* — 613 правил — з них 248 повелінь та 365 заборон. Такий характер релігії практично позбавляє людину права морального вибору — цей вибір вже зроблений за неї. Але одночасно людині надається можливість спрямувати свої зусилля в інший бік — в розвиток своїх здібностей і талантів, в підприємництво тощо. Це певною мірою відобразилось на подальшому формуванні особливостей єврейського характеру.

Ще однією, досить важливою рисою, що відбилась на подальшому формуванні єврейського менталітету, була обмеженість моральних правил закону межами свого народу. “Не будеш мститися, і не будеш ненавидіти синів свого народу. І будеш любити ближнього свого, як самого себе!” (Лев. 19, 18). Таким чином, ближній для іудея — це лише його одноплемінник, тому тільки до них відносяться, наприклад, заборона лихварства, або заклики до допомоги бідним, вдовам та сиротам, що ж до представників інших народів, то до них застосовуються дещо інші норми.

Із звичаїв іудеїв звернемо увагу на деякі добре відомі. Це, зокрема, *заборони стосовно їжі*: не їсти крові — тому правовірні євреї мають їсти тільки спеціально оброблене м'ясо — *кошерне*; не їсти нечистого, перш за все свинини, верблюда, деяких інших видів тварин, риб, птиці. Існують детально розроблені *правила стосовно одези та зовнішнього вигляду*: єврей-чоловік повинен завжди бути з покритою головою, носити одезу з однорідної тканини, не стригти бороди, не робити наколок та нарізів на тілі. Вагоме значення мають закони обрядової чистоти, особливо це стосується жінок. Знаком приєднання до іудейства є *обрізання*, яке має бути зроблене на 8-й день життя всім хлопчикам.

Справжнього чернецтва у іудеїв не було, але були *назорей* — люди, які змалку присвячувались служінню Господу, що накладало на них певні аскетичні обов'язки (не пити вина, не стригти волосся тощо). Такими назореями були, зокрема, пророк Самуїл, легендарний Самсон.

Згідно Божої заповіді іудеї обов'язково святкують *шаббат* — суботу. В цей день, а також в інші свята, не можна нічого робити, не можна пересуватись далеко від свого помешкання, потрібно лише вдаватись до молитв, читання Торі, благочестивих бесід. Іудейськими святами є: *Пейсах* (давньоєвр. “проходження”) — значення його пов'язане з виходом євреїв з Єгипту (коли Бог вразив усіх перворідних єгиптян, а єврейські оселі, які були поз-

начені, “переходив”. *Шабукот* — пов’язується з відкриттям Мойсею Тори на горі Синай, яке відбулось на 50-й день після виходу з Єгипту (звідси назва — п’ятидесятниця). *Рош-хашана* (свято труб) — Новий рік — святкується на початку вересня. *Йом-кіпур* — день прощення та очищення, на 10-й день після Нового року. *Суккот* — свято кущів — триває 7 днів, починаючи з 15 дня після Нового року. В ці дні іудеї повинні жити в кущах (наметах), що нагадує їхнє життя після виходу з Єгипту. *Пурім* — святкується з нагоди перемоги Естер і Мордехая над ворогами євреїв, що згадується в біблійній книзі Естер. *Ханука* — свято запалення свічок, відзначається на честь відновлення богослужіння в Єрусалимському храмі в II ст. до н.е., святкується 8 днів наприкінці листопада.

Існують також кілька одноденних *постів* — в пам’ять здобуття Єрусалима, зруйнування Єрусалимського храму тощо.

Іудейська община. Єврейська релігійна община — *кагал* — формувалась не одразу. Хоча ідея богообраності з самого початку (принаймні, з виходу з Єгипту) відділяла євреїв від інших народів, але різкої межі ще не було.

Значну роль в формуванні свідомості єврейського народу відіграли *пророки*. Багато було просто ворожитів, майже шаманів, а також лжепророків, які служили іншим богам. Справжнім пророком був Мойсей. Таким пророком був останній суддя Самуїл. Але ціла епоха пророків починається після розколу єврейської держави — це чудотворці Ілля та Єлисей, великі пророки Ісайя, Єзекїль, Єремія, 12 малих пророків, чії книги збереглися в Біблії. Незважаючи на певну різницю в поглядах, усі вони так чи інакше збуджували самосвідомість єврейського народу, докоряли йому за гріхи перед Господом, закликали до згуртованості та праведності.

На формування замкненої общини суттєво вплинув вавилонський полон. У цей період євреї вже підкреслюють свою окремішність, зокрема такими обрядами, як субота та обрізання. Тоді ж були встановлені священні зібрання в суботу, на яких молитви та проповіді замінили жертвопринесення — *синагоги* (з грец. — зібрання, сходка, євр. — бейт кнесет).

Вирішальну роль в утворенні замкненої общини відіграла реформа Неемії — заборона шлюбів з іновірцями і суворе дотримання закону. Община набуває теократичного характеру. Керівне місце в ній посідає *синадріон* — зібрання мудреців, який виконує адміністративні та судові функції, тлумачить Закон.

В елліністичну епоху іудеї розселяються, виникає *діаспора*. Саме у цей період значна частина євреїв починає займатись торгівлею. Але іудеї діаспори здебільшого не полишають зв’язку з храмом та общиною, відвідують синагоги. Згодом (десь з III ст. до н.е.) для цих зібрань почали будувати спеціальні споруди з тією ж назвою. Після знищення другого храму вони стали головною та єдиною формою об’єднання кагалу. Провідну роль в общині починають відігравати *рабини* (*рабі*), тобто вчителі, оскільки стан жерців занепадає.

Розвиток іудейської общини в талмудичний період був дуже утруднений відсутністю власної держави і жорстокими гоніннями, які час від часу спалахували в різних країнах. Але характер релігії, зокрема ідея богообраності, та намагання знов заслужити прихильність Бога, тобто спокугувати гріхи, за які вони були покарані, надавали єврейському народу виключної згуртованості і здатності відтворюватись, не асимілюватись з народами, серед яких вони жили. Звичайно, деякі частини євреїв все ж асимілювались. Виникали також деякі секти, які відходили від правовірного єврейства. Це, наприклад, *караїми*, що відкинули авторитет Талмуду, визнаючи тільки Тору. Вони виникли в VIII ст. та посякчас ця маленька община існує в Криму.

3. Іудаїзм в сучасному світі.

Нові напрямки в іудаїзмі. У новітній період в іудаїзмі поряд з *ортодоксальним напрямком* виникає ще декілька течій. Значну роль в іудейському віровченні почав відігравати *хасидизм*, який виник у XVIII ст. серед євреїв Польщі й України. Його засновник — основоположник вчення про благочестя Баал-Шем-Тов (скор. Бешт, 1700-1760 рр.). Він проповідував, що виконання вимог закону не потребує посередництва рабинів, що необхідно прагнути до безпосереднього спілкування з Богом, яке досягається в молитвах. Провідне місце серед хасидів обіймали *цадики* — святі вчителі.

Ще один напрямок — *гаскала* — був заснований Мойсеєм Мендельсоном (1729-1786 рр.), який проповідував раціоналістично-просвітницький іудаїзм.

В умовах капіталістичного ладу виникає *реформований*, або сучасний іудаїзм. У 1810 р. І.Якобсон вирішив “облагородити” іудейство. Він збудував синагогу, в якій лунали дзвони і грав орган. Християнські молитви виконувались поряд з іудейськими, духовні пісні німецькою мовою співали впереміш із старозаповітними псалмами давньоєврейською. Виникли “громади реформованої синагоги”, які за словами одного з істориків, усунули з богослужіння баласт, що накопичувався віками. Реформований іудаїзм помітну роль почав відігравати наприкінці XIX ст. у США, коли імміграція євреїв у цю країну дуже зросла.

Іудаїзм і політика. Саме наприкінці XIX ст. в США виникла політична течія, яка спиралась на релігійне вчення іудаїзму і мала на меті повернення євреїв до Палестини і відтворення єврейської держави — *сіонізм* (походить від назви пагорба Сіон в Єрусалимі, де колись стояв храм Соломона). Сіонізм оформився в 1897 р. зі створенням Всесвітньої сіоністської організації.

XIX століття дало нові й жахливі приклади *антисемітизму*, тобто ворожого ставлення до осіб єврейської національності. Це виявлялося в різних формах дискримінації, сегрегації (тобто примусового

відокремлення), а також прямого геноциду єврейського народу, який був офіційною політикою фашистської Німеччини. За цей час імміграція євреїв в Палестину значно посилилась. ООН прийняла рішення про створення єврейської держави — Ізраїля (незалежність проголошена 14 травня 1948 р.). Втім, з першого дня свого існування Ізраїль опинився у стані війни з сусідніми арабськими країнами. Іудаїзм є фактично державною релігією Ізраїля.

В Україні, де євреї складають близько 1 % населення (раніше було значно більше) останнім часом поживалась діяльність іудейських релігійних общин, реставруються і відкриваються синагоги, створюються єврейські недільні школи.

Література

Тора.

Васильев М.И. История религий Востока.— М., 1983.— Гл. 5.

Иллюстрированная история религий. В двух томах / Под ред. Д.П.Шантепи де Лоссея.— Изд. 2.— Т. 1.— М., 1899 (репринт 1992).

Токарев С.А. Религия в истории народов мира.— М., 1986.— Гл. 19.

Лекція Х. БІБЛІЯ: ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ, ЗМІСТ ТА РЕЛІГІЙНО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ

1. Сутність і склад Біблії.

Біблія — *Книга книг*. “Біблія” в перекладі з грецької означає “книги”. Біблію можна розглядати, принаймні, з трьох позицій. Першим — і головним — є те, що це Святе Письмо. Біблія є Святим Письмом християнської релігії. Це твердження потребує деякого уточнення. З одного боку, значна частина Біблії — Старий Заповіт — написана в дохристиянську добу, є набутокм іудейської традиції. Святе Письмо іудеїв — Тора — є фактично складовою частиною Біблії. З іншого боку, деякі напрямки християнства (протестантизму) по різному ставляться до окремих частин Біблії, або виключаючи так звані неканонічні книги, або надаючи перевагу Новому Заповіту як суто християнському об’явленню. Але незважаючи на це, як Святе Письмо Біблія має своє виключне значення, саме з цієї точки зору слід підходити до неї у першу чергу.

По-друге, Біблію можна розглядати як історичне джерело. Вона дійсно містить свідчення, що стосуються історії багатьох народів Стародавнього Сходу з II тис. до н.е. до початку нової ери. Використання Біблії як історичного джерела потребує наукового аналізу і перевірки за іншими джерелами, але це не повинно сприйматись як критика та відкидання Святої історії.

По-третє, Біблія визначна літературна пам'ятка. Багато біблійних текстів можна розглядати з точки зору їх літературної довершеності — не говорячи вже про те, що вона має цінність як будь-яка писемна пам'ятка старовини.

Склад Біблії. Біблія є досить великою книгою, яка має складну структуру, власне, складається з багатьох відносно самостійних книг. Головним є поділ її на дві частини — Старий і Новий Заповіт.

Старий Заповіт — це дохристиянська, єврейська Біблія. Він був прийнятий християнською церквою як складова частина Святого Письма, оскільки само християнство зросло значною мірою на єврейському ґрунті; ці книги визнавалися Христом і використовувалися ним як Слово Боже; зрештою, у цих книгах знаходиться багато пророцтв щодо явлення самого Христа та його місії. Друга частина — **Новий Заповіт** — це вже власне християнська традиція, це тексти, що пов'язані із життям та діяльністю Ісуса Христа та його учнів.

У різних перекладах і виданнях Біблії є розбіжності щодо назви книг та порядку їх розміщення. Більше того, існують розбіжності стосовно кількості книг, які складають Біблію. Це стосується тільки Старого Заповіту і пов'язане з двома обставинами: з системою рахування і з розподілом на так звані канонічні і неканонічні книги.

Християнська традиція виділяє такі розділи канону:

а) *книги законодавчі*: П'ятикнижжя Мойсееве, тобто Буття, Вихід, Левіт, Числа, Повторення Закону;

б) *книги історичні*, себто такі, що викладають переважно Святу історію: Ісуса Навіна, Суддів, Рут, перша і друга книги Самуїлові (в російському перекладі — перша і друга книги Царств), перша і друга книги Царів (відповідно третя і четверта книги Царств), перша і друга книги Хроніки (або Параліпоменон), Ездри, Неемії, Естер;

в) *книги навчально-поетичні*: книга Йова, книга Псалмів, книга Приповістей (Притчей) Соломонових, книга Еклезіястова, Пісня над піснями;

г) *книги пророцькі*: великих пророків — Ісайї, Єремії, Плач Єремії, Єзекіїля, та малих — Даниїла, Осії, Йоїла, Амоса, Овдія, Йони, Михея, Наума, Авакума, Софонії, Огія, Захарія, Малахії.

Щодо неканонічних книг, то вони з'явилися пізніше за інші книги Старого Заповіту і не ввійшли до єврейського канону, або були виключені з нього. Християнська традиція прийняла їх, але з деякими упередженнями. Їх радили читати тим, хто готувався вступити до християнської церкви, оскільки вони відрізняються своїм повчальним характером. Згодом католицька церква залучила їх до канону, в той час як протестанти виключили їх з Біблії. Цих книг 11: Премудрості Соломонові, Премудрості Ісуса сина Сірахова, Товіта, Юдифі, Послання Єремії, пророка Варуха, друга і третя книги Ездри, три книги Маккавейські.

Новий Заповіт містить 27 книг, які церковна традиція також розподіляє на групи. До законодавчих прирівнюються чотири

книги *Євангелія* (з грец. — добра звістка) — від Матвія, від Марка, від Луки, від Івана (Іоанна). Перші три Євангелія, які схожі за своїм змістом, називають *синоптичними*; Євангеліє від Іоанна дуже відрізняється від них і за змістом, і за характером. Історичною вважається книга Дії святих апостолів. Навчальні книги складаються з 7 соборних послань св. апостолів і 14 послань апостола Павла. Насамкінець, пророчою книгою Нового Заповіту є Об'явлення св. Івана (Іоанна) Богослова (Апокаліпсис).

Таким чином, до канонічної Біблії, тобто Святого Письма Старого й Нового Заповіту, входять 66 книг (39+27) — такий склад визнають протестанти; а до складу повної Біблії — 77 книг (50+27) — такий склад визнають католики, а також православні, тільки з розподілом на канонічні та неканонічні книги.

2. Історія Біблії.

Історія Старого Заповіту. Біблія складалась поступово. Тільки книги Старого Заповіту з'являлись на протязі більш ніж тисячі років. Релігійна традиція (як єврейська, так і християнська) визнає авторами більшості книг Старого Заповіту тих людей, імена яких містяться у тексті чи назві, або збережені перекладом. Звідси вирішується й проблема датування. Так, перші п'ять книг визнаються як такі, що були записані по Божому натхненню самим пророком Мойсеєм. Автором книги Ісуса Навина був сам Ісус Навин, спадкоємець Мойсеїв. Книга Суддів і дві книги Самуїлові пов'язуються з ім'ям пророка Самуїла (близько XI ст. до н.е.). Більшість Псалмів були написані царем Давидом (перша пол. X ст. до н.е.), а такі книги, як Приповісті, Екклесіяст, Пісня над піснями (а також Премудрості Соломона) пов'язані з ім'ям його сина, царя Соломона (X ст. до н.е.). Зрештою, книги пророків всі означені іменами їх авторів, які жили приблизно в VIII-V ст. до н.е.

Такий підхід багато століть майже не підлягав сумніву. Лише в XIX та XX вв. на підставі критичного аналізу самого тексту Біблії, а також інших історичних джерел, науковці зробили висновки про те, що, по-перше, деякі головні книги Біблії складались не відразу, а поступово, з відносно самостійних частин; по-друге, що вони складались пізніше, аніж жили їх автори, відомі за традицією.

Так, було фактично відкинуто тезу про авторство Мойсея. П'ятикнижжя, як твердять історики, складалось з кількох окремих творів, які з'явились приблизно в X-VII ст. до н.е. (найдавніші уривки датуються XIII ст. до н.е.), а остаточне його прийняття та освячення пов'язується з діяльністю книжника Ездри приблизно в середині V ст. до н.е. Авторство пророків здебільшого визнається (тільки книга Ісайї, за припущенням, складається з творів двох або трьох авторів). Книги Суддів і Царів відносяться до VII-VI ст. до н.е., а Хроніки та Ездри — до IV ст. до н.е. Авторство Соломона визнається бодай за частиною його Приповістей, але Екклесіяст

вважається значно пізнішим твором — близько III ст. до н.е. Тоді ж, мабуть, були написані й неканонічні книги, можливо — книга Даниїла, а також була зроблена остаточна компоновка Псалмів.

Слід мати на увазі, що книги тоді переписувались, а не друкувались, тому не були виключені помилки, а також виникали розбіжності в текстах, часом дуже значні. В кінці 40-х років нашого століття в Кумранських печерах поблизу Мертвого моря було знайдено багато рукописів, які відносяться до III ст. до н.е. — I ст. н.е. Серед цих рукописів були й окремі частини книг Старого Заповіту, які дещо відрізняються від тих, що відомі зараз.

Історія Нового Заповіту. Новий Заповіт має коротку історію, але й тут є білі плями. Церковна традиція без сумнівів приймає авторство тих людей, імена яких зазначені в самих книгах (автором книги Дії святих апостолів, за традицією, був євангеліст Лука). Оскільки всі ці автори були апостолами або їх учнями, тобто сучасниками або найближчими нащадками Христа, книги Нового Заповіту датуються I ст. н.е.

Спроби історичної критики піддати сумніву авторство деяких євангелістів (зокрема, Іоанна) та датування книг, здебільшого, не були переконливими. Твердження про те, що ці твори з'явилися пізніше, ґрунтуються на тому, що згадки про Євангелія з'являються лише з середини II ст. Але часто-густо питання про написання цих книг просто підмінюється питанням про їх включення до канону.

Дійсно, канон Нового Заповіту виник не одразу. Існували і частково збереглися дотепер й інші книги, які фактично входили або могли увійти до цього канону. Деякі з цих книг були зрештою прийняті церквою як Святий Переказ, а деякі були відкинуті і стали *апокрифами* (з грец. — таємними, прихованими).

Складання канону Нового Заповіту значною мірою було пов'язане з формуванням церковної організації та боротьбою проти перших ересей та розбіжностей серед християнських общин. У III ст. існувало фактично декілька канонів. Лише з перетворенням християнства на державну релігію це питання було вирішене. Церковний собор в Лаодікеї (363 р.) затвердив канон з 26 книг (без Апокаліпсиса Іоанна), а Карфагенський собор 419 р. остаточно прийняв канон з 27 книг. Вже пізніше з'явилися ще деякі оповіді, які стосуються біографій Ісуса, Марії, Йосипа, і які також були визнані корисними, але не священними. Канон Нового Заповіту вже не змінювався.

Переклади і видання Біблії. Християнська Біблія базується на перекладі грецькою, що був зроблений у Єгипті за часів царя Птолемея II (III ст. до н.е.), можливо, для євреїв, що жили поза Ізраїлем та почали забувати рідну мову. За переказом, цей переклад робили 70 або 72 старців, від чого й походить його назва — *Септуагінта* (лат. septuaginta — сімдесят).

Саме цей переклад Старого Заповіту з доданим до нього Новим Заповітом грецькою мовою нарешті був сприйнятий християнством як Святе Письмо. На його підставі наприкінці IV ст. блажений Єронім зробив латинський переклад (так звана *Vulgata* — “наро-

дна”), який став підставою всіх католицьких видань. А в IX ст. Кирило і Мефодій переклали Септуагінту слов'янською мовою. На цьому перекладі вже будувалась православна церква Київської Русі.

Пізніше церковнослов'янський текст Біблії зазнавав ще деякої обробки. Так, велика робота була проведена за ініціативою князя Острозького до підготовки першого друкованого видання в Україні (Острозька Біблія 1581 р.). Ця робота була використана в московському виданні 1663 р. За часів імператриці Єлизавети в 1751 р. був виданий дещо поновлений текст, який зберігається й дотепер (Єлизаветинська Біблія). Що ж до російського (так званого *Синодального*, тобто схваленого Св. Синодом) перекладу, то він був виданий лише в 1868-1875 роках. Втім, наукова та перекладацька робота над текстом Біблії (зокрема й переклади українською) не припиняється й зараз.

3. Характер і тлумачення змісту Біблії та її значення.

Зміст Біблії. Як Святе Письмо Біблія має невичерпний зміст. Ми маємо лише нагадати зовнішні віхи цього змісту, та й те тільки в самому загальному вигляді.

У законодавчих книгах головним є викладення змісту Божих заповідей, що Він їх давав людям: у Старому Заповіті — єврейському народові через пророків; у Новому Заповіті — всьому людству через Христа. П'ятикнижжя Мойсееве викладає як історію складання заповіту між Богом і обраним ним народом, починаючи від Ноя і Авраама, і до Мойсея, так і самі заповіді. Мойсеїв Закон посякчас є підставою іудаїзму та єврейського способу життя. Християнство не вимагає дотримання усіх цих численних правил. Воно сприймає лише славнозвісні *10 заповідей*, розглядаючи їх під кутом зору Нового Заповіту. Ці заповіді поділяються на дві *скрижалі* (таблиці) відповідно двом видам любові — любові до Бога й любові до ближнього, а тому й двом відмінам обов'язків. Ось вони:

1. Я — Господь, Бог твій... Хай не буде тобі інших богів передо Мною!

2. Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею. Не вклоняйся їм і не служи їм...

3. Не призывай Імення Господа, Бога твого, надаремно.

4. Пам'ятай день суботній, щоб святити його!

5. Шануй свого батька та матір свою...

6. Не вбивай!

7. Не чини перелюбу!

8. Не кради!

9. Не свідкуй неправдиво на свого ближнього!

10. Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невольниці його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що ближнього твого! (2 М. 20, 2—17).

Євангелія не мають деталізованих приписів, які б регулювали кожний крок життя людини. Новий Заповіт робить наголос на внутрішньому почутті людини, звертається до її серця, вимагає зробити моральний вибір. Нагорна проповідь Христа поглиблює Синайські заповіді, попереджаючи людину вже не проти дій, а проти почуттів, які ці дії породжують. Серцевиною цієї проповіді є *дев'ять заповідей блаженства*.

Священна історія, тобто історія створення Богом землі і людей та взаємовідносин між Богом і людьми, починає викладатись з самої першої книги — книги Буття. Саме тут оповідається про шість днів творіння, про Адама і Єву, про великий потоп і Ноя, про патріархів Авраама, Ісака, Якова та заповіді Господа з ними. Книга Вихід та інші книги Мойсееві оповідають про вихід євреїв із Єгипту та їх мандрівку по пустелі, про встановлення законодавства на горі Синай. Подальші історичні книги Старого Заповіту містять історію єврейського народу та держави у взаємовідносинах з сусідніми народами і державами від здобуття євреями Палестини, періоду суддів, встановлення царства Ізраїля, його розпаду і підкорення асирійцями та вавилонянами, неволі і повернення з неї.

Історія в Новому Заповіті — це історія народження, земного життя, хресних страждань і воскресіння Ісуса Христа, історія первісних християнських общин і дій апостолів — загалом це кілька десятиліть І ст. н. е. Проте, в цьому короткому проміжку часу сконцентрувались події дійсно загальнолюдського значення, а факти, які з загальноісторичної точки зору не викликають особливої уваги, є найважливішими свідцтвами релігійного досвіду.

Принагідно з'ясуємо питання про деякі розбіжності в поданні фактів, які мають місце як в Старому, так і в Новому Заповіті. З критично-наукової точки зору це пояснюється механічним поєднанням різних джерел біблійного тексту. Церковна традиція, як правило, відкидає тезу про суперечливість біблійних текстів, розглядаючи різні версії або як такі, що доповнюють одна одну, або як такі, що символічно відображають потаємний зміст подій в різних образах.

Серед *навчально-поетичних* книг Старого Заповіту виключне місце обіймає Книга Псалмів. “Псалтиріон” (звідси рос. “псалтырь”) є назвою музикального інструменту. Це збірка поетичних творів, які виконувались в храмі, і зараз широко використовується в богослужбах і молитвах, оскільки багато з них є довершеними зразками молитовних звертань та славословій до Господа.

Глибоким філософським змістом — щоправда, досить трагічним скептичним, — відрізняються книги Екклесіяста та Йова.

Пророцькі книги дуже багаті за своїм змістом, але головним, що й дає їм назву, є саме пророцтва, тобто передбачення конкретних історичних подій або явищ майбутньої священної історії. Важливу роль в становленні християнства відіграли пророцтва Старого

Заповіту про Христа. Наукова критика частіше відкидає саму можливість таких передбачень, стверджуючи, що виправдання пророцтв є лише доказом того, що ці тексти написані після відповідних подій. Релігійна традиція наполягає на істинності біблійних пророцтв.

Особливе місце серед пророцьких книг обіймають апокаліпсиси (об'явлення, одкровення). Вони відрізняються виключно містичним та символічним характером, таємничим змістом. Найбільш відомим є Апокаліпсис Іоанна Богослова, серед книг Старого Заповіту — це окремі глави книги Даниїла, а також неканонічна третя книга Ездри.

Тлумачення тексту Біблії. Слово Боже розглядається як єдине і пріоритетне джерело віровчення. Але саме Св. Письмо повинне усвідомлюватись на ґрунті Св. Преданія, в якому продовжував жити Дух Божий, тому це усвідомлення повинне бути в згоді з тлумаченнями церкви. Цей принцип обмежує особисту сваволю, ставить людину у відповідальність не тільки перед особистою совістю, але й перед Церквою, тобто совістю всіх її членів, хоча й не виключає особистого відношення до Слова Божого та особистого зусилля до його розуміння.

Багато віків тлумаченням тексту Біблії займались отці та вчителі церкви. Поступово склалась окрема наука — *екзегетика* (з грец. — тлумачити) — розділ богослов'я, який займається трактуванням та тлумаченням сенсу та змісту Біблії. Вона зайнята поясненням догматичного та морального змісту окремих заповідей, подій, притч та незначних на перший погляд подробиць біблійного тексту.

Стосовно тлумачення біблійних див та інших подій, які важко пов'язуються з реальною дійсністю, екзегетика використовує або *буквалістський*, або *алегорично-символічний* підходи. Втім, вимагання буквального прийняття на віру будь-якого змісту не відповідало потребам самої віри, тому що багато текстів, написаних хоч і Духом Божим, але рукою людською, вимагали зважати саме на недосконалість людського сприйняття Божої істини. З іншого боку, суто алегоричне трактування Біблії як “миру символічного” (Г.Сковорода) теж було неприйнятним в церковній традиції.

У ХІХ-ХХ ст. бурхливо розвивається *наукова критика* Біблії, яка ґрунтується на раціоналістичних засадах. Втім, між науковим дослідженням Біблії і церковною екзегетикою зовсім не обов'язково повинна бути прірва. Наука, звичайно, може використовувати свої методи, досягати більш точного розуміння людської, історичної оболонки Біблії, і ці результати допомагають релігійному сприйняттю змісту Слова Божого. Наука не повинна лише зазіхати на догматичні тлумачення, що вона насправді дуже часто робить. Наукове дослідження дає можливість і вимагає по-новому бачити священний текст, тобто зважувати не тільки на церковне, а й на наукове преданіє. Історія довела, що абсолютне несприйняття церквою наукових досягнень не приносить користі ні науці, ні церкві.

Історичне значення Біблії. Значення Біблії для західної, власне християнської, цивілізації не можна перебільшити. Поступово розкривається й загальнолюдське значення цієї книги.

Біблія була першою книгою, виданою першодрукарем Гуттенбергом. І зараз вона є безперечним лідером серед друкованих видань. Вона перекладена більш ніж на 1,5 тис. мов і наріч, і щорічно видається багатомільйонними тиражами. Крім того, кожного року виходять тисячі праць та сотні часописів, присвячених Біблії.

Біблія мала значний вплив у всіх сферах людської творчості — в архітектурі, літературі, музиці. Встановлено, наприклад, що є більше 2600 художньо цінних картин, які присвячені тільки Христу Спасителю, де він є центром композиції.

Біблія, точніше — християнське віровчення, безперечно, стоїть біля витоків сучасної європейської та американської державності та суспільного ладу. Визнанням цієї ролі Біблії та її значення як духовного авторитету є присяга, яка дається на Біблії главами багатьох держав або свідками в судах багатьох країн. Втім, вистачає сьогодні і лицемірного, поверхового, неуважного відношення до Св. Письма — сучасна секуляризована цивілізація знаходить собі інші цінності. Але життєздатність Біблії доводиться досвідом нових і нових поколінь, які знову і знову тягнуться до цієї книги, відриваючи її від інших книг саме як Святе Письмо.

Література

Библія.

Беленький М.С. О мифологии и философии Библии. — М., 1977.

Библейская энциклопедия. — М., 1990.

Гече Г. Библейские истории. — М., 1989.

Как возникла Библия / Пер. с нем. — 1992.

Крывелёв И.А. Библия: историко-критический анализ. — М., 1982.

Рижский М.И. Библейские пророки и библейские пророчества. — М., 1987.

Фрззер Дж. Фольклор в Ветхом Завете. — М., 1985.

Шифман И Ш. Ветхий Завет и его мир. — М., 1987.

Лекція XI. РАННЄ ХРИСТІЯНСТВО

Християнство є однією з найвпливовіших сучасних релігій. Загальна кількість християн різних конфесій у світі складає близько 1,3 млрд. Неможливо уявити історію та культуру людства останніх двох тисячоліть, якщо не рахуватись із внеском цієї релігії.

Ранню історію християнської Церкви можна розділити на кілька періодів. Насамперед, це заснування Церкви Ісусом Христом. Далі йде перший період — від заснування Церкви до її визнання державою (бл. 30 — 313 роки). Другий період ще називають

періодом Вселенських Соборів — він доходить до розколу між Західною та Східною Церквами (313 — 1054 рр.).

1. Ісус Христос — засновник християнства.

Передумови виникнення. Християнство виникло напочатку I ст. в Палестині, що була на той час провінцією Римської імперії. Ця подія пов'язана, безперечно, з глибокою духовною кризою, кризою віри, яка вразила суспільство як у самому Римі, так і в підкорених ним країнах. Не минула ця криза й іудаїзм. З одного боку, Іудея не мала державної самостійності і єврейське суспільство повинно було пристосовуватись до вимог римської влади, яка не завжди рахувалась із місцевими традиціями. З іншого боку, у самому іудаїзмі існувало декілька течій, що сперечались та ворогували між собою (саддукеї, фарисеї, зелоти). В суспільстві значно поширилося відчуття близького приходу месії, тобто помазаника Божого, який врятує народ і стане дійсним “царем іудейським”. Про це сповіщали численні мандрівні проповідники, в очікуванні цього приходу створювались таємні общини і секти (есеї, кумраніти).

Одним із таких проповідників, навколо якого групувались учні, був Іоанн (Іван) Хреститель. Він проповідував у Іудейській пустелі про близький прихід месії, закликав народ до покаяння та очищення. Знаком такого очищення було хрещення, тобто омовіння в річці Йордані. Саме до Іоанна прийшов хреститись Ісус із Галілеї, і саме Іоанн першим впізнав у Ньому сподіваного Месію.

Ісус Христос: свідочтва про життя. Засновником нової релігії виступив Ісус Христос. Головні джерела, що розповідають про Його життя, такі.

По-перше свідочтва істориків того часу (I — поч. II ст.). Христос згадується у Таціта, Светонія, Плінія Молодшого, а також у іудейського історика Йосифа Флавія. Останній згадує також Іоанна Хрестителя.

По-друге антихристиянська традиція, яка формується вже у II ст., та містить здебільшого дуже тенденційні факти. Це письменник Лукіан та філософ Цельс, іудейський Талмуд та ін.

По-третє апокрифічні Євангелія. Але вони не визнаються достатньо достовірними свідочтвами ні церковно-богословською, ні науковою школами. Сюди можна додати деякі згадки та розповіді про Христа, які знаходять у переказах інших релігій.

Останнє — але перше за своїм значенням і достовірністю — Біблія. Безперечно, це не звичайна біографія — а розповідь про земне життя і служіння Месії, Сина Божого, оповідане його учнями. Хоч Святе Письмо має характер об'явлення, а не літопису, та на підставі Євангелій складають хроніку життя і діяльності Ісуса.

Ісус Христос: Людина і Бог. Слово “Христос” грецькою означає “Помазаник”, що відповідає єврейському “Месія”. Ім'я Ісус (від євр. Егошуа) означає Спаситель.

Христос народився, вірогідно, не пізніше 4 року до н.е. у Вифлеємі, хоча рідним містом Його вважається Назарет Галілейський. Земне життя Ісуса Христа, згідно з Євангеліями, було справжнім людським життям. Воно має свій початок, розвиток, свій Zenit та кінець у смерті. Він радіє і плаче, потребує відпочинку і прагне спокою. Він трудиться і бореться. Отже, Він жив і страждав як усі люди.

Тим часом, Його поява на світ була дивовижною, і в день Його народження Ангел сповістив пастухам, що “народився для вас Спаситель, Який є Христос Господь” (Лк. 2,11). А східні мудреці піднесли Йому свої дари: золото — як Цареві, ладан — як Богові, смірну — як людині. Дванадцятирічною дитиною Він називає Єрусалимський храм тим, “що належить Моєму Отцеві” (Лк. 2,49). Звертаючись до людей, Ісус говорить: “Передав Мені все Мій Отець. І Сина не знає ніхто, крім Отця, і Отця не знає ніхто, окрім Сина, та кому Син захоче відкрити. Прийдіть до Мене, усі стружені та обтяжені, і Я вас заспокою” (Мт. 11,27-28). Від простої людини почути таке було б нестерпним. Ні пророки, ніхто інший не звертався так до людей і не називав так себе. Ісус не тільки звертається, а й поводить себе як Бог, зокрема прощає гріхи. Саме за це євреї звинуватили Його у хулі на Бога.

Суспільне служіння Христа тривало близько трьох років. За цей час він відвідав різні куточки Палестини — Іудею, Галілею, Самарію, Десятимістя. Він лікував хворих, творив чудеса, навчав людей, проповідував Царство Боже. Зрештою, він востаннє з'являється в Єрусалимі на святі єврейської пасхи. Там він був схоплений і засуджений єврейським синедріоном та римським намісником Понтієм Пілатом на розп'яття за те, що нібито проголошував себе Царем Іудейським. Але справжню причину засудження визнали самі іудеї: “бо за Божого Сина Себе видавав” (Ів. 19,7). Тому й умив свої руки Пілат, коли виносив неправедний вирок, що не знайшов в Ньому провини ніякої. Вірогідною датою розп'яття вважається 3 квітня 33, або 7 квітня 30 року (дні єврейської пасхи, що припадали на п'ятницю за часів Понтія Пілата). Але в третій день по розп'ятті відбулось Його дивовижне Воскресіння, після чого Він кілька разів з'являвся Своїм учням.

Ісус Христос: проповідь і вчення. Ісус не був політичним або суспільним діячем. “Віддайте кесареви — кесареви, а Богові — Боже” (Мт. 22,21); “Моя Царство не із світу цього” (Ів. 18,36). Насправді він був виключно релігійно-моральним діячем, який дійсно приніс у світ нове Слово Боже, він започаткував християнську спільність та її зовнішню організацію, окреслив нове вчення віри і моралі.

Ісус Христос не пориває зв'язку з іудейством і високо підносить Старий Заповіт. Він додержується іудейських обрядів, свят, відвідує Храм. Одночасно, він здіймається над обрядом і дає вільне тлумачення Старому Заповітові, який є лише готуванням до Нового. Він провіщає зруйнування Єрусалимського храму і вчить, що служити Богу можна всюди, аби це було служіння духом і істиною. Вище за

обряд, закон, жертву він ставить духовну сутність віри, Божу благодать, щире покаяння і любов. Він заглиблює тлумачення окремих заповідей, підкреслює не зовнішнє їх виконання, а внутрішнє почуття. Закон наказує “не вбивай”, а Христос каже “не гнівайся”, тобто засуджує вже внутрішній поштовх до вбивства. Закон говорить про любов до ближнього, тобто до людей свого племені; Христос закликає любити і ворогів своїх. Зовнішньому благочестю фарисеїв Він протиставляє заклик до внутрішнього благочестя: “Отож, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!” (Мт. 5,48).

Моральне вчення Ісуса Христа високе, глибоке, чисте. Воно викладене в різних частинах Євангелій, але найбільш повно — у Нагорній проповіді. Зокрема, це *дев'ять заповідей блаженства* — вбогість духом (“смиреномудрие” за висловом Іоанна Златоуста), лагідність, прагнення до правди, милосливість, чистота серця, миротворчість та ін. Головною рисою цього вчення є любов як найбільш людське і одночасно Боже почуття. Тому на двох найбільших заповідях наголошує Христос як таких, що охоплюють собою весь закон: “Люби Господа, Бога свого, усім серцем своїм, і всією душею своєю, і всім своїм розумом, і з цілої сили своєї!” і “Люби свого ближнього, як самого себе!” (Мк. 12,30-31).

Ісус Христос вчив про єдиного Бога-Отця, що любить та зігріває своїм світлом праведних і неправедних. Він складає з людьми новий Заповіт за допомогою Свого Сина, який Своїми стражданнями і смертю рятує людський рід. Це провідна ідея Нового Заповіту — він будеється на Його крові. Ісус — Месія, але не Месія-Цар, а Син Божий, Агнець Божий. Його царство не мирське, яке очікували іудеї, а духовне, внутрішнє. До нього веде шлях страждань, і увійдуть туди не шляхетні, міцні та багаті, а прості, бідні, пригноблені. Покаяння і простота серця відкривають доступ до нього, а не походження — цим Христос відчинив двері до нової віри людям будь-якої національності. Стражданнями, смертю на хресті і воскресінням з'явилося спасіння: людина, що сама по собі грішна, рятується Христом.

2. Перший період історії християнської церкви.

Апостоли. Заснування християнської церкви. Вже на початку свого служіння Христос закликає учнів, яким повіряє саму суть вчення і посилає на проповідь. Цих учнів називають *апостолами* (з грец. — “посланець”). Спочатку їх було дванадцять. Це Симон, якого Христос назвав Петром (тобто скелею), та його брат Андрій (Первозванний); сини Зеведеєві Яків та Іван (Іоанн Богослов); Пилип і Варфоломій (Нафанаїл); Фома (якого прозвали невір'ючим) та митник Матвій (євангеліст); Яків Алфієв (брат Господень) і Симон Зилот; Іуда Яковлевий (або Тадей), теж брат Господень, та Іуда Іскаріотський, який і зрадив Христа. Потім Ісус виділяє ще

70 учнів, які теж зветься апостолами або мужами апостольськими. Апостолом називають також Павла, який спочатку був гонителем християн (Савлом), і увірував вже після Вознесіння Христа, коли Той з'явився йому. Відтоді Павло став одним із найнатхненніших проповідників християнства та засновників християнської Церкви.

Фундамент Церкви Своєї заклав сам Ісус Христос, настановивши Своїх апостолів. Але днем народження Церкви вважається свято Трійці. В п'ятидесятий день по воскресінні Ісуса “зчинився шум із неба, ніби буря раптова зірвалася”, і з'явилися апостолам “язики поділені, немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі ж вони сповнились Духом Святим, і почали говорити іншими мовами, як їм Дух промовляти давав” (Дії 2,2-4). Після цієї проповіді увірувало та хрестилось близько 3 тис. осіб.

Проповідь християнства лише короткий час обмежувалась іудеями, але дуже скоро поширилась і на неіудеїв (язичників). Цього вимагав сам склад суспільства, а також і дух християнства. Апостоли розносили вчення Христове по різних країнах, де багато страждали, і більшість з них прийняла мученицьку смерть: Петро і Павло були страчені разом у Римі близько 67 року — Павло усічен мечем, а Петро розп'ятий головою додолю; апостол Яків (брат Господень) був скинутий іудеями з крила Храму і забитий каміннями; Андрій був розп'ятий на косому хресті; Фома прийняв муки в Індії; з Варфоломея живого здерли шкіру в Вірменії.

Життя церкви в перші три сторіччя. Перші християни жили общинами, які звали “екклесіями” (грец. — “зібрання”). Вони не приховували свою прихильність до нового вчення, але свої зібрання проводили здебільшого вночі, таємно, немовби відділяючи себе від язичницького світу, — за що й звинувачувались у створенні “таємних спільнот”. Вони називали себе братами і сестрами, і будь-якої ієрархії в перших общинах не було. Вони ділили своє майно, допомагали бідним і сиротам, хоча не відмовлялись зовсім від власності, — були лише добровільні внески на загальні потреби існування общини.

Трохи пізніше, внаслідок зростання чисельності общин та їх кількості, з'явилась потреба в упорядкуванні їх внутрішнього життя. Призначаються люди, які допомагають виконувати службу Божу — *дияки* (грец. — “прислужник”). Для керівництва буденним життям общин апостоли рукополагають *пресвітерів* (тобто старійшин), з яких поступово виділяються *єпископи* (грец. — наглядач). Це фактично була перша ієрархічна посада, яка дала початок *кліру* — християнському священництву.

На початок II ст. апостоли практично зійшли зі сцени (вірогідно, останній з апостолів Іоанн, спочив у віці 94 років). Тоді об'єднуючими центрами виступили окремі єпископи, які, дякуючи особистим якостям та впливу своїх общин, що розташовувались у великих містах, отримують фактичну владу над іншими єпископами сусідніх областей. Так з'являються *митрополити*, тобто єпископи метрополії, столиці — головні єпископи провінцій. Вже пізніше, з V ст.

з'являються назви архієпископ і патріарх, що застосовувались до найбільш впливових єпископів областей.

Серед давніх християн був дуже поширений аскетизм, зокрема відмова від шлюбу, різні самообмеження і катування тіла. Приблизно в III ст. в Александрії та інших місцях формуються общини аскетів, які починають жити окремо (в печерах, пустелях тощо). Таким чином, у *Єгипті вперше виникає християнське чернецтво*, засновником якого вважається Святий Антоній Великий (бл. 251-356 рр.).

У перші віки свого існування християнська Церква зазнавала страшених гонінь і переслідувань — спочатку від правовірних іудеїв, а згодом і від римської влади. Остання вбачала в християнстві марновірство, яке завдавало шкоди державному ладу. Перше велике гоніння на християн в Римі відбулось 64 року, коли імператор Нерон звинуватив їх у підпаленні столиці. Їх одягали в шкіри диких тварин і кидали на шматування собакам, або кидали в Тібр, або бруднили смолою і підпалювали. З того часу гоніння відбувались регулярно аж до початку IV ст. За ці часи постало багато мучеників, пам'ять яких і зараз шанується християнською церквою.

3. Період Вселенських Соборів і розкол церков.

Церква та держава. У IV столітті становище християнської церкви радикально змінюється. Із пригнобленої і забороненої вона стає спочатку рівноправною з іншими релігіями, а згодом навіть пануючою. В 313 році імператор Костянтин видав *Міланський едикт*, яким проголошував свободу віросповідань, зокрема стосовно християн. Правда, напочатку 60-х років імператор Юліан Відступник заходився реставрувати язичництво, але це тривало недовго. Указами імператора Феодосія I від 380-381 років християнство фактично стало державною релігією.

Після розподілу Римської імперії на Східну і Західну (395 р.) формуються різні типи взаємовідносин між церквою і державою. На Сході — це союз Церкви з державою, з тенденцією до переваги світської влади, яка інколи перебирає функції Церкви — так званий *цезарепанізм*. На Заході — це *теократія* папізму, тобто панування релігії, Церкви не тільки в своїй області, а й у світських справах. Це визначалось, з одного боку, різним станом світської влади (порівняно сильною на Сході і занепадаючої в умовах варварських навал на Заході), а з другого, історико-культурними та етнічними особливостями (філософський геній греків та юридичний геній римлян).

Вселенські Собори, отці церкви і боротьба проти єресей. IV ст. відрізняється не лише тим, що тоді змінилось зовнішнє становище християнської Церкви, а й тим, що це було століття розробки та затвердження християнських догматів, формування Символу віри.

Цей процес відбувався зусиллями християнських ієреїв та богословів — *отців церкви*, в постійній, часом запеклій боротьбі проти *ересей*, тобто відступів від правої віри, і висновки його закріплювались на *Вселенських Соборах*.

Основи християнської догматики були закладені ще в II-III ст. св. Іринеем Ліонським, Тертуліаном, Климентом Александрійським, Оригіном. Видатну роль у розробці християнської догматики та боротьбі за її утвердження відіграли отці церкви IV-V ст. Серед них треба назвати так званих *каппадокійців* (тобто вихідців із Каппадокії) — Василя Великого, Григорія Богослова і Григорія Нисського (IV ст.), Константинопольського патріарха Іоанна Златоуста (350-407 рр.), блаженного Августина (354-430 рр.). Свій внесок у подальший розвиток християнського богослов'я і філософії зробили пізніше анонімний автор, який взяв ім'я Діонісія Ареопагіта (VI ст.), Максим Сповідник (580-662 рр.), Іоанн Дамаскин (VII ст.) та ін.

Перший Вселенський Собор відбувся в м. Нікея в 325 році. Він зветься Вселенським, оскільки охоплював весь християнський світ. Втім, слід мати на увазі, що ні цей, ні будь-які інші Собори не були якимись адміністративними органами влади. Їхні рішення мали виключно духовний авторитет.

Собор вперше затвердив християнський Символ Віри, який складався з 7 членів. Головним був догмат про Божу природу Христа. Прийняття цього догмату пов'язане з боротьбою проти *аріанства*. Аріанська ересь (від імені єпископа Арія) полягала в тому, що принижувалась Божя природа Христа — Арій стверджував, що тільки один Бог існує споконвіку, а син божий створений і відрізняється від людини лише більш високими гідностями. Нікейський Собор засудив аріанство. Також вирішувалось питання про день святкування Пасхи, були встановлені деякі церковні канони і правила церковного устрою, зокрема привілейований стан Александрійського, Римського, Антіохійського і Єрусалимського митрополитів, які згодом почали іменуватись *патріархами або папами*.

Другий Вселенський Собор відбувся в 381 р. в Константинополі. Собор затвердив догмат про рівність і єдиносущність Бога Духа Святого з Богом Отцем і Богом Сином. Собор доповнив Нікейський Символ Віри п'яттю членами, децю змінивши також прийняті раніше, і остаточно сформував християнський Символ Віри, який зветься Нікеєцарградським.

Третій Вселенський Собор був скликаний у 431 р. в Ефесі. Він засудив *несторіанство* (від імені константинопольського архієпископа Несторія). Несторіанська ересь визнавала Христа лише людиною, в яку ввійшов Божий Дух. Собор постановив визнавати, що в Христі з'єднуються два ества — Боже і людське, визначив сповідувати Ісуса Христа досконалим Богом і досконалою людиною, а Пресвяту Діву Марію — Богородицею.

Четвертий Вселенський Собор (451 р., м. Халкідон) засудив *монофізитство* (від грец. — одна природа) — ересь, яка відкидала

людську природу Христа, визнаючи Його виключно Богом. Собор визначив дві природи в Христі, які з'єднані в ньому "неслиянно", але й "нераздельно".

П'ятий Вселенський Собор (533 р., м.Константинополь) знову засудив несторіанство і монофізитство.

Шостий Вселенський Собор (680 р., м.Константинополь) засудив *монофелитство* (від грец. — одна воля) — ересь, яка визнавала в Христі дві природи — Божу і людську, але тільки одну — Божу — волю. Собор приписав визнавати в Ісусі Христі два ества — Боже і людське, і дві волі, але так, що людська воля в Христі не противна, а покійна Його ж Божій волі.

Продовженням VI Собору був *Трульський собор* (691 р.), який затвердив правила управління церквою — так званий *Номоканон*.

Сьомий Вселенський Собор (787 р., м.Нікея) засудив *іконоборство* — ересь, що відкидала шанування ікон та деякі інші культові особливості православ'я.

Таким чином, Вселенські Собори відіграли визначну роль у становленні християнської церкви. Ця роль полягає в затвердженні головних догматів (Символу Віри), головних правил церковного устрою та організації, а також в збереженні чистоти віри, тобто в боротьбі проти різних ересей та невірних тлумачень. Головним у цій боротьбі було питання про іпостась Ісуса Христа — не випадково, що Йому присвячена половина положень Символу Віри. Власне, всі вони так чи інакше роз'яснюють твердження про Нього як Богородицу. На Соборах була впевнено встановлена віра в повне Божество Спасителя і виразно визнано Його дійсно людську природу.

Символ Віри. Символом Віри зветься коротке викладення головних догматів, тобто істин християнської віри. Той, хто їх не визнає, вже не може вважатись християнином, зокрема православним. Тому Символ Віри постійно повторюється всіма вірними на літургії. Слід підкреслити, що це саме догмати віри, тому не слід підходити до них з раціоналістичної точки зору. Це істини, які набулі соборним релігійним досвідом Церкви, і які має прийняти людина, що залучається до цієї Церкви.

Як вже згадувалось вище, нікеєцарградський Символ Віри був сформований на I та II Вселенських Соборах. Він складається з 12 членів, які можна розподілити на кілька частин: про Бога взагалі і, зокрема, про Першу Особу Святої Трійці, про Бога Отця (1-й член); про Другу Особу, Сина Божого, Ісуса Христа (члени з 2 по 7); про Третю Особу, Духа Святого (8-й член); про Церкву Христову та її установи — таїнства (члени 9 і 10); про прийдешнє життя людей (члени 11 і 12).

Розкол церков. На жаль, християнська Церква не змогла зберегти свою єдність. Так, ще в V ст. відійшли окремі общини, що не сприйняли рішення Вселенських соборів про засудження несторіанства або монофізитства. Ці так звані *дохалкідонські церкви* існують посякчас, складаючи окремий напрямок в християнстві (наприклад, *Вірменська церква*).

Але головний розкол відбувся у XI ст. Його витoki знаходяться у суперечках Римського і Константинопольського первосвящеників, тобто починаються після піднесення Константинопольського патріарха в IV-V ст. Благодатним підґрунтям цих суперечок були історично-культурні розбіжності між латинським і еллінським світом, а також розподіл Римської імперії на Східну і Західну. Крім того, за кілька століть існування фактично в різних умовах між Східною і Західною Церквами виникла ціла низка розбіжностей в деяких релігійних віруваннях і догматах, у канонічних діях, обрядах і звичаях. Зокрема, Західна Церква внесла до Символу Віри так зване *filioque*, тобто положення про висходження Духа Святого не тільки від Отця, але й від Сина. Східна Церква також засуджувала Західну за такі дії, як прийняття таїнства євхаристії опресноками, целібат (відмову духовенства від шлюбу), суботні пости і т.ін.

Таким чином, взаємна анафема (відлучення від церкви) Константинопольського патріарха Михаїла Керулларія та Римського папи Лева IX, проголошена в червні 1054 року, лише оформила розкол церков, що було заключним актом цієї трагедії — процесу, який відбувався протягом кількох століть. Достатньо згадати, що ще VI Вселенський собор відлучив від Церкви за монофелітську ересь Римського папу Гонорія; дуже напруженими були стосунки і в IX ст. після того, як папа Лев III коронував імператором Карла Великого (800 р.), а також за часів патріарха Фотія. Врешті решт саме боротьба за владу між Константинопольським патріархом і Римським папою стала головним рушієм розколу, який, за інших умов, міг би й не бути таким різким. Так чи інакше, *1054 року відбулась схізма* (з грец. — “розкол”), яка остаточно розвела Західну і Східну християнські Церкви, що перетворились у дві окремі конфесії — *католицизм* та *православ'я*.

Література

- Апокрифы древних христиан.— М., 1989.
- Донини А. У истоков христианства. (От зарождения до Юстиниана). М., 1989.
- Карташев А.В. Вселенские соборы.— М., 1994.
- Каутский К. Происхождение христианства.— М., 1990.
- Поснов М.Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.).— К., 1991.
- Ренан Э. Евангелия. Второе поколение христианства М, 1991.
- Ренан Э. Жизнь Иисуса.— М., 1991.
- Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории. М, 1987.
- Штраус Д.Ф. Жизнь Иисуса.— М., 1992.

Лекція XII. ХРИСТИЯНСТВО НА ЗАХОДІ. КАТОЛИЦИЗМ ТА ПРОТЕСТАНТИЗМ

1. Католицизм.

Католицизм — один з трьох основних напрямів християнства. Ця конфесія переважає в країнах Південної Європи, а також в Латинській Америці, на Філіппінах, до 50% католиків в Канаді, 30% — у США. На території України католицизм сповідують в основному жителі західних областей. У світі нараховується до 1 млрд. віруючих католиків.

Головні віхи історії католицизму. Католицизм (грец. “католикос” — “вселенський”) як особлива течія в християнстві — Західна церква з центром у Римі — формується протягом кількох століть. Вже з III ст. римський єпископ як керівник столичної общини, починає претендувати на керівництво іншими християнськими общинами. Становлення католицизму пов'язане з діяльністю таких видатних пап, як Лев I (440-461) і Григорій I (590-604). Вони створили традицію пишного і розкішного культу, урочистих богослужінь, поклоніння численним святим мощам і реліквіям, що притягували до Рима багатьох прочан.

У VIII ст. створюється Церковна область як основа папської держави. В 962 р. папа Іоанн XII коронує Оттона I як імператора Августа — так була створена Священна Римська імперія. У другій половині XI ст. Григорій VII інтенсивно розробляє ідеї вселенської теократії, де папа мав би всю повноту як духовної, так і світської влади на землі.

Одночасно проводиться церковна реформа, започаткована ценцдми Клонійського абатства, яка була спрямована проти негативних явищ у церкві і котра надала католицизму головні притаманні йому риси. Зокрема, вводиться *целібат* (безшлюбність священників) та засуджується *симонія*, тобто купля та продаж церковних посад. IV Латеранський собор (1215 р.) заклав основи нового церковного законодавства. Віруючі забор'язувались сповідуватися тільки у свого парафіяльного священника і причащатись принаймні раз у рік, у великий піст. Священники забор'язані зберігати тайну сповіді.

Протягом XI-XIII ст. відбувається 8 хрестових походів, які ініціювала католицька церква. Офіційною метою було визволення Гробу Господнього та інших реліквій Святої Землі від мусульман. Але хрестові походи мали принаймні ще дві мети, а саме: по-перше, викорінення ересей в самій Європі — тому окремі хрестові походи спрямовувались проти еретичних рухів у Франції, Італії та Германії, по-друге, боротьба зі “схизматиками”, тобто з православ'ям. Так, 1204 року хрестоносці здобули Константинополь та розорили його. У цьому ж руслі слід розглядати напади тевтонських рицарів на східних слов'ян, зокрема на Русь.

У XIII ст. була створена *інквізиція* як таємний трибунал католицької церкви. Вона призначалась для боротьби проти ересей і мала право використовувати всі засоби таємного слідства, тортур, страт і т.ін. Сумну славу здобула так звана нова інквізиція, створена в Іспанії Томасом Торквемадою у 1480 р. Тільки особисто “великий інквізитор” відправив на вогнище більше 10 тис. жертв. Інквізиція сходить зі сцени лише в XIX ст. У боротьбі проти ересей, а також проти вільнодумства використовувався також так званий *Індекс заборонених книг*, який існував з 1559 по 1966 рік.

У XVI ст. негативні явища в житті католицької церкви спричинили Реформацію, яка розколола Західне християнство, відокремивши протестантизм. Католицизм відповів контрреформацією, ідеї якої були проголошені Тридентським собором (1545-1563 рр.). Але в подальшому розвиток просвітництва та секуляризму все більше обмежував вплив католицької церкви.

У 1870 р. Папська область була ліквідована. 1929 р., за Латеранськими умовами з урядом Муссоліні, світська влада пап була відновлена — створена держава Ватикан. Останнім часом католицизм намагається пристосуватись до сучасного світу. Зокрема, гасла оновлення церкви лунали на останньому II Ватиканському соборі (1962-1965 рр.). Змінилась і соціально-політична орієнтація церкви, зокрема вона більш активно включається до боротьби за мир.

Інститут папства та організація католицької церкви. Католицька церква має централізовану організацію. Главою її є папа римський. Солово “папа” походить від грец. *papas*, тобто “отець”, — так віруючі перших християнських общин називали своїх керівників. Згодом титул “папа” почали носити патріарх Александрії, єпископи Карфагену і Рима. Папа Григорій VII у 1073 р. заявив, що право носити цей титул має тільки римський єпископ. У XII ст. вперше з’являється латинське слово *papatus* (папство). Але офіційна номенклатура католицького церковного права по це час використовує замість слова “папа” титул *Pontifex maximus*, тобто “верховний жрець”. Папа іменується також єпископом римським, намісником (вікарієм) Ісуса Христа, вищим главою вселенської церкви, західним патріархом, примасом Італії, архієпископом Римської провінції, сувереном держави-міста Ватикан.

Перших єпископів Рима, як і інших, обирав народ та духовенство з подальшим затвердженням обрання єпископами сусідніх епархій. Після цього обраний висвячувався в єпископи. З XI ст. право виборів передається еліті римського духовенства — кардинальській колегії. На час виборів цю колегію стали ізолювати від оточуючих, замикати на ключ (звідси *конклав* — лат. *cum clavi*, тобто “під ключом”).

Всього було 262 папи. Більше 200 пап були італійцями, при чому останні 450 років — виключно італійцями, тільки папа Іоанн Павло II, обраний в 1978 р. — поляк (кардинал Кароль Войтила).

Папа керує церквою і державою за допомогою особливої системи установ — її називають “*римською курією*” (лат. *curia* — резиденція міської влади). Вона була створена в XVI ст. її установи

(секретаріати, конгрегації, трибунали, комісії) є за своєю сутністю особливого роду міністерствами, які керують різними галузями церковного життя (монастирі, релігійна освіта, церковні кадри, контроль за обрядами, тощо). Керує курією статс-секретар, що виконує обов'язки прем'єр-міністра та міністра закордонних справ. Усі найважливіші центральні органи управління церквою очолюють вищі католицькі ієрархи — *кардинали* (від лат. *cardo* — шарнир, ось).

Папська курія знаходиться у місті-державі Ватикані, світським главою якого (монархом) є папа. Ватикан розташований у межах Риму. Площа його 44 га, підданих всього близько 1 тис., але він має всі атрибути держави.

Визначну роль у католицизмі завжди грали *чернечі ордени*. На відміну від чернецтва у православ'ї, католицькі ордени відігравали активну суспільну роль, були провідниками політики папства та його знаряддям. Зокрема, такою опорою був орден *бенедиктинців*, створений на початку VI ст. У XIII ст. створюється новий тип — жєбручі чернечі ордени, перш за все *францисканців* (1207 р.) та *домініканців* (1215 р.) — саме останньому було доручено керувати інквізицією. У період Реформації на захист католицької церкви стає орден *єзуїтів* (створений 1534 р. Ігнатієм Лойолою). На цей час діє близько 140 католицьких чернечих орденів.

Католицька церква продовжувала практику скликання Вселенських Соборів. Таких Соборів — крім перших 7, що визнаються також православ'ям — було ще 14. Останній собор в 1965 р. дещо демократизував управління церквою, створивши *єпископський синод* як дорадчий орган, що скликається кожні три роки.

Сучасна католицька церква має величезну, підпорядковану суворій дисципліні, армію духовенства, численні чернечі ордени, місіонерські, благодійні та інші релігійні організації, а також активно втручається в політику через католицькі партії, профспілки

Особливості католицького віровчення, догматики та обрядності.
У віровченні католицизм має багато спільного з православ'ям: віра у два джерела віровчення (Святе Письмо і Святий Переказ), у Божественну Трійцю, у рятівну силу Церкви, у наявність безсмертної душі, у загробне життя. Є загальні риси і в обрядності. Але водночас віровчення та культ католицизму мають деякі відмінності.

Згідно з католицьким віровченням, основою спасіння є віра і добрі справи. Але самі люди завдяки своїй гріховності не завжди спроможні робити добрі справи. Церква стає важливим інструментом спасіння, оскільки може компенсувати це завдяки "скарбниці добрих справ", тобто залишка добрих справ, які вчинили Христос, Богородиця і святі. Цією скарбницею розпоряджається папа, як намісник Христа. Клір має можливість полегшити виправдання віруючих за умови принесення ними мінімальних жертв. Звідси вчення про *індульгенції* (грамоти про повне або часткове відпущення гріхів за відповідну плату — вони входять у практику з XIII ст.).

На думку католицьких богословів, Дух Святий походить не тільки від Бога-Отця, а й від Бога-Сина (так зване *filioque*). Поряд

з раєм та пеклом католицизм визнає чистилище (догмат введений в XV ст.), де душа знаходиться доти, доки її не відправлять до раю. Католицька церква вчить, що тривалість перебування в чистилищі залежить від молитв та пожертвувань родичів і друзів померлого.

У католицизмі значнішою мірою, ніж у православ'ї, розвинуто шанування Богородиці. Католики вірять у непорочне зачаття Марії її матір'ю Анною (догмат проголошений в 1854 р.), а також у вознесіння Марії на небо і душею і тілом (догмат проголошений в 1950 р.).

Однією з головних відмінностей католицизму від інших напрямів християнства є догмат про зверхність у церкві римського папи та догмат папської непогрішності у справах віри та моралі (проголошений I Ватиканським собором в 1870 р.). Католицькому духовенству всіх рангів заборонено одружуватися (целибат). Знаком приналежності до духовенства є *тонзура* — голене місце на маківці.

Сучасному католицизму притаманний пишний театралізований культ, широке вшановування всіляких реліквій, культ мучеників, святих і блаженних. Головним богослужінням у католицькій церкві є меса (літургія), яка до недавнього часу проводилася латинською мовою. Тепер дозволено користуватися національними мовами і вводити у літургію національні мелодії. Деякі відмінності є у формі проведення таїнств: *хрещення* проводиться не зануренням немовляти у купіль, а обливанням; на відміну від православних миряни причащаються тільки хлібом, випеченим з прісного тіста — *облатками* (II Ватиканський собор дозволив причащення мирян “під двома видами”; миропомазання (*конфірмація*) здійснюється не над немовлям, а у 7-12-річному віці; *сповідь* здійснюється перед особливою сповідальницею, де священник схований від того, хто сповідується.

Католицька церква відзначає загальні християнські свята, але за новим стилем — григоріанським календарем, який був введений у 1582 році. Крім того, є й особливі свята в католицизмі: Всіх святих, Божого тіла, Вознесіння Богоматері, Непорочного зачаття Богородиці.

2. Протестантизм.

Виникнення протестантизму та його загальні риси. Протестантизм виникає як реакція на негативні явища в католицькій церкві, зокрема практику індульгенцій, продажність та розпущеність духовенства, лицемірство і т.ін., а також проти всевладдя папства. Попередниками протестантизму були *єретичні рухи*, що поширювались у Європі вже в XI-XIII ст. Але власне протестантизм народжується на початку XVI ст., коли дрібні прояви опозиції католицької церкви злились в могутній потік, який охопив Європу. З цього починається період Реформації, під час якого виник цілий

ряд протестантських церков. Головними серед них були лютеранство, кальвінізм, англіканство.

Головні особливості вчення всіх протестантських церков та напрямів такі: визнання Святого Письма єдиним авторитетом в справах релігії; визнання “виправдання вірою”; догмат про абсолютне довічне приречення людей; визнання всього двох (а не семи) тайнств — хрещення і причастя, які діють лише силою віри, а не автоматично; визнання загального священства, тобто непотрібності посередників між людиною і Богом. Зазнала змін у протестантизмі і сама ідея Бога. З погляду протестантів, Бог існує тому, що він потрібен людині, котра в нього вірить. Протестантські храми не мають ікон, дзвонів, здебільшого це аскетичні *молитовні будинки*, в протестантизмі немає чернецтва, богослужіння проводиться рідною мовою, використовуються сучасні та національні мелодії, технічні засоби.

Виправдання вірою — центральний догмат протестантизму. Спасіння здобувається не за допомогою церкви, не молитвами ченців, не заслугами святих, не добрими справами на користь церкви, а особистою вірою в Бога. Ніхто не може бути посередником між людиною і Богом. Звідси — вимога загального священства, рівності всіх віруючих перед Богом. єдиним авторитетом і хранителем Божої благодаті визнається Біблія, і кожен віруючий отримує право на вільне читання і тлумачення Біблії, перекладеної національними мовами.

Значний вплив на розвиток капіталізму та підприємництва мала протестантська етика. Догмат про “абсолютне приречення” людей поділяє їх на “обраних” та “засуджених”. Головні показники обраності — сила віри, продуктивність праці і успіх у справах. Кмітливість у справах і багатство стали богоугодні. Отримати нижчий прибуток при можливості отримати вищий — означає грішити перед Богом. Засуджується жебрацтво і бродяжництво. Милосердя розуміється як надання можливості опанувати ремесло і працювати. Ощадливість є добродієм, марнотратство — гріхом. Регламентується особисте життя: засуджується пияцтво і розпутність, схвалюється зміцнення сім’ї, залучення дітей до праці і до вивчення Біблії, охайність у побуті, акуратність і ретельність у праці.

Лютеранство. Одним з перших кроків реформаторського руху був виступ у 1517 р. німецького священника, професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера (1483-1546) проти влади римських пап і торгівлі індульгенціями — славнозвісні 95 тез. Лютер був відлучений папою від церкви, але спалив папську буллу про відлучення.

Головні догмати лютеранського вчення: визнання абсолютного авторитету Біблії, єдиноспасаюча особиста віра, загальне священство, відміна церковного культу, чернецтва і вшановування святих, моцнів тощо. Богослужіння і Біблія були перекладені німецькою мовою.

Відкидаючи особливу сакральну діяльність, лютеранство проголошує священнодійством все повсякденне життя людини. Звідси

поняття земного обов'язку, покликання людини в служінні ближньому, вперте намагання в досягненні своєї мети. Одним із центральних догматів протестантизму стало вчення Лютера про спасіння душі за допомогою віри у спокутну жертву Христа.

Лютеранські храми зветься *кірхами*. В них немає поклоніння іконам чи статуям. Проте, лютеранський культ ще зберігає урочистість, а пастори — особливу одезу (до речі, в країнах Скандинавії пасторами, які мають статус державних чиновників, можуть бути й жінки). Велику роль у богослужінні відіграє музика (орган) і проповідь. Зараз у світі нараховується 75 млн. лютеран (Німеччина, Скандинавія, Прибалтика та ін.).

Кальвінізм. На початку XVI ст. виник ще один різновид реформаторського руху — кальвінізм за ім'ям його засновника Жана Кальвіна (1509-1564). Кальвінізм відкинув ієрархічну побудову церкви і верховну владу римського папи, визнавав тільки Святе Письмо, значно спрощував церковний культ, вводилось богослужіння рідною мовою, з таїнств залишені тільки хрещення і причащення, та й то як символічні обряди, ввів демократичне управління церквою — незалежні общини (*конгрегації*), які керувались *консисторіями*, до яких входили пастор, диякон і пресвітери з мирян. Керівна роль в общинах відводилась пресвітерам (старшинам і проповідникам), які й спрямовували їх релігійне життя. Пастори та пресвітери обираються мирянами та не мають особливого одягу.

Одним із головних догматів кальвінізму є вчення про “абсолютне приречення”: ще до “створення світу” Бог начебто визначив долю людей, одним — рай, іншим — пекло, і ніякі зусилля людей не зможуть змінити того вироку. Кальвінізм фактично вимагав підкорення світської влади. В 40-і роки XVI ст. Ж.Кальвін створив у Женеві *теократичну державу*, де мав необмежені повноваження — його навіть звали “женевським папою”. Справа дійшла й до інквізиції — у 1553 р. було спалено вченого М.Сервета.

Кальвіністські церкви згодом набули назви *пресвітеріанські* (в Шотландії, де ця церква має статус державної з 1592 р.) або *реформатські* (в країнах континентальної Європи). Близькі до кальвінізму *конгрегаціоналісти*, які виникли в Англії у XVI ст., але відрізняються не таким жорстким розумінням догмату про приречення, а також виключним демократизмом та самоврядуванням громад.

Англіканство. В Англії, на відміну від інших європейських країн, реформація розпочалася з ініціативи правлячих кіл. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи, а Генріха VIII — її главою. Церковні відносини з Ватиканом були розірвані, закрито всі монастирі, а їхнє майно конфісковане, проте католицькі догмати та обряди було збережено.

У другій половині XVI ст. було введено Книгу загальних молитв та англійський “символ віри” із 39 статей, де заперечувались католицький догмат про чистилище, практика індульгенцій, папська влада, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Англійська церква прийняла протестантські догмати про виправдання вірою і про Святе Письмо як єдині джерела віри. Але при

цьому визнавався католицький догмат про церкву як необхідного посередника для врятування людей, залишився недоторканим єпископат. Таким чином, англійська церква поєднала в собі протестантські та католицькі догмати. Вона є прикладом компромісного варіанту протестантизму.

Нині англіканська церква є державною церквою Англії, її глава — монарх, він призначає вищих ієрархів — архієпископів Кентерберійського і Йоркського, єпископів. Існують англіканські церкви і в інших країнах — всього прихильників цієї конфесії 68 млн.

Друга хвиля протестантизму. Згодом поряд з цими трьома головними напрямками протестантизму, або як відокремлення від них, почали виникати нові течії та секти. Вони були більше пов'язані з народною реформацією, селянськими рухами, які в релігійному плані репрезентувала ідеологія *анабаптизму*, тобто перехрещення — вона вимагала хрещення в зрілому, свідомому віці.

Цього вимагали, зокрема, *менноніти* — вони виникли в 30-ті роки XVI ст. в Нідерландах. З 1789 р. за указом Катерини II менноніти активно переїзять до Росії, зокрема на Україну, де створюють замкнену етноконфесійну групу, але в радянський період вони були значною мірою розпорочені. Зараз в світі їх близько 0,5 млн.

Баптисти (з грец. baptizo — “занурювати у воду”) — ця течія виникла в XVII ст. в Англії, згодом набула поширення в США, в інших країнах. Згідно з ученням баптистів, грішник повинен пройти три стадії: усвідомлення своєї гріховності, усвідомлення приреченості, звернення до Бога. Баптизм головну увагу приділяє моральним нормам. У моралі баптистів можна виділити питання про зміст життя, який вбачається у врятуванні душі і досягненні блаженства в раю; про норми моральності і правила поведінки (відмова від алкоголю, сквернослов'я, взаємодопомога в общині).

Баптисти збираються в молитовних будинках, де ведуться бесіди, проголошуються колективні молитви, лунають релігійні гімни. Раз у місяць відбувається причащення всіх членів общини (хлібопереломлення), або вечера любові. Обряд хрещення відправляється над дорослими після відповідної релігійної підготовки і символізує “духовне відродження” і прийняття до общини. Саме община, що відрізняється демократичним устроєм, є центром релігійної активності.

Баптисти завжди виступали прихильниками свободи совісті. Одночасно вони активно пропагували свою віру — цим повинен займатись кожен член общини. Сьогодні у світі 35 млн. баптистів, значне місце вони посідають в США, особливо серед негрів. У країнах колишнього Радянського Союзу діє об'єднання *євангельських християн-баптистів*, до якого входять общини євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, меннонітів та ін.

Квакери — виникли у XVII ст. в Англії. Вірять, що в душі кожної людини знаходиться Бог (“внутрішнє світло”), тому саме пошук цього Бога та істини в собі є вищим сенсом життя. Сповідують абсолютний пацифізм та відмову від будь-якого чиновнування.

Вимагають повної релігійної терпимості, а також безумовної чесності і правдивості. Завжди була нечисленною сектою (близько 200 тис.), але помітною в своїй неординарності та протиріччях із суспільством.

Методисти відокремились від англіканства у 1795 р. Вони поєднують єпископальну та пресвітеріанську церковну організацію, вимагають реєстрації віруючих та обов'язкової участі у щотижневих молитовних зібраннях. Методисти ведуть активну місіонерську діяльність і зараз обіймають помітне місце в релігійному житті, зокрема в США — їх більше 31 млн.

Адвентисти (від лат. *adventus* — “пришестя”) — виникли у 30-ті роки XIX ст. в США. Центральний догмат — очікування другого пришестя Ісуса Христа. За вченням адвентистів світ буде зруйнований вогнем, а для віруючих буде створена нова земля; при другому пришесті Христа воскреснуть праведні і наступить тисячорічне царство Христа. Адвентисти поділяються на декілька угруповань. Частина адвентистів-реформістів забороняє віруючим брати до рук зброю.

Найчисленнішими серед цих угруповань є послідовники “пророчиці” Олени Уайт, що визнають щонедільне свято суботи (їх називають *адвентистами сьомого дня*). Ця течія виникла теж у США після першого невинного пришестя, як самостійна сформувалась в 1863 р. Адвентисти сьомого дня відкидають безсмертя душі, вчення про пекло і рай. Вони шанують суботу як головне та єдине Боже свято. Обов'язковим для членів секти є внесення десятини в касу общини. Для них характерна “санітарна реформа”, яка вимагає від віруючого піклуватися про власне здоров'я. Існують деякі заборони стосовно їжі — заборонено їсти м'ясо нечистих тварин (свинину), вживати каву, чай, вино, тютюн. Культивується сувора біблійна мораль — заборонені будь-які розваги, навіть читання художньої літератури.

У 1988 р. в світі нараховувалось близько 5 млн. адвентистів.

П'ятидесятники з'явилися в США на початку XX ст., вийшли з різних протестантських напрямів, і створили також різні напрями (напр., християни віри євангельської, християни євангельської віри). П'ятидесятники сповідують “повне євангеліє”, тобто необхідність кожному віруючому певною мірою повторити земне життя Сина Божого. Це потребує “народження зверху” (повне очищення від всіх гріхів у земному житті, що дається особистим пізнанням Духа Божого); “хрещення Духом Святим”, яке дає “дари Святого Духа”; “лікування вірою”; “дотисячолітній прихід Христа”. Вони вірять у можливість сходження на них Святого Духа, та одержання від нього “дарів” Святого Духа: здібності до вивчення іноземних мов, пророкування, зцілення. Зовнішньою ознакою цього є *глосолалія* (“розмова з Богом незнайомими мовами”), яка досягається шляхом доведення людини до екстатичного стану (звідси ще одна назва цієї секти — *трясуни*). П'ятидесятники є найбільш динамічною сектою, вони легко проникають в інші секти та церкви. Зараз їх нараховується більше 50 млн.

Свідки Єгови — засновано Ч.Расселом у 70-х роках ХІХ ст. в США. Єговісти відкидають догмат про Трійцю і визнають єдиного Бога Єгову. Христос — не всемогутній Бог, Він не рівня Отцю, на землі Він — лише досконала людина, яка виконує волю Бога Єгови. Святий Дух — це влада Єгови, його сила. Єговісти готуються до армагеддону — це глобальна війна Христа і ангелів проти всіх, хто не повірить в істини Свідків Єгови. Вони заперечують віру в загробне життя, в пекло. Розрізняється “мале стадо” — керівники організації, і “вівці” — рядові члени, які звать себе братами. Всі вони воскреснуть в земному раю. Керівна корпорація складається з 15 чоловік і знаходиться в Нью-Йорку (Бруклінський центр). Головні ланки — “зібрання”, “студії”, якими керують наглядачі (пресвітери). Єговістами визнається тільки одне свято: вечерея поминання смерті Христа. Нараховується більше 3,6 млн., і ця цифра постійно збільшується. Ведуть активну місіонерську діяльність, зокрема в Україні — в Києві в 1994 р. проводився всесвітній збір єговістів.

Досить активні останнім часом також *мормони* — “святі останньої доби” — члени секти, заснованої в 1830 р. в США Дж.Смітом. Святим письмом мормонів є книга Мормона — як стверджується, останнього ізраїльського пророка, який написав священну історію перших мешканців Америки. На підставі об’явлень пророка було проголошено багатоженство (відмінено в 1890 р.), а також принцип теократичної організації общини. Вона організована строго ієрархічно, на чолі стоїть президент та два його помічники — президентська рада. Мормони очікують скорого “кінця світу” і останньої битви з Сатаною, розглядаючи себе як обраний народ Ізраїлю. Вони вороже ставляться до інших конфесій і спочатку переслідувались. Центр — штат Юта в США.

Таким чином, протестантські церкви і секти займають сьогодні дуже важливе місце в християнському світі. Вони поширені і впливові в США, Канаді, ФРГ, інших країнах Європи, Африки. Англійська церква в Англії, пресвітеріанська в Шотландії, Євангелічно-лютеранські в країнах Скандинавії є державними.

Протестантські течії, в першу чергу нової генерації, виявляють високу активність місіонерської діяльності та поширюють свій вплив. Вони більш вдало пристосовуються до умов сучасності, ніж більш консервативні католицизм та православ’я, використовують сучасні технічні засоби інформації, модернізують культ, включаючи до нього сучасну музику, технічні засоби та ін. У своїй місіонерській діяльності (зокрема в Україні) вони спираються на фінансову допомогу західних релігійних центрів.

У наш час налічується більш як 350 млн. протестантів, численні протестантські общини існують і в Україні.

Література.

- Головащенко С. “Класичний” протестантизм // Політика і час. 1994. — № 4.
Григудевич Н.Р. Инквизиция. — М., 1985.

- Католицизм: Словарь атеиста.— М., 1991.
Ковальский Я.В. Папы и папство.— М., 1991.
Лозинский С.Г. История папства.— М., 1986.
Протестантизм: Словарь атеиста. - М., 1990.

Лекція XIII. ХРИСТИЯНСТВО НА СХОДІ. ПРАВОСЛАВ'Я

1. Історичний розвиток православ'я.

Виникнення православ'я. Православні церкви ведуть свій родовід від того чи іншого апостола. Назва цієї конфесії відповідає грецькому терміну “ортодоксальний” (тобто правовірний) і підкреслює спадкоємність по відношенню до того ортодоксального напрямку в християнстві, який почав формуватись уже в II-III ст. у боротьбі проти різних тлумачень віри в Христа. *Основні засади догматики і літургії, на яких побудовано православ'я, виникли вже у IV-V ст.* — це Нікеєцарградський Символ віри, літургії Іоанна Златоуста і Василя Великого, основні таїнства і свята. Тому розкол 1054 року не можна вважати датою виникнення православної церкви — він лише оформив те розходження, яке відбулось на той час між Східною і Західною церквами.

Звичайно, православ'я не зупинилось на тому рівні, на якому воно було в IV ст. — як будь-яка конфесія, воно має свій історичний розвиток. Перш за все, це історія семи Вселенських Соборів, які визнаються найвищою на землі владою св. Церкви Христової. А також це історія помісних православних церков, насамперед найвпливовіших з них — Візантійської (Константинопольської) і Руської.

Історична доля православ'я у Візантії. На протязі близько тисячі років розвиток православ'я був пов'язаний із Візантійською (Східноримською) імперією. Саме тут християнство вперше стало державною релігією. Тут же сформувались характерні для православ'я взаємостосунки між державою і церквою. Цим стосункам притаманний принцип співробітництва, “симфонії” на підставі певного розподілу сфер впливу і діяльності. Ідеалом тут був православний цар, монарх, який відстоював і захищав Божу істину, але не втручався у суто церковні справи, де Христове служіння виконують патріархи і єпископи.

Православну церкву ще звать *грецькою* — тому що формування її проходило за умов панування саме грецької мови у Східноримській імперії; за основу був взятий грецькомовний варіант Святого Письма, грецькою мовою створювали літургії, молитви та інші твори східні отці церкви. Тому й зараз практично вся термінологія,

пов'язана з богослужбами та устроєм православної церкви, має грецьку основу.

Візантійська (Константинопольська) церква виникла в IV ст. і майже відразу зайняла особливе положення серед християнських церков поряд з Римською, Александрійською і Антіохійською. Від середини V ст. митрополити цих кафедр зветься *патріархами*. З відокремленням Західної церкви, а також після того, як інші східні патріархати опинились під владою арабів, константинопольський патріарх обіймає виключне місце в Східній церкві і зветься *вселенським*.

Важливу роль у становленні православ'я відіграло *засудження іконоборства*. Цей рух виник у VIII ст. під патронатом візантійських імператорів і був спрямований проти шанування ікон та деяких інших предметів культу. До того ж під цим гаслом візантійські імператори намагались применшити роль церкви в державі. З викриттям іконоборців виступив видатний православний догматик Іоанн Дамаскин. Іконоборство було засуджено VII Вселенським Собором у 787 р., та остаточно переможене в середині IX ст.

У ті ж часи починається розповсюдження православ'я з Візантії на Північний Захід, перш за все серед слов'ян. Видатну роль у поширенні православ'я серед слов'ян відіграли просвітники Кирило і Мефодій (IX ст.). Вони відкривали школи при церквах, перекладали слов'янською мовою грецькі церковні книги, і насамперед Святе Письмо (для чого була створена слов'янська абетка).

Однак з іншого боку, Візантійська імперія, а з нею і православна церква, зазнавали страшених ударів. Це стосується наступу арабів, починаючи з VII ст., а згодом і турок. Користуючись послабленням Візантії, посилити тиск і римські папи. Так, 1204 року хрестоносці здобули Константинополь і кілька десятиліть володіли ним, значно погіршивши становище православної церкви. Католикам вдалось також просунутись на слов'янські землі, зокрема у Чехію, Польщу, а також Угорщину.

У XV ст., незадовго до остаточного знищення Візантії турками (1453 р.), Константинопольські патріархи самі погодились підкоритись римському папі, але на умовах унії, зі збереженням православних обрядів і богослужб. Така унія відбулась на Флорентійському соборі 1439 року. Проте більшість ієрархів як у Візантії, так і в інших православних країнах, відмежувалась від Флорентійської унії та засудила її.

Руська православна церква та головні віхи її історії. Руська православна церква (РПЦ), як і Українська, веде свій родовід від охрещення Київської Русі кн. Володимиром. У часи татаро-монгольської навали київські митрополити залишають занепадаючий Київ і переїжджають до Володимирського князівства, а близько 1325 р. митрополит Петро посідає в Москві.

1448 рік вважається початком автокефалії, тобто незалежності Московської митрополії, тому що митрополити почали ставитись без згоди Константинополя. Фактично це було лише початком боротьби за автокефалію, яка тривала до 1589 року, коли було

засновано Московський патріархат, на що погодився константинопольський патріарх. Ідеологічним обґрунтуванням визначного місця Московської держави та церкви після краху Візантії стала теорія псковського ченця Філофея (XVI ст.) про *“Москву — третій Рим”*.

Втім, збіг інтересів церкви і держави мав і свої негативні наслідки, а саме надмірну залежність церкви від держави. Своєрідною реакцією на це становище була реформа патріарха Никона, який намагався більш чітко розрізнити функції царя і патріарха, зробити патріарха рівним царю, чи навіть вищим над ним.

Сутність *церковної реформи*, що проводилась у 1653-1656 рр. полягала у встановленні єдності в чинах богослужіння, а також у виправлянні богослужбових книг за грецькими оригіналами. Серед найбільш відомих нововведень слід назвати введення триперстного хрестного знамення замість двоперстного, заміна земних поклонів поясами, заміна напряму руху під час богослужіння (проти сонця), триразове повторення слова *“алілуя”* під час співу, зміна форми хреста (допущення шестикінечного поряд з восьмикінечним) тощо.

Незважаючи на те що сам Никон був позбавлений патріаршого сану, його реформа була підтримана державою. Але багато священослужителів і мирян не погодились на нововведення та відстоювали старі обряди. Собори 1656 і 1667 рр. засудили двоперстників як еретиків, а найбільш видатних ватажків опозиції відправили у заслання. Так відбувся церковний розкол і виникло *старообрядництво*. Воно розкладається на цілу низку напрямів і течій. Протягом трьох віків тривав цей розкол, і лише 1971 року помісний собор РПЦ скасував рішення соборів XVII ст. стосовно старообрядців.

Підкорення церкви державі набуло організаційних форм за часів Петра I. За реформою 1721 р. було скасовано патріархат та засновано Синод як орган державного управління церквою. Внаслідок цієї реформи церква була повністю перетворена на державне відомство, а єпископи — на чиновників.

Проте, як би не складались відносини між монархією та церквою, православ'я залишалось тим каменем, на якому будувалась Російська держава, головною підставою патріотизму і духовної єдності народу. Наочним виявом цього можна вважати багато прикладів дійсно християнського благочестя, а також активної суспільної ролі, яку відігравали діячі церкви. Серед найбільш шанованих святих, що їх канонізувала Руська православна церква, слід назвати Сергія Радонезького (XIV ст.) — засновника Троїце-Сергієвої лаври і натхненника виступу Дмитрія Донського проти монголо-татарів, та Серафима Саровського (1760-1833 рр.) — одного з найвизначніших руських подвижників, чудотворця і наставника.

Революція 1917 року круто змінила становище церкви, яка не прийняла нової атеїстичної влади. У листопаді було відновлено Московський патріархат, а вже 19 січня 1918 р. патріарх Тихон видав Послання, в якому проголосив анафему на всіх, хто проливав невинну кров та був винний в утисках церкви. Радянська влада

відповіла декретом про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, чим церква була позбавлена юридичного статусу, а її майно некультового характеру конфісковане. Згодом справа дійшла й до релігійних цінностей, які активно вилучались за ініціативою В.Леніна у 1921 році. Протягом 20-30-х років церкви було нанесено страшного удару — зруйновано тисячі храмів, монастирів, вбито або заслано до таборів десятки тисяч священиків (за останніми даними, за роки радянської влади було знищено близько 200 тис. священиків та репресовано ще 500 тис.), нарешті, владі вдалось розколоти церкву, прилучивши частину ієреїв до співробітництва.

Новий наступ було проведено в період активного “будівництва комунізму” — на початку 60-х років. Було зачинено до 15 тис. приходських храмів з 23 тис., що існували на той час, більше 50 з 70 монастирів, 5 з 8 семінарій.

Тільки з другої половини 80-х років становище православ'я, як і інших конфесій, змінюється на краще. Руська православна церква визнається державою як важлива духовна сила, яка сприяє оновленню суспільства. Відновлюються храми, монастирі, духовні учбові заклади, розширюється вплив церкви на культурне і політичне життя — вона намагається виступити миротворцем у численних конфліктах, що відбуваються у колишньому СРСР та Росії. Очолює РПЦ з 1990 року патріарх Алексій II.

2. Сучасний стан православних церков.

Загальна кількість православних віруючих оцінюється сьогодні приблизно в 160 млн. Сучасне православ'я організоване у *помісні автокефальні (тобто самостійні) церкви*. Усього є 15 автокефальних та 4 автономних православних церкви. За диптихом (традиційним церковним списком) вони розташовуються таким чином:

Константинопольська церква виникла в IV ст. і вважається у православному світі “першою серед рівних”, а її архієпископ носить титул “Вселенського патріарха”. Резиденція в Стамбулі. Об'єднує до 65 тис. віруючих, має 10 чоловічих та 2 жіночих монастирі.

Александрійська православна церква — одна з найстаріших (заснована в I ст.), батьківщина чернецтва. Налічує близько 30 тис. віруючих.

Антіохійська православна церква (Антіохія — колишня столиця Сирії) теж виникла однією з перших (в I ст.). Патріарша резиденція розташована в Дамаску.

Єрусалимська православна церква вважається матір'ю всіх християнських церков. З найдавніших часів на неї покладалась обов'язки по збереженню місць поклоніння християн (Голгофа, Гроб Господень, монастир св. Гробу, храм Воскресіння). Має 23 храми, 22 чоловічих та 5 жіночих монастирів, але вони здебільшого нечисленні.

У цілому старі східні церкви, звичайно, втратили свою могутність, знаходячись у мусульманських країнах, але їх історія зберігає їх високий авторитет у православному світі.

Руська православна церква — найбільша серед сучасних помісних церков.

Грузинська православна церква виникла в IV ст. — вже тоді християнство в Грузії було проголошено державною релігією. Мала автокефалію з V ст., але в XVIII–XX ст. була підпорядкована РПЦ. Відновила автокефалію після революції 1917 року.

Сербська православна церква заснована в IX ст. Після турецької неволі відновила автокефалію в 1879 р., а патріаршество в 1919 р. На території колишньої Югославії налічується близько 2,3 тис. храмів, 180 монастирів, 8 млн. віруючих. Македонська православна церква оголосила себе автокефальною.

Румунська православна церква об'єднує близько 16 млн. віруючих. Остаточно сформувалась і набула автокефалії лише в 1865 році, з 1919 — патріархат. Має більш як 8 тис. храмів, 133 монастирі.

Болгарська православна церква сформувалась в IX ст. Відновила автокефалію в 1872 р., хоча вона була визнана Константинополем лише в 1945 р. Налічує 6 млн. віруючих, близько 3,2 тис. храмів, 120 монастирів.

Кіпрська православна церква заснована в I ст., здобула незалежність в V ст. Відіграла провідну роль у боротьбі за визволення Кіпру від англійців. Має більш як 400 тис. віруючих.

Еладська (Грецька) православна церква заснована в I ст., але протягом більш ніж тисячоліття була складовою частиною Константинопольського патріархату. В XIX ст. православ'я проголошено "панівною релігією королівства грецького", але за Конституцією 1975 р. церква відокремлена від держави.

Албанська православна церква проголошена автокефальною в 1932 році. Комуністичне керівництво заборонило її діяльність. Зараз церковні структури відроджуються.

Польська православна церква. Християнство поширюється тут з X ст., але переважає католицизм. Автокефалія православної церкви проголошена в 1921 р., визнана РПЦ в 1948 р.

Чехословацька православна церква. Велику Моравію хрестили ще Кирило і Мефодій, але згодом тут запанував католицизм. Православ'я відроджено лише в XX ст., церква автокефальна з 1951 р., налічує 150 тис. віруючих.

Американська православна церква виникла з православних місій РПЦ, що прибували в Америку з кінця XVIII ст. Одержала автокефалію у 1970 році. Загалом в Америці близько 2 млн. православних, але вони підпадають під юрисдикцію різних помісних церков.

Автономний статус мають Сінайська, Фінляндська, Критська та Японська православні церкви. Особливий статус у сучасному православ'ї має Українська православна церква, про що мова піде в наступній лекції.

3. Відмінності православ'я від інших християнських конфесій.

Православ'я має суттєві відмінності від католицизму та протестантизму, незважаючи на те що всі ці віросповідання є християнськими. Деякі богослови і філософи навіть вважають ці відмінності протилежними і несумісними; інші, навпаки, намагаються їх подолати. За ознаками ці розбіжності можна згрупувати у догматичні, церковно-організаційні, обрядові, місіонерські, політичні, моральні.

Догматична відміна полягає в тому, що православ'я додержується в незмінному вигляді Символу віри, проголошеного I і II Вселенськими Соборами, тоді як католики додали до нього так зване *філоуе*, тобто твердження про "исхождение" Св. Духа не тільки від Отця, а й від Сина, а також прийняли догмати про чистилище, "непорочное зачатие" і вознесення Діви Марії, і про непогрішимість римського папи в справах церкви і віровчення. *Непогрішимість* будь-якої людини, навіть первосвященника, протирічить тезі про визначальну гріховність людей в цьому гріховному світі. Не може бути прийнятним для православ'я й протестантський догмат про порятунок власною вірою — тому що він стверджує можливість остаточного врятування вже у земному житті та без допомоги церкви.

Церковно-організаційна відміна пов'язана з тим, що православна церква відкидає верховенство римського папи як глави церкви і замісника Христа на землі. Це принципово протирічить православному духу, згідно з яким є єдиний глава церкви — сам Господь. З іншого боку, на відміну від протестантизму, православ'я зберігає священницьку ієрархію. Православ'я не визнає також світської влади за єпископами і не шанує католицькі чернечі ордени.

Обрядові відміни такі. Богослужба в православних храмах провадиться, як правило, національними мовами, тоді як в католицьких ще донедавна була обов'язковою латинська. Православні літургії Василя Великого і Іоанна Златоуста відрізняються від католицьких зразків. Православне причащення хлібом і вином однакове для всіх, тоді як у католиків причащення мирян здійснювалось лише хлібом, і тільки останній Ватиканський собор дозволив також причащати їх вином. Православ'я шанує ікони, але майже не визнає церковної скульптури, дуже поширеної в католицизмі. Значно більша роль відводиться постам. Православ'я вважає сповідь звертанням до незримо присутнього Христа і ставить її в безпосередній зв'язок із таїнством причащення, відкидаючи католицьку сповідальню як орган земної влади в руках священника. Нарешті, існує багато загальних і конкретних відмінностей в церковному співі, молитвослові, у позвоні, в церковному вбранні, хрестному знаменні, поведінці в храмі та ін.

Місіонерські відміни полягають в тому, що православна церква майже ніколи не вдавалась до насильницьких спроб розповсюд-

ження свого віровчення; вона визнає свободу віросповідання і відкидає будь-які форми інквізиції.

Політичні відміни. Як уже згадувалось, православна церква ніколи не зазіхала на світське панування, а також не втручалась у політичну боротьбу у вигляді політичної партії, як це широко практикує католицизм. За православною доктриною, церква і держава мають особливі і різні завдання, але допомагають одне одному: держава володарює, але не підкоряє церкву; церква відноситься до держави лояльно, але має право про все судити за християнським мірилом, в тому числі радити світським господарям і навіть викривати їх.

Нарешті, *моральною відміною* є те, що православ'я звертається до вільного людського серця, намагається збудити в людині живу, творчу любов і християнську совість. Католицизм звертається до покірності, вимагає сліпої слухняності і дотримування приписів. Православ'я шукає внутрішньої віри та щирої доброти, католицизм дисциплінує зовнішню людину, шукає зовнішнього благочестя і задовольняється формальним благодіянням. Тобто православна віра вільна і творча, католик зусиллями волі спонукає себе до віри, яку нав'язує авторитет.

Протестантизм нібито відкидає цей авторитет, звертається до людської індивідуальності. Але насправді авторитет церкви лише замінюється авторитетом проповідника, авторитетом незаперечного морального припису. В цьому протестантизм — принаймні деякі його напрями — стоїть навіть ближче до іудейського законництва, ніж до християнської благодаті. Етика протестантизму дійсно сприяла розвитку приватної ініціативи в економіці і політиці, але духовне життя людини при цьому фактично пішло до занепаду. Протестантизм не менш чужий православному духу, ніж католицизм.

Література

- Бондаренко В. Вселенське православ'я // Політика і час. — 1993. — №10, 11.
Булгаков С. Православие. Очерки учения православной церкви. — К., 1991.
Ильин И.А. О православии и католичестве // Его же. — Собр. соч. — М., 1993. — Т.2. — Кн.1. — С.383-394.
Карташев А.В. История русской церкви. В 2-х тт. — М., 1993.
Мень А. Православное богослужение. Таинство, слово и образ. — М., 1991.
Никольский Н.М. История русской церкви. — М., 1983.

Лекція XIV. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

1. Дохристиянські вірування східних слов'ян.

Про вірування слов'ян, зокрема предків українців, у дохристиянські часи відомо дуже мало — майже немає джерел, тому головним чином вони реконструюються за народними звичаями та обрядами. Ці вірування були тісно пов'язані з природними циклами — польовими роботами, днями сонцестояння тощо. Дотепер збереглись пов'язані саме з тими святами колядки, щедрівки, купальські обряди та багато чого іншого, що нагадує ту сиву давнину. Дохристиянські боги були уособленнями сил природи, покровителями господарства, покровителями і охоронцями людського житла. Головних богів було небагато, але богів другорядних було помітне число, тільки вони мали збірну назву: домовики, лісовики, польовики й т.ін.

Релігія прадавніх слов'ян була анімістично-політеїстичною. Серед імен богів, які зберіг літопис, відомий, перш за все, Перун — головний бог грому й блискавки, володар неба. Він творча сила, що оживлює все, податель дощу. Пізніше це бог-воїн, покровитель війська, очевидно, бог князівської дружини ще за часів Олега та Ігоря. На крилатих вогнистих конях Перун їздить по небу в вогненній колісниці, він є відповідником Зевса і Юпітера, а в християнські часи його властивості перенесені на пророка Іллію, який також їздить по небу у вогненному возі і полює на чортів вогненними стрілами та блискавками. Саме його князь Володимир 980 року проголосив верховним богом, поставивши дерев'яний ідол “з срібною головою і золотими усами”, — той самий, який кілька років по тому буде немилосердно скинутий у Дніпро.

Більш важливим, вірогідно, був Дажьбог (або Даждьбог — від “даждь”, тобто дай, і “бог”, багатство — податель добра, багатства, бог-дарівник) — можливо, він шановувався як бог-засновник та заступник давньоруського етносу, як бог-сонце. Бога сонця давні пам'ятки називають також Хорсом, але чи є це окремий бог, чи просто інше ім'я Дажьбога — не з'ясовано. Сварог — бог вогню, батько Дажьбога, можливо — це прабог, єдиний головний бог напочатку, від нього пішли вже всі інші боги як Сварожичі. Як бог вогню він опікун ковальства і ковалів, а також ремесла, шлюбу і родинного життя (відповідає грецьким Гефесту і Прометею). Велес (Волос) — за літописом “скотій бог”, що пояснюється або як бог покровитель свійських тварин, або як бог торгівлі, тому що худоба була також грошовою одиницею. Це бог багатства і всякого достатку, опікун купців та пастухів, схожий з Меркурієм. Велесовим онуком зветься поет і співець Боян, а це показує, що Велес був і богом поезії й музики.

Відомі також Стрибог — бог вітру; Мокоша — можливо, жінка Перуна, богиня долі, що пряде її ниті, покровителька пологів та породіль; Лада і Лад — боги вірного супружжя, любові й веселощів; Лель — бог любові взагалі і бог побрання; Ярило — бог любові й пристрасті, сили та хоробрості, весінньої плодючості; Купало — бог плодючості, земних плодів, достатку та врожаю.

Безперечно, що *праслав'янська релігія мала міфологічний характер*, але докладних міфів з тих часів майже не збереглося. Практично не збереглося якоїсь генеалогії богів (окрім батьківства Сварога до Дажьбога), втім у давньоруському пантеоні майже зовсім немає богів жіночого роду. Характерним є й те, що в цій міфології майже немає дуалізму, боротьби добра і зла. Якогось спеціального бога Зла у давніх слов'ян не було, але були небезпечні людини менші злі сили, зокрема й чорт. На початку ці надлюдські духи були спокійні й допомагали людині, але пізніше вони обернулися, особливо під впливом християнства, в силу нечисту, в бісів, і їх заняттям стало шкодити людям. Вплинули тут і маніхейські ересі, зокрема болгарське богумільство, за яким увесь матеріальний, грішний світ створений не Богом, а Сатанайлом. Згідно з цими уявленнями диявол створив і людину, а Бог лише вклав у неї душу.

Святилищами у стародавніх слов'ян були привабливі природні місця в гаях, під деревами, на березі річок, озер, на пагорбах, де просто неба ставили ідолів і жертівники — *канище* або *требище*, пізніше ці місця стали обгороджуватися й накриватися. Ідолам приносили жертви (треби) — перш за все м'ясо та іншу їжу. Відомі літописні та інші звістки про людські жертви. Жертви приносили звичайно старші в родині, або князь, тобто окремого стану жерців не було. Були лише *волхви* — мудреці, що знаходились у близьких зносинах з богами, відуні й лікарі, схожі на північних шаманів.

2. Хрещення Русі.

Широко відомою є дата хрещення Київської Русі князем Володимиром — за літописом це 988 рік (у 1988 р. відмічалось 1000-річчя цієї події). Але проникнення християнства на територію сучасної України почалось значно раніше. За легендою першим вчителем християнства на Русі був апостол Андрій, який ще у I ст. по Р.Х. мандрував у Крим, а згодом у Скіфію, де ходив вверх Дніпром та поблагословив ті гори, на яких пізніше постав Київ. Відомо також, що в Херсонесі Таврійському прийняв мученицьку смерть римський єпископ Климент (101 р.), його мощі перевіз до Києва кн. Володимир після охрещення. Християнство у III ст. приймають готи, які утворили велику державу в нашому краї. Зрештою, слов'янські племена дуже рано починають спілкування з Візантією, яка залучає їх до православ'я. Зокрема, відомо про релігійну місію, спрямовану патріархом Фотієм до Києва 860 року. За часів князя Ігоря, в дружині

якого було багато християн, зокрема варягів, у Києві вже була соборна церква св. Іллі. А княгиня Ольга сама була християнкою.

Таким чином, коли св. Володимир вирішив зробити грецьку віру державною, для цього був певний ґрунт. Не випадково його вибір було зроблено саме на користь православ'я. До Русі прибували послы від волзьких булгар-мусульманів, від хозарів-іудеїв, від німців-латинян (католиків) та від греків. Згодом і Володимир відправляє своїх послів для вибору віри. Побувавши в різних країнах, послы прийшли до Візантії. "І прибули ми до греків; нас привели туди, де вони служать Богові своєму, і ми не знаємо, чи на небі, чи на землі були ми — бо ж немає на землі такого виду чи такої краси — не вміємо того сказати; те тільки знаємо, що там Бог перебуває з людьми і служба їхня найкраща над служби всіх земель." Якщо вірити літопису, то саме краса грецького богослужіння була вирішальним фактором вибору. Звичайно, тому сприяли також досить давні політичні, економічні та культурні впливи Візантії на Русь.

Зрештою близько 988 року (точність цієї дати деякі історики піддають сумніву) відбувся акт хрещення Русі. Ось як про цю подію згадує літописець: "По цьому послав Володимир посланців по всьому місту, наказуючи: "Хто не прийде взавтра ранком на річку — чи багатий він, чи вбогий, старець чи робітник,— той стане противний мені." Чуючи люди таке, весело сходились, радіючи та кажучи: "Коли б це (охрещення) не було добрим, князь та бояри не прийняли б його." На ранок прибув Володимир з священиками царичиними та корсунськими на Дніпро, а народу прибуло без числа; вони влізли в воду й стояли одні по шию, другі по груди, а молодь з берега, інші тримали дітей; охрещені ходили по березі. А священики читали молитви. І була радість на небі та на землі через стільки душ спасених."

Таким чином, спочатку були охрещені кияни у Дніпрі, згодом і мешканці інших міст та сіл. Прийняття нової віри не було легкою справою — спочатку дуже не вистачало священиків та й народ не поспішав зрікатись батьківської віри, тому де-не-де приходилось таки хрестити "мечем і вогнем". Значно пізніше зустрічаються, особливо у віддалених місцях, серед селянських мас залишки старих вірувань, які співіснували із новою вірою, — що дає підстави дослідникам казати про так зване двовір'я. Залишки тих старих звичаїв та обрядів — але вже в суто християнському забарвленні — простежуються в українського народу й до сьогодні.

3. Головні етапи розвитку християнської церкви в Україні.

Християнство в Україні від Київської Русі до козацької доби. Вже князь Володимир почав активно будувати церкви, зокрема першу кам'яну церкву Богородиці — так звану Десятинну (996 р.), — яка

була зруйнована ордами Батия 1240 року. Великий внесок у розвиток християнства та християнської просвіти зробив Ярослав Мудрий, за часів якого збудовано Софійський собор, де створена перша на Русі бібліотека, і де була резиденція київських митрополитів. Тоді ж, у середині XI ст., св. Антонієм і Феодосієм було закладено перший монастир — Києво-Печерську лавру. Спочатку руська церква була у канонічній та організаційній залежності від Константинопольського патріарха, який призначав до Києва митрополитів, як правило — греків. Лише двічі у Київській Русі митрополити призначались з руських (але без згоди патріарха) — це відомі письменники та філософи Іларіон (1051 р.) та Климент Смолятич (1147 р.)

Після татарської навали Київська Русь остаточно розпалась, а її територія опинилась у межах різних держав. Але Київська митрополія ще існувала певний час як єдине ціле, хоча київські митрополити вже на початку XIV ст. переїжджають спочатку до Володимира, а згодом до Москви. У 1354 році Константинопольський патріарх дав згоду на перенесення центру Київської митрополії, але за умови, що Київ залишиться “першим її престолом і першою кафедрою”. Звичайно, такий стан був ненормальний, бо митрополит Київський, мешкаючи в Москві, не міг дбати про Україну, яка була підкорена Литвою. Тому з ініціативи князя Вітовта для України був поставлений окремий митрополит, яким став у 1415 р. Григорій Цамблак. Від того часу Київська і Московська митрополії фактично відокремлюються. Остаточний поділ відбувся в 1458 році, коли Московський собор єпископів проголосив Іону “митрополитом Московским и всея Руси”.

Митрополит Київський мав досить велику владу, і хоча митрополія була в канонічній залежності від Константинополя, фактично українська церква була автокефальною. Характерною рисою її була також соборноправність, тобто найважливіші церковні справи вирішувались на крайових (помісних) та єпархіальних соборах. Все духовенство, в тому числі й митрополит, було виборне.

Звичайно, становище української церкви за умови відсутності власної української держави було не найкращим. Якщо Велике Князівство Литовське фактично було православною державою, то в Польщі привілеями користувався католицизм, і вже у кінці XV ст. навіть видавалось розпорядження, яким заборонялося православним будувати нові й поправляти старі церкви. У XVI ст. Україна була втягнута до реформаційного руху (зокрема, тут було поширене соцініанство), який, зрештою, спрямовувався проти католицизму, але тут порушив також єдність православної церкви. Втім, саме під впливом протестантизму в Україні починається перекладання Святого Письма з церковнослов'янської на живу українську мову — першим таким кроком було видання Пересопницького євангелія 1561 року.

У другій половині XVI ст., в епоху католицької контрреформації в Європі, починається дуже широкий наступ католицизму також в Україні. Тому сприяло й фактичне залучення українських земель до Польщі внаслідок Люблінської унії 1569 р. Багато зробили в цій справі члени католицького єзуїтського ордену, які з 1570-х років

відкривають в Україні багато шкіл та колегій, дуже високого рівня освіти як на той час. їм протистояли православні братства, які також засновують свої школи та академії — у Львові, Острозі, Києві та інших містах. Зокрема, саме в Острозькій академії з ініціативи могутнього охоронця православ'я в Україні князя Костянтина Острозького була наново перекладена та видана Острозька Біблія (1581 р.) — це було перше друковане церковнослов'янське видання, яке було покладене в основу всіх пізніших видань, зокрема й російських.

І все ж таки православна церква України наприкінці XVI ст. опинилась у глибокій кризі. Вищі верстви населення, головним чином з політичних та економічних причин, переходили спочатку у протестантську, а згодом у католицьку віру. Зрештою, 1596 року з ініціативи митрополита Михайла Рогози, єпископів Кирила Терлецького та Іпатія Потія відбулась *Берестейська церковна унія*, яка зробила українську церкву залежною від папи римського. Одночасно в тому ж Бресті відбувся інший собор, який засудив унію. Таким чином відбувся розкол української церкви, наслідки якого відчуваються дотепер.

Багато єпископів не погодилось на унію, та й населення сприймало її не дуже активно. Навпаки, починається активна боротьба за відродження православ'я. У 1620 р. єрусалимський патріарх Теофан таємно висвятив у Києві митрополита Йова Борецького та ще п'ять єпископів, відновивши православну митрополію. Важливу роль відіграв київський митрополит Петро Могила. Він заснував Києво-Могилянську академію, а також видав необхідні богослужбові книги — Служебник (1629 р.), Требник (1649 р.) та Катехізис (“Ісповідання віри”), що був ухвалений Собором 1640 року та містив всю догматику Української Православної Церкви. Не було осторонь і запорозьке козацтво. Саме захист православ'я проти унії та католицького наступу був однією з головних причин Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а також Переяславської угоди з православною Московією. На цю боротьбу поблагословив Хмельницького єрусалимський патріарх Паїсій, а митрополит Корінфський надів меча, освяченого на Гробі Господньому. І в Конституції Пилипа Орлика (1710 р.) охорона православ'я також стояла першим пунктом.

Українська церква в Російській імперії. Після приєднання значної частини українських земель до Російської держави 1654 року відповідно постало питання про приєднання української церкви до Московської патріархії. Далеко не всі українські ієрархи були схильні до цього. По-перше, тому що за часів окремого існування української та московської церков у релігійному житті нагромадилось чимало особливостей літургійного, організаційного, обрядового характеру. По-друге, сама Московська церква переживала не найкращі часи (реформа патріарха Никона та розкол, трохи пізніше — реформи Петра I, якими був скасований російський патріархат). Але російська централізована держава потребувала й церковної централізації. Для залучення Київської митрополії під владу Московської патріархії треба було здобути дозвіл Константинопольського патріарха. І таку

згоду під впливом несприятливих політичних обставин дав патріарх Діонісій 1686 року, отримавши як “милостиню” від російських послів “три сорока соболей и двести червоных”.

Протягом подальшого існування української церкви в межах Російської держави відбувалось її поступове “омосковлення”, тобто зникнення тих окремішностей, що існували раніше, перетворення Київської митрополії у звичайну структуру РПЦ, що не має національної специфіки. Слід відзначити в той же час велику роль українських ієрархів та богословів, перш за все — вихованців Києво-Могилянської академії, у розвитку Російської церкви та віровчення (Дм. Ростовський, Ст. Яворський, Ф. Прокопович та ін.). У 1839 р. в межах Російської держави була ліквідована уніатська церква, що відбулось досить спокійно. Натомість, в Західній Україні, яка опинилась під владою Австро-Угорщини, уніатська (греко-католицька) церква набула панівного становища серед українців, вона зберегла свій національний колорит, хоча з бігом часу відбувалось окатоличення її обрядовості та літургії.

Слід відзначити, що з XVIII ст. в Україні виникають протестантські общини серед переселенців з Німеччини та Голландії (менноніти, лютерани). З середини XIX ст. протестантство (баптизм, штундизм та ін.) поширюється і серед українського населення.

У цілому ж протягом XIX — поч. XX ст. християнська церква в Україні постійно зростала, будувались нові церкви та монастирі, створювались нові єпархії. Так, 1799 року указом Св. Синоду була створена Малоросійсько-Переяславська єпархія, яка 1847 року перетворилась у Полтавську. Станом на 1912 рік в Полтавській єпархії налічувалось 1250 церков, 7 монастирів, 4 духовних училища, Полтавська духовна семінарія.

Боротьба за відновлення автокефалії української церкви. Після революції 1917 р., з утворенням УНР, була зроблена спроба відновити автокефалію української церкви. Всеукраїнський собор єпископів 1918 року висловився за надання українській православній церкві автономії у складі РПЦ. А вже 1 січня 1919 р. Директорія видала “Закон про автокефалію УПЦ”, яким проголошувалось, що ця церква “ні в якій залежності від Всеросійського Патріарха не стоїть”. Але з падінням Директорії ця нагода була втрачена.

У межах радянської України церква зазнавала жорстоких ударів. 19 січня 1919 р. радянським урядом України був прийнятий Декрет про відокремлення церкви від держави, а школи від церкви. Між тим і тут також почався рух за відновлення самостійності української церкви. Було створено Всеукраїнську Православну Церковну Раду, яка 5 травня 1920 року ухвалила Декларацію Незалежності УПЦ, а у жовтні 1921 р. відбувся Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, який затвердив це рішення. Були соборно висвячені перші ієрархи — митрополит Василь Липківський і архієпископ Нестор Шараївський. Загалом у 1924 р. налічувалось більш як 2000 автокефальних парафій, що об'єднували понад 10 млн. віруючих. Українська автокефальна православна церква проіснувала легально до 1930 року, коли під примусом влади була вимушена самоліквіду-

ватись як “символ національно-політичної петлорівської самостійності”. До 1936 р. її общини були винищені. У період війни були спроби відновити автокефальну церкву, але в повоєнні часи вона знов стає катакомбною, а її керівники на чолі з майбутнім патріархом Мстиславом виїзять за кордон.

Поряд з УАПЦ існувала також Українська православна автокефальна церква (УПАЦ), створена в 1923 р. обновленцями з руської православної церкви, які ставили своєю метою створення умов для богослужіння рідною мовою, запровадження нового устрою церкви. Спроби злиття двох автокефальних церков не мали успіху, більше того, вони час від часу зазнавали розколів. До середини 40-х років УПАЦ самоліквідувалась.

Так само після воз’єднання західноукраїнських земель на соборі у Львові 1946 року було прийнято рішення про самоліквідацію Української греко-католицької церкви. Однак вона продовжувала існування — частково в еміграції, частково у підпіллі. 1969 р. було навіть проголошене створення Києво-Галицького патріархату, а 1975 р. кардинала Йосипа Сліпого проголошено Патріархом. Після його смерті УГКЦ очолив кардинал Мирослав Любочівський.

Що ж до “офіційної” православної церкви, підпорядкованої Московському патріархату, то ще в 1921 р. було утворено *екзархат*, тобто надано певний автономний статус. Втім, доля його мало чим відрізнялась від долі РПЦ в умовах радянської влади — знищені церкви і монастирі, загублені святині, деградоване священство. Тільки в Полтаві за часів радянської влади зруйновано близько 15-ти храмів.

4. Сучасний стан релігії і церкви в Україні.

Перебудова дала можливість змінити на краще становище церкви. Наприкінці 80-х років була легалізована УГКЦ та відновлена діяльність УАПЦ. Швидко зростає чисельність парафій та релігійних конфесій, що діють в Україні. За роки існування незалежної України мережа релігійних громад зросла на 3,5 тис. і складає у 1995 р. майже 16,5 тис. громад, які належать 67 конфесіям і напрямкам.

З отриманням Україною незалежності постало питання й про незалежність української церкви. Московський патріархат надав Київській митрополії права майже повної самостійності. Але це не задовольнило діячів УАПЦ та деяких ієрархів УПЦ, які на Всеукраїнському Православному Соборі у червні 1992 р. проголосили створення Української Православної Церкви — Київського патріархату на чолі з патріархом Мстиславом. Але ця спроба утворити єдину національну церкву не мала успіху. Патріарх Мстислав згодом відійшов від керівництва Київським патріархатом, а потім помер. Патріархом у 1993 р. було обрано Володимира (В.Романюка). У липні 1995 р. він помер, і його поховання біля Софійського

собору викликало громадські заворушення. Обрання нового патріарха на помісному соборі у жовтні 1995 р. призвело фактично до нового розколу у Київському патріархаті.

Фактично в Україні зараз існує три православних церкви: Українська Православна Церква, що канонічно підпорядкована Московському патріархату, — її очолює митрополит Володимир (в миру В.Сабодан); Українська Православна Церква — Київський Патріархат — очолює патріарх Київський та всієї України Філарет (М.Денисенко); Українська Автокефальна Православна Церква (та її частина, що не погодилась на об'єднання у 1992 р., у жовтні 1995 до неї приєдналась частина єпископату Київського патріархату на чолі з митрополитом Галицьким Андрієм) — очолює патріарх Димитрій (В.Ярема).

У 1995 р. УПЦ мала 31 єпархію, понад 6 тис. парафій, понад 5 тис. священників, 64 монастирі, 1,7 тис. ченців, 10 духовних учбових закладів з 2 тис. семінаристів, 1225 недільних шкіл. УПЦ Київського патріархату до жовтня 1995 р. мала 24 єпархії, близько 2 тис. парафій, 15 монастирів, 1300 священників, 11 духовних учбових закладів, 617 недільних шкіл. Але митрополит Андрій та його прихильники фактично відкололи від УПЦ-КП в жовтні 1995 р. близько 40% парафій і додали їх до УАПЦ, яка на той час вже мала 600 парафій (близько 83% — у Львівській обл.) і близько 200 священників.

Новий розкол загострив проблему церковних приміщень, і без того гостру, особливо там, де на один храм претендують громади різних конфесій. Втім, існуючий розкол затримує вирішення питання про визнання УПЦ автокефальною з боку інших помісних церков. Тому на цей час вона не має відповідного статусу, який би формально підтверджував той стан, що фактично існує.

Крім православних церков в Україні зараз існують також:

Українська Греко-Католицька Церква, тобто уніатська, переважає в Західній Україні, але поширюється і в інших областях, легалізована у 1989 р., налічує 3030 громад — стільки, скільки і у 1939 р., 8 єпархій (крім того, 19 єпархій за кордоном серед української діаспори), 76 монастирів, 9 духовних учбових закладів;

Римо-Католицька Церква — головним чином серед осіб польського походження, але її 600 громад поширені по всіх областях, має 22 монастирі, 3 духовних учбових заклади, близько 300 священників (переважно іноземців), близько 200 недільних шкіл;

Протестантські общини, загалом близько 3600: реформатська церква серед угорського населення Закарпаття, євангельські християни баптисти (1585 громад), християни віри євангельської (п'ятидесятники, 969 громад), адвентисти сьомого дня (424 громади), свідки Єгови (506 громад) та ін.;

Мусульманські общини — 117, зокрема серед кримських татар, які прийняли іслам у XIII-XIV ст.;

Общини іудеїв — 70;

Общини східних віросповідань, зокрема 21 буддистський дацан

Слід відзначити також спроби відновити язичництво у вигляді так званої “рідної української національної віри” (РУН-віра). Ця організація була створена ще в 60-ті роки серед українських емігрантів США Левом Силенком, автором книги Мага Віра (“Могутня віра”), і останнім часом поширюється в Україні. Основою догматики є поклоніння “єдиносущому і всюдисущому Дажбогу”. Не обходять Україну й новомодні, здебільшого псевдорелігійні течії та навколорелігійні секти (наприклад, сумнозвісне “Біле братство”, що діяло у 1993 р.). Поширюється сфера впливу Товариства свідомості Крішні, діють об’єднання прихильників Муна (він сам відвідав Київ у листопаді 1995 р.) та Шри Чинмоя, популярним є окультизм — тільки в Києві діє близько 140 таємних містичних товариств.

Як свідчать соціологічні дослідження і статистичні дані, близько половини дорослого населення України вважає себе віруючими, з них 3/4 — православні, 10% — греко-католики, 8% — представники інших конфесій, 7% — “просто віруючих”.

У квітні 1991 р. Верховна Рада прийняла новий Закон про свободу совісті та релігійні організації (до того діяли радянські постанови з цього приводу 1929 року). Згідно нового закону церква, як і раніше, відокремлена від держави, а школа — від церкви, але церква (або релігійна організація) має права юридичної особи, права власності і господарчої діяльності. Загалом гарантовано право на свободу совісті, тобто свободу мати, приймати та змінювати релігію або переконання за власним вибором і свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої. Держава має спеціальний орган, який контролює стан справ у відносинах між конфесіями та суспільну діяльність релігійних організацій, — Державний комітет у справах релігії. Були також визначені як державні православні свята Пасхи (Великдень), Різдва Христового та Трійці.

Література

- Антонович Д. Передхристиянська релігія українського народу // Українська культура. — К., 1993. — С. 189-196.
- Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. — К., 1992.
- Здіорук С. Церковна політика і геоконфесійні інтереси України // Віче. — 1993. — №8. — С. 84-94.
- Митрополит Іларіон (І.І. Огієнко). Дохристиянські вірування українського народу. Історико-релігійна монографія. — К., 1994.
- Мокрий В. Церква в житті українців. — Львів, 1993.
- Москалець В. Релігійність як риса українського національного характеру. // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №1.
- Українське відродження і національна церква. — Львів, 1992.
- Огієнко І.І. Українська церква. — К., 1993.

Лекція XV. ХРИСТІЯНСЬКІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ

1. Треби та таїнства в християнській церкві.

Важливою формою релігійного життя християнської церкви та її вірних є виконання треб. *Треби* — це молитви і священодійства, які виконуються священнослужителями на прохання віруючих. До треб відносяться чини літургії, таїнства, похоронні відправи, молебни, панахиди та ін. Особливу роль відіграють таїнства.

Таїнство — це така священна дія, за допомогою якої під видимим образом таємно, невидимо подається людині благодать Святого Духа, тобто рятуюча сила Божа. Православна церква містить сім таїнств: хрещення, миропомазання, причастя, покаяння, священство, шлюб і елеопомазання. Всі вони були встановлені в перші віки християнства, тому їх визнає також (з деякими особливостями) і католицька церква. Більшість протестантських течій здійснюють лише хрещення і причастя, розуміючи їх не як таїнства, а як необхідні обряди.

Хрещення. Обряд окроплення водою як магічна дія виник в далекому минулому. У багатьох народів вважалося, що вода має здатність відганяти від людини “нечисту силу”. Християнське хрещення розглядається як друге — духовне — народження людини (і тому повинно відбуватись тільки один раз) та її приєднання до Церкви. Слово “хрещений” рівнозначне слову “християнин”.

Про здійснення хрещення християнами згадується з кінця I — початку II ст. У перших християнських общинах хрестили, звичайно, дорослих, але скоро починають хрестити сім'ями, тобто і дітей також. Питання про можливість хрещення немовлят певний час було дискусійним, та й зараз протестанти допускають хрещення лише у свідомому віці. Православна (як і католицька) церква хрестить немовлят по вірі їх батьків та хрещених. Обов'язком хрещених батьків є навчання хрещеників вірі й піклування про те, щоб вони ставали істинними християнинами.

Миропомазання. Це таїнство, в якому віруючому подаються дари Святого Духа через намащування головних частин тіла освяченою ароматичною речовиною — миром. *Миро* — особливим чином виготовлена суміш кращої оливи й пахучих матерій. У православній церкві миропомазання здійснюється одночасно з хрещенням, в католицизмі цей обряд (конфірмація) відбувається у 7-12-річному віці. Протестанти здійснюють обряд конфірмації як общинне свято після досягнення 14-річного віку, після закінчення навчання у школі та вивчення Закону Божого.

Причастя (євхаристія). Причастя є спожиття хліба й вина, як Тіла і Крові Христових, яке встановив сам Ісус Христос під час Тайної Вечері. Таїнство євхаристії (з грец. — вдячність, подяка) мовби повторює святу Трапезу Господню. Православні миряни причащаються під обома видами, в той час як у католицькій церкві

до останнього часу відбувалось причастя мирян тільки під видом прісного хліба. Християнин повинен сповідатись та причащатись у храмі не менше ніж раз у рік. У деяких протестантських церквах і сектах специфічною формою причастя є хлібопереломлення.

Покаяння (сповідь). Покаяння — це таїнство, через яке людина сповідається своїх гріхів при добавальному розгіршенню священника, отримує невидимо відпущення гріхів від Самого Ісуса Христа. Перед сповіддю православні віруючі говіють, тобто дотримуються посту, посилюють молитви, ведуть благочестиве життя. Священнику забороняється розголошувати гріхи своїх духовних синів. Іноді священники-духівники накладають на тих, що каються, деякі духовні карі, або заборону — *епітимію*. Сповідь спочатку була прилюдною, і лише в кінці IX в. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого священнику. Протестанти впровадили прилюдне каяття і не вважають його таїнством.

Священство (рукоположення, або хіротонія). Це посвята у сан священнослужителя, яка здійснюється накладанням рук іншим архиєреєм та відповідними молитвами. У християнстві священство має три ступені: диякон, пресвітер (священик, або ієрей), єпископ (архієрей). Диякон бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. Пресвітер може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств, крім рукоположення. єпископ здійснює всі сім таїнств і має право висвячувати у сан диякона і пресвітера. Самого єпископа висвячують обов'язково декілька інших єпископів. У католицькій церкві священники забор'язані дотримуватись безшлюбності (целібату). В православ'ї вони поділяються на чорне (ченці) та біле (які можуть бути одруженими) духовенство, але єпископи обов'язково повинні бути ченцями. У деяких протестантських церквах зараз служителями культу стають і жінки.

Шлюб. Обряд одруження виник у період первісного ладу. У християнській релігійній обрядності ритуал таїнства шлюбу склався лише в XVI ст. В сучасному шлюбному обряді найважливішими є такі дії: обряд обручення і наложення обручок (символізує обіцянку вічної вірності і взаємної допомоги); стояння із запаленими свічками й ходження навкруги аналого; покладання вінців на голови молодого і молодій на знак їх чистого життя, перемоги над спокусами тілесними; пиття вина з однієї чаші як обіцянка ділити все, що пошле їм Господь — і радість, і горе. Існують деякі правила стосовно церковного шлюбу — обмеження віку; заборона шлюбу близьким родичам; вільна згода нареченого та нареченої, а також згода батьків; безумовно забороняється багатоженство; церква не вітає розлучення і неохоче дозволяє другий та третій шлюби.

Єлеопомазання (маслосвяття). Це помазання хворого освяченою оливою — *єлеєм*. Згідно з ученням православної церкви, маслосвяття цілює немощі духовні й тілесні — ті, які є наслідком гріхів. У католицизмі це таїнство — один із останніх обрядів переходу людини у вічне життя. В православному єлеопомазанні здійснюється прохання зцілити хворого і відпустити гріхи його, і

немає згадки про приготування хворого до смерті. Спочатку це таїнство здійснювалось сімома священиками (правили молитву “собором” — звідси “*соборування*”). Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім раз змазували елеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священик, але як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитв і т.д.

2. Православні свята та церковний календар.

Церковний календар. Православна церква веде рахунок років від Різдва Христового за юліанським календарем, що було запроваджене у 525 р. римським ченцем скіфом Діонісієм Малим, і поступово прийнято у всіх християнських країнах (у Росії цей порядок був встановлений Петром I з 1700 р.). При цьому використовувався календар, введений ще в I ст. до н.е. Юлієм Цезарем.

Найважливішою календарною проблемою в християнстві завжди було визначення дня святкування Пасхи і перехідних свят, які від неї залежать. Протягом перших двох віків християнства не було спільної згоди відносно часу святкування Пасхи, і це було причиною суперечок між Східною і Західною Церквами. I Вселенський собор у 325 р. встановив, що святкування Пасхи повинно бути у першу неділю після повного місяця після дня весняного рівнодення, але обов'язково після пасхи єврейської. Це правило було прийнято усіма християнськими церквами. Але недосконалості календаря призвели до того, що згодом дні святкування в Західній і Східній Церквах знову розійшлися.

У зв'язку з тим, що юліанський календар трохи довший за сонячний рік, поступово накопичується різниця, яка призводить до відставання календаря від сезонів року. Це спонукало папу Григорія XIII відкинути зайві 10 днів і провести в 1582 р. реформу. Цей григоріанський календар (або новий стиль) був прийнятий у католицьких країнах, а також — як світський — і в інших (в Росії з 1918 р.).

Але Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська та Єрусалимська (а також Українські православна та греко-католицька) церкви зберігають святкування за старим, юліанським календарем (тому дати тут вказуються подвійні — за старим і за новим стилем). Справа в тому, що користуючись юліанським календарем православні виконують постанову Нікейського собору і ніколи не святкують Пасху ні разом з євреями, ні раніше від них. Західні християни, завдяки григоріанському календарю, не можуть уникнути порушення цього правила.

Неділя. У християн ще з апостольських часів виділяється окремий священний день тижня. Якщо у іудеїв це — субота, яку вшановували і перші християни, то дуже скоро християнські общини почали святкувати неділю (воскресіння) — на згадку воскресіння Христового. Це був день богослужбових зібрань і молитв,

день священного спокою. Християнська церква наказує своїм вірним в неділю не тільки відпочивати від світських справ, а присвячувати цей день служінню Богові — відвідуванню богослужб, молитвам, читанню Святого Письма.

Православні свята. У християнстві, як і в інших релігіях, головні свята пов'язані з природними циклами. Крім того, в них можна легко знайти відгуки обрядів іудейських та інших культур, хоча їх духовна основа базується на Євангелії та церковній історії. Слід знати, що християнські свята мають деякі відмінності в католицизмі та православ'ї, і дуже відрізняються у протестантів. У даній лекції мова піде лише про традицію православної церкви.

Православні свята розрізняються за своїм значенням на *великі, середні і малі*. Крім того, серед великих свят відокремлюються *свято всіх свят — Пасха*, а також *великі дванадцять* свят.

За об'єктом вшанування свята розрізняються на Господні, Богородичні, і свята на честь святих.

За календарними особливостями свята бувають *перехідні* (тобто які не мають постійної дати святкування) та *неперехідні* (які мають постійну дату).

Розрізняються також свята *загальні і місцеві*, або *храмові*. Храмові (престольні) свята відзначаються в дні освячення храмів або в дні пам'яті тих подій чи святих, на честь яких збудовано храм.

Свято всіх свят — Пасха (Великдень). Серед християнських свят особливе місце належить святу Пасхи. Воно перейняло назву єврейського свята, але набуло зовсім іншого змісту. Святкування Пасхи встановлене в пам'ять страждань, смерті і чудесного воскресіння Ісуса Христа. Богослужіння і церковні обряди цього свята особливо урочисті і сповнені почуттям радості за Того, хто воскрес, а також сподіванням спасіння та вічного життя. Великдень є центром перехідного циклу свят, постів і відправ. Він закінчує період Великого посту і розпочинає низку тижнів (до свята Трійці), які відрізняються більш радісним, світлим тоном богослужінь.

Сама пасхальна служба відбувається вночі. Вже опівночі церковний хор починає співати “Христос воскрес із мертвих...” та йде хресний хід із корогами і співом навколо церкви. На Пасху освячують ковбаси, м'ясо (залишок старозаповітної жертви ягня), куличі (паски), крашені яйця (символ нового життя, дарованого кров'ю Ісуса).

За походженням Пасха пов'язується із святами деяких стародавніх скотарських народів Близького Сходу, під час яких в жертву злим духам приносили ягнят, телят із першого приплоду худоби. З переходом до землеробства, як спокутна жертва духам приносились хліб і коржі, випечені із зерна нового врожаю, фрукти. У Київській Русі святкування Пасхи було впроваджене в X ст. і також злилося з місцевими слов'янськими весняними святами.

Великі дванадцять свят.

Різдво Пресвятої Богородиці — 8 (21) вересня. Ця подія — народження Діви Марії від Іоакима і Анни — описується в “протоєвангелії Іакова”, створеному в II ст. Починає святкуватись з IV-V ст. Мала

пречиста, як звать це свято в Україні, пов'язується з давніми землеробськими осінніми святами на завершення збирання врожаю. *Воздвиження хреста Господнього* — 14 (27) вересня. Здвиження — одне з найважливіших свят, присвячених культурі хреста — символу християнської віри. За переказом церкви, римський імператор Костянтин Великий перед однією з найбільших своїх битв мав чудесне видіння: на небі з'явився осяяний хрест із написом: "Ним перемагай!" У битві він одержав перемогу і з того часу увірував у чудодійну силу хреста. Тим часом матір'ю імператора, Оленою було знайдено Хрест, на якому був розп'ятий Христос. Частки того чудодійного Хреста розійшлись потім по всьому світу. Церква урочисто відзначає це свято. Напередодні на нічний Божій службі виносять прикрашений квітками хрест і вкладають його на аналої всередині храму. Ця церемонія супроводжується дзвоном, церковними піснями.

Введення Пресвятої Богородиці в храм — 21 листопада (4 грудня). Це свято, згідно з ученням християнської церкви, пов'язане з передачею трирічної Марії на виховання в Єрусалимський храм. Вона була присвячена служінню Богові згідно обітниці, що дали її батьки.

Різдво Христове — 25 грудня (7 січня) Це одне із головних свят християнства. Своїми джерелами воно сягає у первісні культові дії. 25 грудня святкувалось народження стародавнього іранського бога Мітри. Саме з цією датою і було пов'язане Свято Різдва Христового, що виникло в Римі в IV ст. З ним поєдналось багато народних звичаїв і обрядів, розгад, дитячих забав. Взагалі це перш за все дитяче свято. Саме на Різдво для дітей прикрашали ялинку — звичай, який, як вважається, прийшов з Німеччини. Святкування триває усі Святки — дні після Різдва до Хрещення, що супроводжуються співом колядок, ворожінням, рядженими та іншими обрядами, що являють собою суміш язичницьких і християнських традицій.

Хрещення Господнє, або Богоявлення — 6 (19) січня. Це свято було проголошене в пам'ять хрещення Ісуса Христа в річці Йордан. Святкували Богоявлення (Епіфанію) ще в Стародавньому Єгипті. Перші християни Різдво і Богоявлення святкували спочатку разом. Точний розподіл цих свят відбувся лише наприкінці IV — на початку V ст. Свято хрещення завжди було дуже урочистим. Головний його обряд — освячення води (звідси ще й назва *Водохрещтя*). Воду святити в церкві і в ополонках. До ополонки рушав хресний хід, в якому брали участь духовенство і всі віруючі, служили урочисті молебни.

Стрітіння Господнє — 2 (15) лютого. Це свято присвячене, як свідчать богослови, представленню батьками Ісуса Христа, свого немовляти, Богові. Ця зустріч відбулася ніби в Єрусалимському храмі на сороковий день після Різдва Христового.

Благовіщення — 25 березня (7 квітня). Свято, що має своїм змістом міф про одержання Марією "благої вісті" від архангела Гавриїла, що вона народить дитину від Святого Духа. На Русі пов'язувалося церквою з початком польових робіт і прикметами про майбутній урожай.

Преображення Господне (Спас) — 6 (19) серпня. Це свято з'явилося на Сході Римської імперії приблизно в V-VII ст. В основу свята покладено євангельську розповідь про чудесне перетворення Христа, коли Він привів групу своїх учнів на гору Фавор і під час молитви “переобразився”: “обличчя Його, як те сонце, засяло, а одежа Його стала біла, як світло” (Мт. 17, 2), а голос з небес підтвердив Його божественне походження. В цей день святити яблука, виноград, інші фрукти, звідси інша назва свята — “яблучний спас”.

Успіння Пресвятої Богородиці — 15 (28) серпня. Відомо приблизно з кінця VI ст. і пов'язане з переказами про дивовижне вознесення Богоматері після її смерті. На Русі свято першої пречистої злилося з стародавньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба і плодів у жертву духам за “сприяння” врожаю.

Вхід Господній до Єрусалима (вербна неділя) — святкується за тиждень до Пасхи (тому не має постійної дати). Це переддень Страсного тижня, який присвячується згадкам про страждання Христа. В основі свята лежить біблійна розповідь про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями в Єрусалим для прийняття страждань і смерті. За день до цього, у суботу, Ісус здійснив одне з найбільших своїх див — оживив Лазаря. Потім, у неділю, він в'їхав у Єрусалим на молодому ослі. Народ радісно зустрічав його, кидаючи перед Сином Божим пальмові гілки та одежі. На Русі ритуальне значення пальмових гілок перенесене на гілки верби, які розпускаються до цього часу і згідно з народним повір'ям захищають від злих духів.

Вознесення Господне. Євангелісти історію життя Ісуса Христа завершують описом сцени вознесення воскреслого після страти Сина Божого на небо. Відзначається це свято на сороковий день після Пасхи. Традиція відзначати 40-й день пам'яті померлих як остаточне вознесення душі, що до цього ще перебуває поряд з тілом, має давні витоки, і зараз зустрічається не тільки серед православних.

П'ятидесятниця, або Пресвята Трійця — святкується у 50-й день після Пасхи. Це свято, як вчить церква, встановлено в пам'ять чудесного явища: на п'ятдесятний день після воскресіння Христа на апостолів зійшов Святий Дух, і вони заговорили різними мовами, хоча ніколи їх раніше не знали. Цей день відзначається як заснування Церкви Христової і святкується, як і Пасха, з часів апостольських. Свято пов'язується з прославленням Трійці, оскільки всі три Особи брали активну участь у цій події. В Україні свято Трійці злилося з місцевим святом первісних слов'ян — семиком (“зелені свята”) — і запозичило у нього побутовий зміст. Семик пов'язувався з завершенням весняних робіт. У цей день храми і домівки віруючих прикрашались зеленими гілками, травою, квітами. У православне свято Трійці вплилося своєю обрядовою стороною і поминання духів померлих родичів.

Великі (але не дванадцяті) *свята* такі: Обрізання Господне — 1 (14) січня; Покрова Пресвятої Богородиці — 1 (14) жовтня; Різдво Іоанна Предтечі — 24 червня (7 липня); День ПершOVERховних

апостолів Петра і Павла — 29 червня (12 липня); Усікновення голови Іоанна Предтечі — 29 серпня (11 вересня).

Із цих свят в Україні особливою пошаною здавна користувалась Покрова Богородиці. Свято встановлене на честь явлення Богородиці, яке нібито відбулося в 910 р. у Влахернському храмі Богородиці в Константинополі. Богоматір, котру обступили ангели і святі, з'явилась у повітрі, помолилась про спасіння світу від бід і страждань і розпростерла над усіма свій покров у вигляді широкого шарфа (омофору). Покрова святкується на Русі з XII ст. У козацьку добу козакі на нових поселеннях обов'язково в першу чергу будували церкви саме на честь Покрова Богородиці.

Середні свята православної церкви — це дні вшанування пам'яті найбільш відомих святих: Іоанна Богослова, Іоанна Златоуста і Трьох Святителів, Кирила і Мефодія, кн. Володимира, Миколи Чудотворця та ін., а також храмові свята.

3. Православні пости, інші традиції релігійного життя.

Пости. Піст, як і свято, відіграє в релігійному житті дуже важливу роль: це спосіб очищення, посилення молитви прохання, вияв трауру. Піст поряд з молитвою і милостиною є однією з найважливіших дій, що виражають перед Богом упокорення, надію і любов людини. Православна церква відрізняється особливим вшануванням постів — у церковному календарі ними зайнято близько 200 днів. Існують багатоденні і одноденні пости.

До *одноденних постів* належать: середа і п'ятниця кожного тижня (на спомин зради Христа Іудою і на спомин страждань і смерті Христової); день Усікновення голови Іоанна Хрестителя; день Воздвиження Хреста Господнього; Святий вечір напередодні Хрещення Господнього.

Багатоденних постів чотири. Найважливіший з них — Великий піст, що складається з Чотиридесятниці, на спомин сорокаденного посту Господа Ісуса Христа в пустелі, й Страсного тижня, на спомин останніх великих подій з Його земного життя. Таким чином, загалом Великий піст складає сім тижнів перед Пасхою. Далі йдуть пости: Різдвяний (або Пилипівка) — з 15 (28) листопада до Різдва, тобто сорок днів; Успенський (або Спасівка) — з 1 (14) серпня до Успіння, тобто два тижні; Апостольський (або Петрівка) — розпочинається через тиждень після Трійці і до дня апп. Петра і Павла, тобто триває від восьми днів до шести тижнів залежно від дня Пасхи.

Вшанування святих та священних реліквій. Крім великих свят християнська церква відзначає дні, присвячені пам'яті святих, знаменних подій, а також уславленню ікон. Культ святих і мучеників є важливою рисою християнства. Щоправда, протестанти, відкинувши Святий Переказ, не мають цього культу.

Звичай вшановувати праведників і шукати їх заступництва виник у період гонінь. Вихідним пунктом був погляд на мучеництво як

вищий подвиг християнського сповідання, який відкриває мученикам двері до раю. Мученики за християнську віру вважались гідними вічної пам'яті. Їх смерть пов'язувалась з заснуванням тих чи інших християнських общин. На могилах мучеників збирались у дні їх кончини, які вважались днями їх народження в життя вічне, там здійснювались урочисті богослужіння, будувались капели, церкви. Після припинення гонінь перейшли до вшанування святих, тобто тих, хто відрізнявся своїми аскетичними подвигами. Їх почали шукати насамперед серед ченців, єпископів і церковних осіб.

Вшанування святих і мучеників розвивалось у церкві поступово. Про їх життя складались оповіді, які об'єднувались у збірки. Найбільш відомі на Русі — Києво-Печерський патерик (XIII ст., надрукований у XVII ст.); Мінеї-Четві митрополита Макарія (XVI ст.), Життя святих Дм. Ростовського (поч. XVIII ст.).

Канонізація як офіційне зарахування до лику святих — явище порівняно пізнє. Східна церква не встановила чіткого порядку канонізації. Вона санкціонувалась патріархами, єпископами, Соборами, Синодом, навіть царями. Сучасний Православний календар містить кілька тисяч імен святих. Фактично у різних православних народів перелік найбільш шанованих святих дещо відрізняється. У католицькій церкві канонізації передує певний процес, який повинен підтвердити достовірність свідоств про праведне життя особи, що зараховується до лику святих, про дива, які нею здійснені. Першим етапом є *беатифікація*, тобто зарахування до лику "блаженних".

Збереження пам'яті про святих потребувало також збереження того, що було близьке їм, оточувало їх. Звідси з'являється *ушанування мощів* і взагалі останків святих, а також священних реліквій. Слов'янське слово "мощі" означає "тіло небіжчика". Мощі святих мають різний ступінь збереженості, і віра в їх абсолютну нетлінність є забобоном, який шкодить церкві.

На святих дивились як на істоти, які взмозі допомогти людям своїм клопотанням перед Богом, які могли постраждати за грішних. Під впливом таких релігійних уявлень виникає природна потреба бути в тих місцях, де жили і діяли праведні люди. Звідси розвиваються мандрівки, *ходіння на прощу* до святих місць, перш за все в Святу Землю. Перші прочани відомі у IV ст. Починаючи з XI ст. багато прочан в Палестину іде з Київської Русі. Ця традиція існує й зараз. Місцями богомілья стали також окремі монастирі (Афонський, Почаївська та Печерська Лаври), місця явлення чудодійної сили окремих ікон тощо.

Приблизно з IV ст. в християнстві виникає *вшанування образів (ікон)*. За переказами, першим іконописцем вважається євангеліст Лука. Образи Спасителя, Божої Матері, апостолів і святих були не просто портретами чи повчальними малюнками, а саме предметами поклоніння. Особливо повагою користуються чудодійні ікони Божої Матері (Іверська, Володимирська, Казанська, Почаївська та інші).

Богослужіння. Богослужіння — важливий елемент релігійного культу. Християнська богослужба складається з таких елементів, як читання Св. Письма, спів, проповідь, молитва, а також таїнство причащення. Перші християни не знали складного культу, як у язичників, і могли обходитись без храмів. Лише на межі II—III ст. виникають особливі богослужбові будівлі, грецькою мовою “кіріакон”, звідси слов’янська “церква”, німецька “кірха”.

Храмові богослужіння у православній церкві відбуваються обов’язково у святкові та недільні дні, а по можливості і в інші дні тижня. У склад громадського богослужіння входять молитвословія, читання і співи трьох родів: перші присвячуються певним годинам доби (*денне коло* богослужіння), другі — окремим дням тижня (*седмичне коло*), треті — дням року (*річне коло*). Всі ці служби здійснюються разом, тому православна відправа кожного дня має єдину основу, але відрізняється за споминами різних днів і формою окремих служб. Основу складає добове коло — вечірня, утрєня, часи, літургія.

Головною й найважливішою службою є *літургія (обідня)*, з якою пов’язане таїнство євхаристії. У православній церкві використовується три чини літургії — Іоанна Златоуста, Василя Великого і Григорія Двоєслава, або літургія раніше освячених дарів. Літургія складається з трьох частин. Спочатку приносять і готують хліб і вино для таїнства причащення (*проскомідія*, з грец. — приношення). Потім бувають загальні молитви, співи псалмів і читання Слова Божого. При цьому могли бути присутніми й ті, котрих навчали віри Христової — так звані “оглашенні”, звідси й уся ця друга частина зветься *літургією оглашених*. Нарешті, dokonується само посвячення хліба й вина, і куштують їх тільки самі віруючі, — це третя частина, або *літургія вірних*.

Серед тижневого кола особливо вшановується недільна служба, в річному колі — служби святкові (перед ними завжди відбувається всеношна). Взагалі правильне поєднання всіх цих кіл є досить складною справою і здійснюється священиками за допомогою спеціальних богослужбових книг (требник, служебник, часослов, триодь тощо).

Література

Булгаков С. В. Православие. Праздники и посты. Богослужение. Трєбы. Расколы, ереси, секты... М., 1994.

Закон Божий. Для семьи и школы / Сост. протоиерей Серафим Слободский. — 4-е изд. — 1987.

Мень А. Православное богослужение. Таинство, слово и образ. — М., 1991.

Петровская Е. К. Какой у нас сегодня праздник, мама? — М., 1992.

Руднев В. А. Древо жизни: Об истоках народных и религиозных обрядов. — Л., 1989.

Степанов Н. П. Народные праздники на Святой Руси. — М., 1992.

Лекція XVI. ІСЛАМ

1. Виникнення та розповсюдження ісламу.

Іслам (з араб. “покірність”, інші назви — мусульманство, магометанство) — це наймолодша з трьох світових релігій. Він виник на початку VII ст. серед арабських племен Аравійського півострова та дуже швидко розповсюдився на Близькому та Середньому Сході, Північній Африці. Маленька релігійно-національна община перетворилась у культурну спільноту, яка мала і релігійний, і наднаціональний, і державно-політичний характер.

Відносно пізній час виникнення ісламу вплинув на деякі відмінностями, його генезису. По-перше, він значною мірою ґрунтувався на релігіях, що вже існували, перш за все на іудаїзмі та християнстві. По-друге, початковий період його існування та особистість його засновника краще відомі з історичних джерел порівняно з іншими релігіями.

Аравія того часу переживала перехідний етап свого розвитку. Зокрема, з роздрібнених племінних союзів, переважно кочовиків-скотоводів, почала формуватись певна етнічна спільність — розповсюджувалась єдина арабська мова, елементи спільної самосвідомості. Одночасно занепадали різні племінні, переважно політеїстичні культури та набирали сили елементи монотеїзму серед традиційних місцевих вірувань, підсилюючись впливами вже розвинених монотеїстичних релігій. Особливо широким був вплив християнства (принаймні деяких його еретичних напрямів) та іудаїзму.

Тому не випадково, що багато християнських та іудейських мотивів та образів увійшло до мусульманської традиції. Іслам визнає святість об'явлень, що були дані Мусі (тобто Мойсею), Дауду (Давиду) та Ісі (Ісусу), тобто святість Біблії, але вважає, що їх послідовники спотворили надані їм істини. Взагалі мусульманська традиція вважає, що Аллахом було послано 124 тис. набі, тобто пророків, з яких 300 звуться ще й расуль, тобто такими, що отримали боже об'явлення. Головними серед них є шість — це Адам, Ібрахім (Авраам), Нух (Ной), а також Муса, Іса та Мухаммад. Саме пророк і расуль Мухаммад є за ісламом “печаткою пророків”, тобто останнім, таким, що завершує цей ланцюг.

Засновник ісламу пророк Мухаммад. Мухаммад бен Абд Аллах, з роду хашім племені курайш, народився в одній із шляхетних родин великого торговельного та релігійного центру Аравії — Меккі, близько 570 року. Він рано став сиротою і жив до одруження із багатогою вдовою Хадіджею у злиднях. Відомо, що він займався караванною торгівлею, але дуже часто вдавався до благочестивих роздумів наодинці. Близько 610 року йому почали з'являться видіння, а згодом — голос, який він сприймав як Боже слово. Саме ці висловлювання, пізніше записані за його словами, склали святу книгу мусульман — Коран.

Невдовзі Мухаммад, маючи впевненість, що він є Божий обранець, почав проповідувати серед мешканців Мекки. Він проголошував велич одноосібного та єдиного бога Аллаха, відкидав багатобожжя, що було тоді розповсюджене, попереджав про майбутнє воскресіння з мертвих, про День Суду та кару у пеклі всіх тих, хто не увірує в Аллаха. Ця проповідь була зустрінута у рідному місті пророка спочатку сміхом, а згодом переслідуваннями. Зрештою Мухаммад та купка його прихильників змушена була покинути Мекку та зробити гіджру (тобто переселення) до Ясріба (Медіни — міста пророка). *Рік гіджри — 622 — вважається початком нової ери за мусульманським календарем.*

Саме в Медіні він став не лише проповідником, а духовним та політичним лідером общини (умма), яка також органічно поєднувала риси релігійної та політичної спільноти. Саме тут будується перша мечеть, встановлюються засади релігійного вчення та мусульманського ритуалу, правила життя общини. Саме звідси починається розповсюдження ісламу на арабські племена півострова (як, доречі, й гоніння на тих, хто не приймав іслам, зокрема іудеїв), саме тут формується перше мусульманське військо, яке близько 630 р. здобуває Мекку.

Халіфат. Після смерті Мухаммада (632 р.) територія впливу мусульманської общини, що перетворилась у державу — халіфат — дуже швидко розширюється. У боротьбі з Персією та Візантією арабам допомагало багато чинників — мобільність військових загонів, використання верблюдів, хитка оборона та роздробленість персидської держави, внутрішні релігійні чвари у Візантії. Але головно рушійною силою була ідея боротьби за віру — *джихад*. Кожен мусульманин фактично був солдатом, який ішов на битву проти невірних в ім'я Аллаха, і кожен був готовий прийняти смерть за віру, тобто стати *шахідом*, якому було гарантовано місце в раю. Ідея джихаду (або газавату), як війни проти невірних, збереглась в ісламі до наших днів, хоча практично її намагаються здійснювати лише деякі крайні групи.

Так чи інакше, але вже за 30 років існування халіфат охопив територію сучасного Ірану, Іраку, Сирії, Єгипту та Лівії. З 661 по 750 рік правила династія Омейядів, яка поширила володіння халіфату на Схід до Аму-Дар'ї та Інду, і на Захід — до Атлантичного океану та Піренеїв. Ця експансія була зупинена франками у битві при Пуатьє (732 р.), тим часом на Кавказі арабів зупинили хозари. Протягом 750-1258 рр. правила династія Аббасидів, яка намагалась розширити експансію, але фактично халіфат вже не був єдиною державою — окремо існував Єгипет, де правила династія Фатимідів, в Іспанії — Кордовський халіфат Омейядів, а також багато менш значних правителів. Вже з X ст. халіфат занепадає, а у XIII ст. він був знищений монголами. Але політичну естафету мусульманства перейняли турки. З XV ст. провідною мусульманською державою стає Османська імперія, де до початку XX ст. іслам був державною релігією.

2. Мусульманське віровчення та звичаї.

Коран і Суна. Святим письмом мусульман є Коран (“ал-Куран” — “читання вголос, напам’ять”) — за їх уявленням, це слова Аллаха, що безпосередньо або через ангелів були звернені до Мухаммада та були виголошені останнім як “пророчі одкровення” головним чином в Мекці і Медіні між 610 і 632 рр. За життя Мухаммада текст Корана головним чином переказувався напам’ять. Після смерті пророка за дорученням перших халіфів його секретар Зайд бен Сабіт склав писемний текст, який близько 650 р. був проголошений канонічним. Він має 114 сур (тобто глав), які поділяються на айати (вірші). Після першої короткої сури — Фатіхі — яка використовується в ісламі як головна молитва,— йдуть найдовші сури і простежується тенденція до зменшення розміру сур від початку Корану до його кінця. Як святе письмо мусульман Коран відіграє важливу роль у житті сучасних мусульманських держав. Його викладають в різних учбових закладах, його образи та ідеї знаходять відображення в художній літературі, широко використовуються в суспільному житті.

Якщо Коран — це святе письмо мусульман, то святим переказом ісламу є Суна — збірка переказів (хадісів). Вона містить приклади з життя Мухаммада як зразок та керування для усього мусульманського загалу та кожного мусульманина зокрема, як виток відомостей про те, яка поведінка чи думка до впадоби Аллаху. У звичайнім лексиконі суна може означати просто правильні, відповідаючі Суні вчинки (“суна” — звичай, приклад). Чотири канонічних збірки суни були укладені ще у IX ст.

П’ять “стовпів” ісламу. Вже у ранній період розвитку мусульманської общини склалось уявлення про п’ять “стовпів” ісламського віровчення. Це: 1) аш-шахада — сповідання віри; 2) ас-салат — молитва; 3) ас-саум — піст; 4) аз-закат — податок на користь бідних; 5) ал-хаджж — паломництво.

Догматика. Мусульмани називають Бога Аллахом — це ім’я було відоме й раніше як ім’я одного з найвищих божеств аравійського пантеону. Символ віри ісламу (саме шахада) дуже короткий: “Немає ніякого Бога, крім Аллаха, і Мухаммад — його посланець!” Аллах — єдиний та одноосібний бог, творець світу і господар Судного дня. Навіть християнську Трійцю мусульмани відкидають як політеїзм, проголошуючи: “Он — Аллах — єдин, Аллах, вечний; не родил и не был рождён, и не был Ему равным ни один!” (Коран, 112). Аллах має владу над усіма своїми творіннями та піклується про них. Щодо людей він милостивий, милосердний, такий, що все прощає. У відповідь люди повинні, усвідомлюючи могутність та велич Аллаха, цілком підкоряти себе йому, бути богобоязливими, благочестивими, у всьому покладатись на його волю та милість.

Взагалі ісламу дуже притаманний фаталізм, віра у визначеність наперед усіх дій людини та її долі. Проте одночасно підкреслюється, що людина є сама відповідальною за свої дії, насамперед

неправедні, тому на суді Аллаха кожен отримає своє залежно від того, що він зробив за своє життя.

Основні догмати ісламу склалися поступово, та й досі в них є розбіжності між різними напрямками мусульманства. Взагалі цих догматів п'ять: 1) вчення про єдиногобожжя; 2) віра у божу справедливість та правосуддя Аллаха; 3) визнання пророчої місії Мухаммада та пророків, що йому передували; 4) віра у воскресіння, Судний день та потойбічний світ; 5) вчення про верховну владу (імамат-халіфат). Перші чотири догмати спільні для всіх мусульман. Питання про верховну владу — головний предмет розбіжностей між різними течіями.

Салат (намаз) — ісламська молитва, ритуал якої строго затверджений. Вона повинна виконуватись п'ять разів на добу, та пов'язана із ритуальним очищенням, відповідним порядком рухів та молитовних формул. Її необхідно здійснювати обличчям до мусульманської святині — Кааби (цей напрямок зветься *кібла*). Молитву можна здійснювати як індивідуально, так і колективно. Особливим, святковим днем, коли усі мусульмани збираються до мечеті на полуденну молитву та проповідь, є п'ятниця. Обов'язок знаходження на спільній п'ятничній молитві вплинув на архітектуру — з'явилися спеціальні соборні мечеті великого розміру.

Мечеть займає особливе місце в житті мусульманського суспільства, вона є не тільки молитовною, а й суспільною будівлею. Раніше тут зберігалась казна, провадився мусульманський суд, спливало культурне життя, міг навіть провести ніч іноземець. Квартальні мечеті були справжніми чоловічими клубами (жінки повинні були молитись або в частині за огорожею, або в спеціально ізольованих галереях). Зараз мечеті значною мірою звільнені від суспільно-політичних функцій, хоча іслам так і не сформував уявлення про святість цієї будівлі та обряду її освячення. Але для перебування у мечеті віруючий має бути ритуально чистим, одягнутим у кращий одяг, не розмовляти голосно та при вході роззуватися.

Саум (ураза) — мусульманський піст — полягає в повному утриманні протягом світлого часу доби від приймання їжі, напоїв, тютюну, виконання шлюбних обов'язків і т.ін. З настанням темряви обмеження відмінюються, але забороняється надмірність. Піст є обов'язковим для усіх дорослих мусульман протягом святого місяця *ромодану*. Є також різні індивідуальні та добровільні пости.

Закат — податок на користь мусульман, що потребують допомоги, своєрідна милостиня. Розміри цього податку, правила його стягнення та категорії осіб, що мають право на отримання коштів з нього, також регламентовані.

Хаджж — паломництво до Мекки, яке забов'язаний, принаймні раз у житті, здійснити кожен мусульманин. Наприкінці життя Мухаммад здійснив паломництво до Мекки, до Кааби, яку він звільнив від язичницьких ідолів. Це кубічної форми кам'яна споруда, розміром 12 на 10 м і висотою 15 м. покрита чорними щититими поліпталнами. здавна використовувалась як культовий центр.

У її східному куті є “чорний камінь” — головний об’єкт поклоніння, символ могутності Аллаха, надісланий ним на Землю. За арабською легендою Каабу започаткували ще Адам та його син Шис (Сіф), а згодом її відбудували Ібрахім та Ісмаїл, яких іслам вважає першими мусульманами, носіями істинного єдинобожжя.

І в наш час Мекка, де знаходиться Кааба, та Медіна, де був похований Мухаммад, є головними місцями паломництва мусульман. Хаджж здійснюється у строго визначені дні мусульманського року — місяць *зу-л-хиджа* (мусульманський календар відповідає місячному року, який є коротшим за сонячний на декілька днів, тому дні хаджжу та інших мусульманських свят увесь час зміщуються відносно нашого календаря). Він супроводжується різними обрядами та ритуалами, а завершується найбільшим мусульманським святом жертвопринесення. Зараз хаджж відіграє важливу роль — не тільки релігійну, а й суспільно-політичну (форма єдності мусульманського світу, час зустрічей лідерів ісламських держав тощо).

Шаріат. Як бачимо, чотири з п’яти “стовпів” ісламського вровчення містять моральні та обрядові правила, що відображають підвищену увагу цієї релігії до обрядовості та норм релігійного життя. Це визначило переважаючий розвиток ісламського права порівняно із догматикою. Мусульманське право — шаріат — складається з комплексу правил, що містяться у Корані та суні, а також вироблені багатовіковою практикою ісламських богословських шкіл. Вони визначають переконання, формують моральні цінності та релігійну совість віруючих, а також визначають конкретні норми права. Правосуддя на основі норм шаріату здійснюють мусульманські судді-чиновники — *каді*.

У більшості ісламських країн і зараз зберігаються шаріатські суди, в чинності яких знаходяться справи, що відносяться до ритуального, родинного, приватного, частково й до кримінального права. За нормами шаріату виконуються тілесні кари (наприклад, биття ціпками по п’ятах) в Пакистані, Судані, арабських монархіях; широко використовується смертна кара, наприклад, в Ірані — за подружню невірність, проституцію, негідне життя на землі, незгоду з Богом, чотирикратне порушення посту, неодноразове вживання алкогольних напоїв, гомосексуалізм тощо.

Значне місце в шаріаті відіграють певні заборони (*харам*). Так, у їжі безумовно заборонені свинина та кров, м’ясо падалі, м’ясо тварин, що забиті без відповідного ритуалу. Заборонені напої, що призводять до сп’яніння, але ця заборона м’яка, різко засуджується лише цілеспрямоване та надмірне вживання. Ретельно розроблений мусульманським правом сімейно-шлюбний ритуал. До речі, Коран дозволяє мусульманину мати чотириох дружин — тільки б він мав змогу їх утримувати. Жінки мають окреме приміщення в будинку (*гарем*), де не мають права знаходитись сторонні. Так само в мечетях жінки допускаються до молитви в відгородженій частині, або в ізольованих галереях. Вони повинні носити особливий одяг — *хиджаб* (чадра, паранджа), яка приховує їхнє обличчя і фігуру.

Головними мусульманськими святами є курбан-байрам — свято жертвопринесення, пов'язане з хаджем; ураза-байрам — свято розговіння, пов'язане з закінченням місячного посту ромодану; мавлюд — свято дня народження пророка Мухаммада. Як родинне свято розглядається також обряд ритуального обрізання (*суннет*) немовлят чоловічої статі.

3. Головні течії ісламу.

Організація ісламу. Іслам не має церкви як певної релігійної організації подібно до християнської. Релігійна ієрархія тут майже відсутня — є лише деякі найбільш досвідчені члени общини, знатоки шаріату — *муфтії*, які згодом посіли місце глав мусульманських общин, верховні муфтії у мусульманських державах здійснюють релігійний контроль над діями уряду. Релігійні функції при богослужінні (спільній молитві), виконують *муедзін*, який закликає до молитви, *хатіб* — проповідник, *імам* — керівник молитви. Розповсюджене у російських мусульманських провінціях звання муллі є, власне, перенесенням на мусульманський ґрунт не власного йому звання священника.

Функції імама як керівника молитви спочатку виконував сам Мухаммад, а після його смерті — халіфи, тобто заступники посланця Аллаха. Ця функція, внаслідок релігійно-політичного характеру мусульманської общини, фактично призвела до того, що керівник молитви став одночасно головою общини, найвищим духовним і політичним авторитетом, верховним носієм духовної та світської влади. Таким чином, теократичний характер влади пророка Мухаммада, який і зараз є ідеалом “ісламського правління”, стверджував неподільність духовної та світської влади, яку має глава мусульманської общини. Але за три десятиріччя після смерті пророка проблема влади розколола мусульманську общину на релігійно-політичні групи, які існують й зараз. Суперечки про те, хто саме має бути імамом, та якою є сутність його влади, призвели до розпаду мусульман на ворогуючі общини — *сунітів*, *шиїтів та хариджитів*.

Течії ісламу. Таким чином, іслам не створив єдиної концепції верховної влади. Згідно *сунізму* (який взагалі вважається головним ортодоксальним напрямом ісламу), імамом усіх мусульман є халіф, який охороняє релігію та керує світськими справами. Суніти, а також хариджити вважають імама уповноваженим общини, оскільки його обирає сама община або її представники. Проте, якщо хариджити відстоюють безумовну виборність імама, яким може стати будь-який мусульманин, незалежно від походження, то суніти зберегли традицію обрання імамом тільки араба з роду хашім (практично, влада ця наслідувалась). За шиїтською ж доктриною верховна влада надана імаму Аллахом, і не може залежати від бажання людей, тому імам не може бути обраним. Шиїти прого-

лосили, що верховна влада глави мусульманської общини і держави є спадкоємною у роду Алідів, як вихідців із родини пророка.

Виникнення шиїзму тісно пов'язане з ім'ям Алі бен Абі Таліба — двоюрідного брата та зятя пророка, одруженого на його дочці Фатимі. Він одразу після смерті Мухаммада зазіхав на владу халіфа, але першими трьома халіфами обирались інші з найближчих прихильників пророка — це Абу Бакр, Умар, Усман, лише після них халіфом став Алі. До речі, суніти усіх цих чотирьох халіфів визнають праведними, тоді як шиїти — лише Алі, а інших вважають узурпаторами. Прихід Алі до влади був пов'язаний з повстанням проти Усмана та його вбивством (656 р.), за легендою, над книгою Корана. За п'ять років сам Алі був убитий хариджитами (ця секта виникла з шиїтів, які відкололись). Він похований поблизу своєї столиці Куфи, яке зараз є святим містом шиїтів Неджеф. Згодом (у 680 р.) у нерівній битві загинув також його син — онук пророка ал-Хусайн, якого шиїти вважають найбільшим мучеником. День його вбивства відзначається як день трауру та посту (ашура), а місце вбивства — священне (Кербела).

Алі вшановується шиїтами ледь не більше пророка Мухаммада, він визнається носієм божої благодаті, абсолютним та непогрішимим у справах віри та мирського життя. У наш час шиїти складають не більше 10% усіх мусульман (найбільші общини — в Ірані, Іраку, Азербайджані та деяких інших країнах), але вони відрізняються підвищеним фанатизмом та високою політичною активністю. Значним фактором у світовій політиці ця активність стала після ісламської революції в Ірані (1979 р.).

Розбіжності між сунітами та шиїтами стосуються також змісту Суни. Слід сказати, що розмаїття в ісламі значно більше, ніж тільки розкол на сунітів та шиїтів. Так, у самому сунізмі є, принаймні, чотири різних богословських школи — мазхаби. Є різні напрямки й серед шиїтів (напр., *ісмаїліти*). Є, нарешті, деякі ісламські секти, які протягом свого розвитку значною мірою втратили суто мусульманські риси та перетворились фактично у незалежні конфесії (напр., *друзи*). В новітній час з'явилися нові ісламські секти. Так, серед бедуїнів Аравії в XVIII ст. виникла течія *ваххабітів*, яка згодом стала панівною релігією в Саудівській Аравії. В XIX ст. ісламські секти стають ідейними оболонками народних чи національно-визвольних рухів — бабізм в Ірані, махдізм в Судані.

4. Культурна роль ісламу та його місце в сучасному світі.

Ісламська культура. Ісламський світ був не лише релігійною чи політичною, а й культурною спільнотою. Культура арабських бедуїнів періоду експансії новонародженого халіфату була, очевидно, на нижчому ступені ніж розвиток культури багатьох із тих народів, яких

вони підкоряли. Подекуди це призводило, безперечно, до втрати значних культурних надбань (напр., легенда про знищення Александрійської бібліотеки). Згодом відтворився новий культурний симбіоз, головним чином — арабо-персидський, який використав також надбання візантійської, давньогрецької, індійської, середньоазіатської та інших культур. Арабська мова залишалась офіційною та міжнародною, а втім і головною культурною мовою, хоча значне місце посідала також мова фарсі. Все ж, арабізація культури (як і її ісламізація) була настільки значною, що великий хорезмієць ал-Біруні казав: “Краще, щоб тебе вилаяли арабською, ніж похвалили персидською”.

Звичайно, відносно ісламської релігійної догматики з наукою та культурою були різні. Мали місце гоніння на великих вчених та волелюбних літераторів. Проте, незважаючи на це, слід сказати, що вже з VIII-IX ст. у халіфаті починається велика перекладацька робота, що відкрило доступ арабському світу до надбань давньогрецької науки й філософії на декілька віків раніше від Європи. Згодом це арабське відродження привело до появи своїх власних учених, із світовим ім'ям — це математик, засновник алгебри ал-Хорезмі (IX ст.); енциклопедист, математик та астроном ал-Біруні (XI ст.); філософи ал-Фарабі (X ст.), Ібн Сіна (Авіценна, XI ст.) — творець всесвітньо відомого “Канону лікарської науки”, Ібн-Рушд (Аверроес, XII ст.). Слід сказати, що й богослов'я внесло свій внесок у філософський розвиток — насамперед це стосується ісламської містики — суфізму.

Дуже високого розвитку досягла у ті часи і арабо-персидська література — це відомі казки “Тисяча й одна ніч”, твори Фірдоусі (X-XI ст.), Омара Хайяма (XI-XII ст.), Нізамі (XII ст.). Значний внесок ісламський світ зробив також у архітектуру (мечети, медресе) та образотворче мистецтво (насамперед орнаменти, бо зображення людини та тварин не дозволяється Кораном, тому в ісламській культурі майже немає скульптури чи портретного живопису).

Іслам у сучасному світі. В наш час чисельність мусульман у світі сягає 1 млрд. — 20% населення Азії та 50 % населення Африки, і процес ісламізації, тобто збільшення кількості прихильників ісламу триває. Мусульмани складають більшість у 35-ти державах світу, перш за все у арабських країнах, Північній Африці та Західній Азії, а також Афганістані, Пакистані, Ірані, Бангладеш, Індонезії, Сомалі, Нігерії та інших. У 28-ми державах іслам є державною релігією (в Єгипті, Кувейті, Сауд. Аравії, Ірані, Пакистані). Взагалі він відрізняється дуже активною політичною позицією — у багатьох країнах існують ісламські партії, інші релігійно-політичні організації, численні ісламські товариства та місіонерські організації. До міжнародної *Організації Ісламських Держав* входять близько 50 країн.

Під ісламізацією розуміються не тільки збільшення кількості мусульман, а й впровадження та реалізація в різних країнах доктрин “ісламської держави” (тобто поєднання в тих чи інших формах світської та духовної влади), принципів справедливого розподілення доходів, регулювання економіки на підставі норм

шаріату тощо. Ці заходи здійснюються або зверху — шляхом законодавчого введення тих чи інших норм державою, або знизу — шляхом тиску релігійно-політичних організацій. Найбільшу активність у цьому напрямку мають Брати-мусульмани та інші організації фундаменталістського толку. *Ісламський фундаменталізм* вимагає суворого дотримання норм шаріату і визнання їх державними законами, приділяє велику увагу виконанню Сунни в побуті. У політичній боротьбі він вдається до методів терору та збройної боротьби, реанімує ідеї джихаду проти невірних, які звичайні напрямки ісламу зараз не використовують (Афганістан, Таджикистан, Палестина, Алжир).

В Україні іслам сповідують кримські татари, невеликі общини представників мусульманських народів.

Література

Коран.

Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600-1258).— М., 1988.

Ислам: Энциклопедический словарь.— М., 1991.

Климов В. Ислам у політичному контексті // Політика і час.— 1994.— № 8.

Климович Л.И. Книга о Коране, его происхождении и мифологии.— М., 1986.

Ковалевский П. Магомет // Диалог.— 1993.— № 4, 5-6.

Массэ А. Ислам. Очерк истории.— М., 1982.

Лекція XVII. РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА У СУЧАСНОМУ СВІТІ.

Екуменізм. Численність релігійних конфесій, їх різноманітність відповідає розмаїттю умов, в яких вони формувались, особливостям історичного шляху і характеру окремих народів. Одночасно, це стає причиною багатьох непорозумінь, а часто-густо і суперечок між різними релігіями і церковними організаціями, інколи й ворожнечі на релігійному ґрунті. На жаль, ХХ сторіччя не стало винятком — достатньо згадати міжконфесійні війни і етноконфесійні конфлікти в Північній Ірландії і Лівані, Шрі Ланці та Індії, арабо-ізраїльську, боснійську, курдську, сикхську проблеми тощо.

Втім, наше сторіччя нарешті дало приклади не лише розколу та релігійних конфліктів, а й зближення та об'єднання церков. Це так званий екуменічний рух у християнському світі (від грец. *oikumene* — заселена земля), тобто рух за об'єднання християнських конфесій. Він був започаткований у 1910 р. на Всесвітній місіонерській конференції в Единбурзі (Шотландія). З 1948 р. його очолює Всесвітня рада церков. У ній об'єдналися перш за все різні протестантські течії, які власне і виступили ініціаторами цього руху (лютерани, методисти, баптисти та ін.). Протестанти утворили також кілька національних і регіональних екуменічних організацій.

Слід підкреслити, що у витоків екуменізму були й православні релігійні філософи — М.Бердяєв, С.Булгаков, В.Зеньковський. Ще в 20-30-ті роки у Парижі зусиллями редакції часопису “Путь”, очолюваного Бердяєвим, і Релігійно-філософської академії відбувалися зустрічі провідних богословів католицького і протестантського напрямків з представниками російської релігійно-філософської думки.

Поступово екуменічний рух підтримали і увійшли до ВРЦ деякі православні церкви (Руська, Грузинська), Вірмено-григоріанська церква. Загалом на початок 90-х років ВРЦ об'єднувала 306 релігійних організацій із більше ніж 100 країн світу, близько 400 млн. віруючих. Щодо католицької церкви, то вона певний час відносила до екуменізму з недовірою. Лише після II Ватиканського собору, який прийняв “Декрет про екуменізм”, Ватикан активно включився в цю діяльність, щоправда, залишаючись лише наглядачем, а не повноправним членом ВРЦ.

Згодом екуменічний рух стає позитивним фактором світової політики, висловлюючись за підтримку миру, міжнародної безпеки, за вирішення екологічних та інших глобальних проблем. Але завдання власне міжконфесійного зближення вирішуються значно складніше. Тут слід розрізнати організаційний, догматичний та обрядовий бік справи. Екуменізм не передбачає уніфікації церковного життя і обрядовості, тому з цього боку особливих проблем немає. Але реальне міжконфесійне єднання можливо лише на ґрунті спільного розуміння головних догматів віровчення. Тут у християнських конфесій є багато розходжень, подолання яких є найскладнішою проблемою. Перешкодою є також різне розуміння організаційних принципів церковної організації.

Слід наголосити, що християнський екуменізм зазнає впливу процесів інтеграції, які відбуваються в нехристиянському світі: діяльність Всесвітнього братства буддистів (створене в 1950 р.), Всесвітнього ісламського конгресу (з 1926 р.) тощо. Звичайно, про якісь об'єднуючі процеси між християнством та іншими світовими або національними релігіями мова не йде, тут можна казати лише про деякі приклади співробітництва чи співіснування на політичному рівні. Втім, специфічні форми поєднання релігій все ж таки існують.

Синкретизм. Релігійний синкретизм (від грец. *synkretismos* — з'єднання) — це змішування, поєднання різнорідних віронавчальних та культових положень як наслідок взаємовпливу релігій у їхньому історичному розвитку. Про синкретизм можна казати, маючи на увазі стан релігійного життя в певних країнах, де співіснують декілька різних конфесій (наприклад, Китай або Японія). Інша справа — певні доктрини, які мають синкретичний характер. Серед таких доктрин останнім часом набули поширення теософія, вчення Живого етикі, бахаїзм та ін.

Теософія (з грец. — “богопізнання”) як вчення про можливість безпосереднього осягнення Бога за допомогою містичної інтуїції має давню історію і базується на філософських ідеях та містичній практиці брахманізму, буддизму, кабали, гностицизму, деяких хрис-

тианських ересей. Теософське товариство О.П.Блаватської було створене в 1875 р. в Нью-Йорку, потім розташувалось в Мадрасі (Індія). Теософи визнають перевтілення душ; проповідують ідеї загально-людського братства, терпимість до всіх релігій, мають на меті “розвивати надчуттєві сили людини”.

Видатним російським художником і мислителем М.К.Періхом (1874-1947) та його дружиною О.І.Періх (1879-1955), які жили в Індії, було створене синкретичне вчення *Агни Йога (Жива етика)*. Воно викладене в цілій низці книг, що побачили світ у 20-30-ті роки. В основі вчення лежить містична практика та релігійно-філософські концепції індійських та взагалі східних релігій (вчення про реінкарнацію, про великих вчителів — Махатм, про космічність психічної енергії людини тощо), які поєднуються з позитивним моральним досвідом різних релігій, в тому числі й християнства. Синкретизм Агни Йоги підкреслюється її безпосереднім зв'язком з ідеями спільності релігій індуїстського реформатора Рамакрішні, який сам був послідовно індуїстом, мусульманином, християнином. Він, як і Періхи, виходив з того, що релігії внутрішньо абсолютно єдині і розрізняє їх лише атрибутика.

Якщо в теософії і в Живій етиці дуже виразно проглядається містично-езотеричний і моральний характер, то, наприклад, віра бахаї має більш раціоналістичний, інтелектуалізований зміст. *Бахаїзм* (або беаїзм, від імені засновника Бехаулі) виник в сер. ХІХ ст. як течія серед послідовників бабізму, однієї з мусульманських сект. Бахаїзм відійшов від суто ісламської догматики і обрядовості, поєднавши в своєму вченні елементи мусульманства, християнства та східних релігій. Втім, головну увагу він приділяє проповіді пацифізму, братства всіх людей і народів. Бахаїстські храми (їх лише близько десяти у світі) мають модерністську архітектуру і сучасний дизайн, і не передбачають будь-якого колективного культу — бахаїзм взагалі зорієнтований на індивідуальну свідомість, а не зовнішню обрядовість.

Нові культу. Здебільшого синкретичний характер мають також так звані нові культу або релігії “нового” віку. Втім, їх головна особливість полягає в іншому. Ці новоутворення у 60-ті роки виникли і поширились у США, а згодом у європейських країнах. Це “Рух Ісуса”, “Діти бога”, “Церква Армагеддона”, “Церква уніфікації”, “Ананда Марга”, “Рух Харе Крішна” та ін. До цієї ж групи відносяться секти, що здобули сумну славу в останні роки — “Біле братство”, “АУМ-сінрікьо”. При всьому розмаїтті (тільки в США за останні 20-30 років утворилось близько 1000 таких організацій) ця нетрадиційна релігійність може розглядатись як єдина течія, що має свої особливі риси і спільні ознаки.

Такими спільними рисами нових культів є, зокрема, ігнорування старих “респектабельних” церков. Хоча підґрунтям проповіді виступають, як правило, ідеї або християнства, або східних релігій, вони використовуються швидше як вихідний матеріал, і нові культу майже зовсім не пов'язані з уже існуючими в країні релігійними течіями. Більшість складу цих організацій, як правило, становлять юнаки і

дівчата, часто досить освічені та забезпечені. Характерним є наявність лідера як особливого неповторного спасителя, небесного обранця (земного втілення Христа або Будди). Нарешті, особливостями цих культів є також прагнення духовно і фізично ізолювати членів общини від зовнішнього світу, відвернути їх від колишніх цінностей і уподобань (при цьому їх майно або праця, як правило, використовуються для збагачення общини та її лідера); а також — намагання паралізувати особисту свідомість, що досягається різноманітними засобами психічного впливу.

Підґрунтям нетрадиційної релігійності є різні економічні, екологічні негаразди, прояви соціальної несправедливості, труднощі соціальної адаптації молоді. Загострення міжнародних проблем і можливості загибелі людства у військовій або екологічній катастрофі сприяють пророкуванням кінця світу, що також притаманне багатьом новим месіям. Інколи це пророкування набуває матеріального змісту у спробах самознищення чи жертвування членів секти, або навіть актів масового терору.

Найвідомішою й найвпливовішою з цих течій є *Церква уніфікації*, або *Об'єднана церква*. Її засновник і лідер — Сан Мен Мун (народився в 1926 р. в Кореї) заснував свою церкву “уніфікації світового християнства” у 50-ті роки, а з 1973 р. поширює своє вчення у США та інших країнах. Власне, суть вчення полягає у безгрішності самого Муна і гріховності іншого, сатанинського світу. Врятуватись можуть тільки люди, які перебувають у “справжній сім'ї” (тобто мунівській церкві) та в сексуальній гармонії між собою — а цю “гармонію” і “сумісність” здатен визначити лише справжній, фактичний “отець” Мун. Звідси — обряди масових шлюбів, що справляють глибокий емоційний вплив і схожі на військові паради. Це пов'язане з вульгарносексуальною інтерпретацією Біблії, що виявилось, втім, досить ефективним засобом експлуатації молодих людей. Сьогодні “церква Муна” має філіали більш ніж в 130 країнах і близько 2 млн. членів.

В Україні найбільш відомим останнім часом стало “*Біле братство*” (вчення “Юсмалос”), яке очолювали Юрій Кривоногов (“пророк Юоан Свамі”) і Марія Цвігун (“Марія Деві Христос”). Вчення Кривоногова полягало у повному відкиданні сучасного світу “безбожників” і програмі перетворення світоустрою. Власне, шляхом цієї перебудови виявлялась відмова від усіх людських цінностей, загибель людства і “кінець світу”. Члени секти — здебільшого молодь — залучались за допомогою методів гіпнозу та психічного тиску. Але “кінець світу”, призначений на листопад 1993 р., не відбувся — після хуліганських дій та скривдження святинь Софійського собору лідери Братства були заарештовані, а рядові братчики затримані та відправлені на лікувальну реабілітацію.

З'явлення цих “христів неправдивих і неправдивих пророків” характерно не тільки для сьогодення, воно відбувалось і в минулому. Суспільство повинне бути наготові до цих явищ, розуміти їх природу і відокремлювати “нетрадиційну релігійність”, яка часто-

густо лише використовує релігійні форми в інших цілях, далеких від справжніх релігійних почуттів. Тоталітарна організація цих сект, жорстке підпорядкування і експлуатація простих членів керівниками, зовнішній тиск на психіку людини та її відрив від оточуючого світу — все це створює величезну загрозу формуванню нових генерацій.

Сьогодні, за даними Інституту філософії, палітра нетрадиційної релігійності в Україні, головну базу якої складає молодь, виглядає таким чином:

1) неохристиянські рухи на загальнохристиянській основі, головним чином ті, що прийшли з-за кордону (Міжнародна християнська місія, Християнська місія Емануїл, Армія врятування, Церква Христа та ін.);

2) релігії орієнталістського напрямку — неоіндуїзм (Товариство свідомості Кришні, місія “Світло душі”, товариство ведичної культури);

3) езотеричні об’єднання (Реріхівське товариство, асоціація “Живої етики”, послідовники Олени Блаватської);

4) неоязичництво (РУН-віра, рідновіра, Великий вогонь);

5) синтетичні неорелігії (віра Бахаї, Церква Муна).

Церква і держава. Свобода совісті. У сучасному світі переважаючим принципом взаємовідносин церкви і суспільства стає принцип свободи совісті. Свобода совісті — це право громадян сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої, відправляти релігійні культи або додержуватися атеїстичного світогляду. Це конституційно-правовий принцип, який має різні історичні форми і залежить від співвідношення канонічного (церковного) права з системою законодавства, ступеня їхнього поєднання або, навпаки, протиставлення. Основними складовими його вважаються надання державою гарантій права на свободу совісті, рівноправність громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, рівність усіх релігійних організацій перед законом, відокремлення церкви від держави, світський характер освіти, відповідальність релігійних організацій за порушення законодавства, право на майно, проведення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій у передбачених законом випадках.

У демократичних державах, де конфесійна політика ґрунтується на Загальній декларації прав людини, закон гарантує свободу совісті, забороняє розпалювати ворожнечу і ненависть у зв’язку із релігійними віруваннями. Слід зазначити, що свобода совісті не означає всюдозволеності. Наприклад, законодавство України, як і деяких інших держав, передбачає можливість припинення діяльності релігійних організацій у разі поєднання обрядової чи проповідницької діяльності з посяганням на життя, здоров’я, свободу і гідність особи; систематичного порушення релігійною організацією встановленого чинним законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів; спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов’язків або дій, які супроводжуються

грубими порушеннями громадського порядку, чи посяганням на права і майно державних, громадських чи релігійних організацій.

Свобода совісті тісно пов'язана з положенням релігії і церкви в суспільстві, співвідношенням релігійних чинників з державою та її політичними інституціями. В більшості країн церква зараз відокремлена від держави. Втім, існують і суто теократичні країни, де церковна і світська влада поєднані (наприклад, Ватикан, Іран). В інших країнах формально декларується свобода віросповідання, але водночас існують привілейовані релігії й релігійні течії: у арабських країнах це іслам; в латиноамериканських і західноєвропейських — католицизм; в Греції — православ'я і т.ін. Визнання особливого становища тієї чи іншої церкви зафіксовано у конс-титуціях 42 держав; законодавство 32 країн обумовлює зайняття вищих постів у державі прийняттям релігійної присяги; у 22 країнах, згідно з конституціями, пост глави держави можуть займати тільки особи, що належать до офіційної церкви. Таким чином, у цих країнах не відповідають дійсності механізми конс-титуційного закріплення і правового регулювання принципу свободи совісті.

Сьогодні вплив релігії на свідомість мас у світі є значним і з цим феноменом не можуть не рахуватись державні і політичні діячі будь-якої країни. Більше того, вони прагнуть використати конфесії для досягнення певних політичних цілей або ж нейтралізувати їхній суспільний вплив з цією ж метою. Деякі конфесії також активно втручаються в політику, створюючи релігійні партії, профспілки, очолюючи національно-визвольні рухи. В умовах соціального і науково-технічного прогресу релігії намагаються пристосуватися до сучасності, переглядаючи й уточнюючи свої політичні доктрини.

Література

- Безант А.* Братство релігій. - Рига, 1992.
Буайе Ж.Ф. Империя Муна. М., 1990.
Григулевич И.Р. Пророки "новой истины". - М., 1983.
Савельев В.Н. Свобода совести: история и теория. - М., 1991.

Приблизний перелік тем рефератів.

- Релігія та її місце в суспільстві.
Релігія і атеїзм.
Храмова архітектура.
Що таке віра?
Чернецтво в різних релігіях.
Сутність та походження магії.
Тотемізм та його місце в історії релігії.
Фетишизм як один із видів первісних релігій.
Основні риси шаманізму.
Міфологія первісного суспільства.

Особливості і головні етапи розвитку міфології Стародавньої Греції.

Міфологія Стародавнього Риму.

Заратуштра і його вчення. Історія зороастризму.

Вішнуїзм і шиваїзм як головні течії сучасного індуїзму.

Особливості міфології індуїзму.

Будда, його життя і вчення.

Космологія буддизму.

Історія формування і розповсюдження буддизму.

Китайська міфологія.

Конфуціанство і виховання.

Особливості релігії даосів.

Японська міфологія.

Заповіді Мойсея.

Тора — священна книга іудеїв.

Обряди в іудаїзмі.

Іудейські свята.

Біблія: як вона виникла?

Біблія як історична та літературна пам'ятка.

Раннє християнство: від общини до Церкви.

Історія Вселенських Соборів.

Розкол Церкви 1054 року.

Історія папства.

Історія інквізиції.

Особливості віровчення протестантизму.

Виникнення протестантизму.

Основні протестантські течії.

Православне богослужіння.

Історія Руської православної Церкви.

Вселенське православ'я у сучасному світі.

Міфологія і вірування прадавніх слов'ян.

Хрещення Русі.

Історія Полтавської єпархії.

Полтавські собори.

Релігія і церква в сучасній Україні.

Християнські таїнства.

“Дванадесяти” та інші свята та обряди.

Пасха — головне християнське свято.

Мухаммад — засновник ісламу.

Коран — свята книга мусульман.

Мусульманські звичаї, обряди та норми життя.

Шиїзм.

Мусульманська архітектура.

Новітні релігійні течії.

Кришнаїти: хто вони?

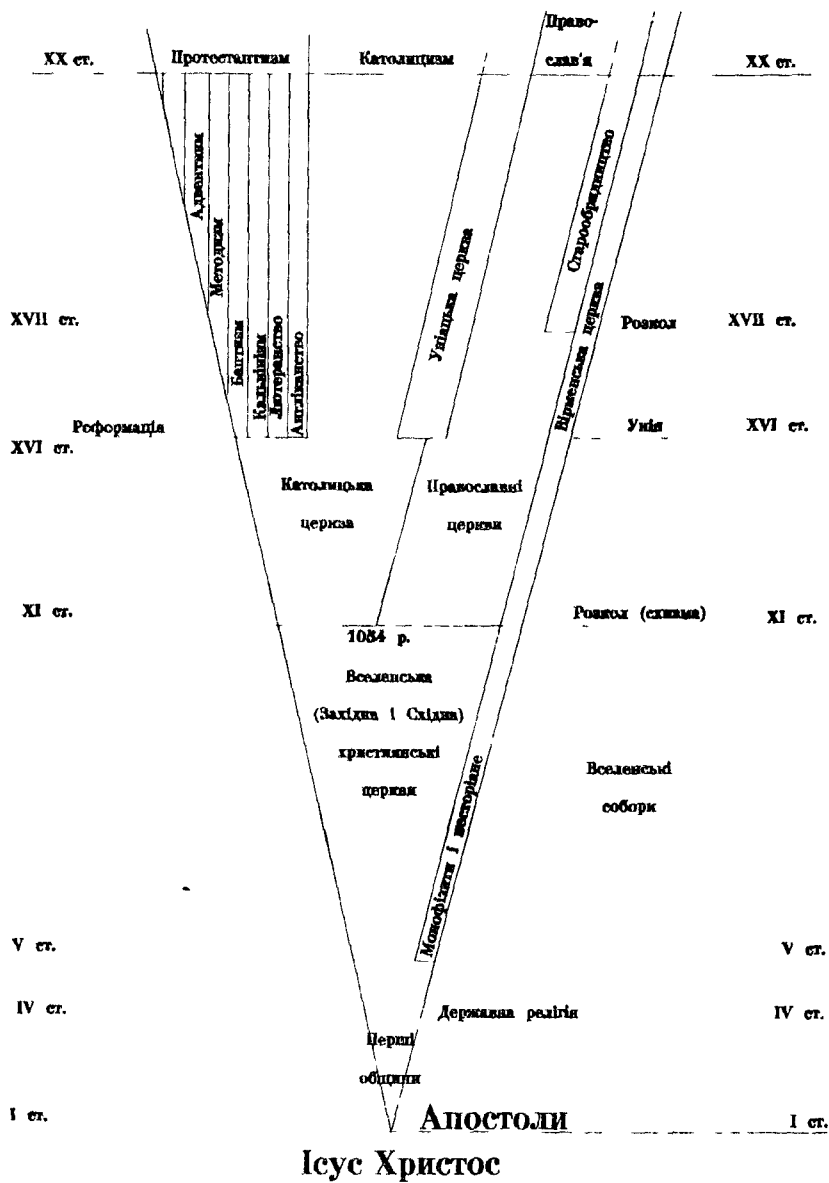
Феномен “Білого брагства”.

Сучасний екуменічний рух.

Релігія і астрологія.

Релігія і магія

Розвиток християнства

ЗМІСТ

Лекція I. Предмет релігієзнавства. Релігія і суспільство

1. Особливості релігієзнавства як науки та учбової дисципліни 3
2. Поняття релігії та класифікація релігій 4
3. Релігія і суспільство 7

Лекція II. Форми релігійного життя людини

1. Релігійний досвід: його сутність, форми і вияви 12
2. Культ і богослужіння 16

Лекція III. Релігія первісного суспільства

1. Походження та особливості первісних форм релігії 20
2. Поняття про міф і міфологію як специфічну форму сприйняття світу 22
3. Основні форми первісних культів 25

Лекція IV. Релігія Стародавньої Греції

1. Архаїчний період становлення грецької міфології 29
2. Класичний період розвитку релігії стародавніх греків 32
3. Культ і храми 34

Лекція V. Зороастризм

1. Пророк Зороастар і його релігійне вчення 37
2. Зороастрійські релігійні обряди. Авеста 40

Лекція VI. Релігії стародавньої та сучасної Індії

1. Ведичний період 44
2. Брахманізм 45
3. Індуїзм 47
4. Джайнізм 49

Лекція VII. Буддизм

1. Особистість засновника буддизму 50
2. Чотири "істини" буддизму та його етика 52
3. Буддистський канон та історія розповсюдження буддизму 54
4. Головні школи буддизму та формування його міфології 57

Лекція VIII. Релігії Китаю і Японії

1. Релігії Китаю 61
2. Релігія в Японії 65

Лекція IX. Іудаїзм

1. Історія іудаїзму та його священні книги 68
2. Віровчення іудаїзму, звичаї та традиції єврейської общини 70
3. Іудаїзм в сучасному світі 75

Лекція X. Біблія: її походження, зміст та релігійно-культурне значення	
1. Сутність і склад Біблії	76
2. Історія Біблії	78
3. Характер і тлумачення змісту Біблії та її значення	80
Лекція XI. Раннє християнство	
1. Ісус Христос — засновник християнства	84
2. Перший період історії християнської церкви	86
3. Період Вселенських Соборів і розкол церков	88
Лекція XII. Християнство на Заході. Католицизм та протестантизм	
1. Католицизм	92
2. Протестантизм	95
Лекція XIII. Християнство на Сході. Православ'я	
1. Історичний розвиток православ'я	101
2. Сучасний стан православних церков	104
3. Відмінності православ'я від інших християнських конфесій	106
Лекція XIV. Релігія і церква в Україні: історія та сучасність	
1. Дохристиянські вірування східних слов'ян	108
2. Хрещення Русі	109
3. Головні етапи розвитку християнської церкви в Україні	110
4. Сучасний стан релігії і церкви в Україні	114
Лекція XV. Християнські свята та обряди	
1. Треби та таїнства в християнській церкві	117
2. Православні свята та церковний календар	119
3. Православні пости, інші традиції релігійного життя	123
Лекція XVI. Іслам	
1. Виникнення та розповсюдження ісламу	126
2. Мусульманське віровчення та звичаї	128
3. Головні течії ісламу	131
4. Культурна роль ісламу та його місце в сучасному світі	132
Лекція XVII. Релігія і церква у сучасному світі	
Приблизний перелік тем рефератів	134

Навчальне видання

*Аляєв Геннадій Євгенович
Горбань Олена Вікторівна
Мешков Вячеслав Михайлович*

ЛЕКЦІЇ З РЕЛІГІЄЗНАВСТВА

Навчальний посібник

Редактор
В.Я. Пипченко

Технічний редактор
Р.Ф. Прищепя

Коректор
В.Я. Пипченко

Здано до набору 27.12.95. Підписано до друку 08.04.96.
Формат 60х84/16. Папір друк. Гарнітура Таймс.
Друк офсетний Ум. друк. арк. 10,2. Ум. фарб. відб. 10,35.
Обл. вид. арк 10,58. Зам. **6-223**.

ВАТ "Книжкова друкарня наукової книги",
вул. Б. Хмельницького, 19^о

Видання надруковано з оригінал макету, підготовленого видавничим відділом
Українсько-Фінського інституту менеджменту і бізнесу.
252138, м.Київ, Червонозоряний проспект, 108.